

International Peer Reviewed
Journal of Bitlis Eren University Humanities and Social Science
Volume: 1 Year (December, 2022)

Bitlis Eren Üniversitesi

EREN Dergisi

Cilt: 1, Yıl: 1, Sayı: 1, Aralık 2022
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/eren>

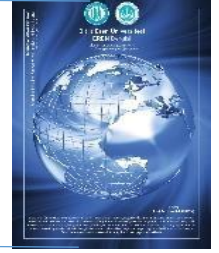

Editör

Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ

Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Eren Dergisi Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler başta olmak üzere Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler başta olmak üzere Filoloji, Eğitim Bilimleri ve Öğretmen Yetiştirme, Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, Felsefe, Psikoloji, Arkeoloji, İletişim, Kamu Yönetimi, Güzel Sanatlar ve Din Bilimleri alanlarında yazılmış özgün araştırma makalelerini yayımlamaktadır. Dergi, uluslararası hakemli bir dergi olup yayın hayatına 2023 yılında başlamıştır. Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanmaktadır.

EREN Dergisi, Cilt:1 Sayı: 1, Aralık 2022

Publisher/Yayıncı

Bitlis Eren Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Necmettin ELMASTAŞ

Editor/Editör

Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ

Co-Editor/ Editör Yardımcısı

Dr. Öğr. Üyesi Seher BODUR

Section Editors/Alan Editörleri

Çiğdem CENGİZ

Damla TORUN ÖNGAY

Eyüp BOZKURT

Hüseyin KIRMIZI

Kübra TEMİZ ARSLAN

Sait Emre ÇİFTÇİ

Publishing & Credential Committee/Yayın ve Danışma Kurulu

Samet KALECİK

Adem PALABIYIK

Maşallah KIZILTAŞ

Emrullah ŞEKER

Şener Şükrü YİĞİTLER

Credential Committee/ Danışma Kurulu

Doç. Dr. Celal İNCE

Doç. Dr. Deniz AŞKIN

Dr. Öğr. Üyesi Meryem MEMİŞ DOĞAN

Doç. Dr. Adem PALABIYIK

Doç. Dr. Hüseyin Nihat GÜNEŞ

Doç. Dr. Ali Ülvi ÖZBEY

Doç. Dr. Hamit MİRTAGİOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Seher BODUR
Doç. Dr. Ebru MANDACI
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR
Doç. Dr. Edina SOLAK
Doç. Dr. Osman BAYDER
Doç. Dr. Mehmet Burak BÜYÜKTOPÇU
Doç. Dr. Turgay GÖKGÖZ
Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ
Prof. Dr. Oya PANCAROĞLU
Dr. Dragana AMEDOSKI
Dr. Lilya MEMETOVA
Dr. Eralp Yaşar AZAP
Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN
Doç. Dr. Vural GENÇ
Doç. Dr. Fatih GENCER
Doç. Dr. Ercan ALAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İŞLER
Doç. Dr. Şener Şükrü YİĞİTLER
Dr. Öğr. Üyesi Gamze ÜNSAL TOPÇU
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YAKIŞIK
Doç. Dr. Melih ERZEN
Doç. Dr. Bünyamin SARIKAYA
Doç. Dr. Ayça KARTAL
Doç. Dr. Resul BABAOĞLU
Doç. Dr. Aysel GÜNİNDİ ERSÖZ

Doç. Dr. Erdem SARIKAYA
Doç. Dr. İsmail EKİNCİ
Doç. Dr. Macit BALIK
Doç. Dr. Korkmaz ŞEN
Doç. Dr. Mustafa UYAR,
Doç. Dr. Yunus Levent EKİNCİ
Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar MERGEN
Dr. Öğr. Üyesi Murat PARLAKPINAR
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ERGÖZ
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL
Dr. Öğr. Üyesi Maşallah KIZILTAŞ
Doç. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL
Doç. Dr. Esra KÜRÜM
Dr. Öğr. Üyesi Mahir KARACAR
Dr. Meirankul İSSTAYEVA
Dr. Öğr. Üyesi Önder İPEK
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ
Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Emine ULU ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Iskender DÖLEK
Doç. Dr. Ahmet Utku ÖZENSOY
Doç. Dr. Emrullah ŞEKER
Dr. Öğr. Üyesi Samet KALECİK
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KIZILTAŞ
Prof. Dr. Ayşe CANATAN
Prof. Dr. Erhan AYDIN

Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ
Prof. Dr. İlker AYDIN
Prof. Dr. Hülya BOYANA
Prof. Dr. Hasan BOYNUKARA
Prof. Dr. Bülent Cercis TANRITANIR
Prof. Dr. Ahmet İÇLİ
Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK
Prof. Dr. Mehmet KUTALMIŞ
Prof. Dr. Mehmet Emin ULUDAĞ
Prof. Dr. Aygül SÜEL
Prof. Dr. Abdülmecit CANATAK
Prof. Dr. Fatih SAKALLI
Prof. Dr. Akif ASLAN
Prof. Dr. Turgut YİĞİT
Prof. Dr. Esmâ REYHAN
Prof. Dr. Tahirhan AYDIN
Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ
Prof. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP
Prof. Dr. Muhsin MACİT
Doç. Dr. Sadık ARMUTLU
Prof. Dr. Cevat ÖZYURT
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
Prof. Dr. Linus JUNG
Prof. Dr. Ignacio LOPEZ SAKO
Prof. Dr. Haluk ZÜLFİKAR

Prof. Dr. Emrah AKBAŞ
Prof. Dr. Muhittin ATAMAN
Prof. Dr. İbrahim DİLEK
Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK
Prof. Dr. Murat Ali KARAVELİOĞLU
Prof. Dr. Nazan TUTAŞ
Prof. Dr. Mustafa AGAH
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Caroline Patey
Doç. Dr. Mesut KINACI
Doç. Dr. Ferda ZAMBAK

İÇİNDEKİLER

- Sosyal Bilgiler Dersinde Tarihî Mekânlarda Yaratıcı Drama ile Öğretim 1-13
Teaching with Creative Drama in Historical Places in Social Studies
Ahmet Utku ÖZENSOY
- Yeni Medyanın Kültürel Bellek Aktarım Aracı Olarak Kullanımı: 14-31
Kültür Portalı Örneği
The Use of New Media as a Cultural Memory Transfer Tool: Kültür Portalı Sample
Zeynep ZELAN
- İran Meclis Kütüphanesi 17805 Nolu Türkçe Şiir Mecmuasında Bulunan Deyimler 32-44
Phrases in Turkish Poetry Magazine No. 17805 of Iran Assembly Library
Melis AZİZİ
- Modern Arap Dilbilimcisi Vasım Memmedeliyev'in İlmi Kişiliği 45-52
Scientific Personality Of The Modern Arab Linguist Vasım Mammadalyev
Mansur TEYFUR
- Çarlık Rusya'sı İktidarının Din Politikası: Azerbaycan Örneği 53-78
Religious Policy of the Russian Tsar Rate: Azerbaijan Example
Cengiz MÜRSEL

Sabahattin Ali'nin Ses Hikâyesinde Yabancılaşma Teması 79-89

The Theme Of Alienation In Sabahattin Ali's Ses Storie

Özcan ÇİÇEK

Türkiye'de Soğuk Savaş Döneminde Muhafazakâr Kesimlerin Kıbrıs ve 89-99
Dış Türkler Meselesine Yaklaşımı

*Approach of The Conservative Groups in Turkey on Cyprus and Turks
Abroad Matter During The Cold War Era*

Ahmet İŞLER

Türk Edebiyatında Militarizmin Temelleri 100-122

The Fundamentals Of Militarism In Turkish Literature

Şener Şükrü YİĞİTLER

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 03.10.2023
Kabul Tarihi: 09.11.2023

Sosyal Bilgiler Dersinde Tarihi Mekânlarda Yaratıcı Drama ile Öğretim Teaching with Creative Drama in Historical Places in Social Studies

Ahmet Utku ÖZENSOY*

Abstract: Creative drama is the actions and animations of the participant individuals based on their personal, original, creative inventions, opinions, thoughts, memories, and knowledge, without being dependent on a pre-prepared text. The aim of the study is to reveal how effective social studies teaching is done with creative drama in historical places from various research. The design of the study was arranged according to the qualitative research method. In qualitative research, survey model was utilized. The use of creative especially in social studies; drama in historical places, museums, and out of school settings, master's and doctoral theses, experimental research, and articles on the teaching of social studies and history-related topics in out-of-school settings have been studied and evaluated. It is very important for social studies courses to be given in historical places such as bridges, inns, caravanserai, palace, mansion, mosque, museum, cemetery, battlefield, etc. Because the use of authentic and real places for effective teaching of social studies course from past to present in a continuous and changeable manner is a very important factor in increasing academic success, attitudes and skills towards the course, as stated in the sources. It can be concluded that conducting social studies teaching in historical places increases academic achievement, attitude and perception towards the course, and skills. Since drama and social studies teaching in historical places is a unique subject, masters and doctoral theses can be prepared on this subject at different levels. The effect of this approach on academic achievement, attitude, historical empathy, and communication skills can be investigated with quantitative research methods with teacher candidates, social studies teachers and students. In addition, theses about students and teacher candidates can be made with action research.

Öz: Yaratıcı drama önceden hazırlanmış bir metne bağlı kalmadan katılımcı bireylerin kişisel, özgün, yaratıcı buluşları, görüşleri, düşünceleri, anıları ve bilgi birikimlerine dayanan eylemleri ve canlandırmalarıdır. Çalışmanın amacı tarihi mekânlarda yaratıcı drama ile etkili sosyal bilgiler öğretiminin nasıl yapıldığını çeşitli araştırmalardan ortaya koymaktır. Çalışmanın deseni, nitel araştırma yöntemine göre tasarlanmıştır. Nitel araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Çalışmada yaratıcı dramının sosyal bilgiler başta olmak üzere, tarihi mekânlarda, müzelerde, okul dışı ortamlarda kullanımı; sosyal bilgilerin ve tarihle ilgili konuların okul dışı ortamlarda öğretimi hakkındaki yüksek lisans ve doktora tezleri, deneysel araştırmalar ve makaleler incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Sosyal bilgiler dersinin tarihi öğrenme yeri, köprü, han, kervansaray, saray, köşk, cami, müze, mezarlık, savaş alanı vb. gibi mekânlarda ve yerlerde işlenmesi çok önemli bir konudur. Çünkü sosyal bilgiler dersinin geçmişten günümüze değişim ve süreklilik içinde etkili öğretimi için otantik ve gerçek mekânların kullanılması kaynaklarda belirtildiği gibi akademik başarı, derse karşı tutum ve becerilerin artırılmasında çok önemli bir faktördür. Sosyal bilgiler öğretiminin tarihi mekânlarda yapılmasının akademik

* Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, autkum@yahoo.com, Orcid: 0000-0001-6604-5920

başarıyı, derse karşı tutum ve algıyı, becerileri arttırdığı sonuçlarına ulaşılabilir. Tarihî mekânlarda drama ile sosyal bilgiler öğretimi özgün bir konu olduğu için farklı düzeylerde yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanabilir. Öğretmen adayları, sosyal bilgiler öğretmenleri ve öğrencilerle nicel araştırma yöntemleriyle bu yaklaşımın akademik başarıya, tutuma, tarihsel empati ve iletişim becerilerine etkisi araştırılabilir. Bunun yanında eylem araştırmasıyla öğrenci ve öğretmen adaylarıyla ilgili tezler yapılabilir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal bilgiler, Tarih öğretimi, Drama, Yaratıcı drama, Tarihi mekân

Giriş

Günümüzde bilginin sürekli katlanarak arttığı, toplumun genel ağ, medya ve sosyal medya başta olmak üzere birçok kaynaktan yazılı, görsel ve işitsel bilgilere maruz kaldığı bir dünyada yaşanmaktadır. Bu durumda bilgilerin ezberlenmesinin, belenmesinin, tekrarlanmasının önemi git gide azalmaktadır. Bunun yerine bilginin kavranması, yeni durumlarda kullanılması, analiz edilmesi, değerlendirilmesi ve yeniden oluşturulması gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında eleştirel ve yaratıcı düşünme, problem çözme, araştırma yapma, karar verme gibi becerilerin kazanılması daha da önem kazanmaktadır. Eğitim dünyasında uzun süredir yaşanan bu değişim sosyal bilgiler dersinin önemini daha da arttırmıştır. Çünkü sosyal bilgilerin disiplinler arası mantığı, üst düzey becerilerin kazandırılmasında büyük imkânlar sunmaktadır.

Barth (1991) sosyal bilgileri önemli toplumsal durumlarda vatandaşlık anlayışının gerektirdiği bilgi, değer ve becerileri uygulamak amacıyla sosyal ve insani bilimlerin kavramlarını birleştiren disiplinler arası bir alan olarak tanımlamıştır. Bu bilimlerin kavramlarını kaynaştıran sosyal bilgiler, insanlara pratik yurttaşlık becerilerini kazandırmayı hedefler. Barr, Barth ve Shermis (1977) ise sosyal bilgilerle vatandaşlık eğitimi arasında bir paralellik kurarak sosyal bilgileri vatandaşlık eğitimi için insani bilgi ve deneyimleri birleştiren bir alan olarak ifade etmişlerdir. ABD’de (Amerika Birleşik Devletleri) Sosyal Bilgiler Millî Konseyi (NCSS 1994) sosyal bilgiler kavramını, vatandaşlık yeterliliklerini desteklemek amacıyla sosyal ve insani bilimlere kaynaştıran bir alan olarak görmektedir. NCSS (1994) sosyal bilgileri doğa ve insani bilimler ile matematikten kendine özgü bilgilerin yanı sıra felsefe, sosyoloji, sosyal psikoloji, psikoloji, arkeoloji, antropoloji, tarih, coğrafya, hukuk, siyaset, din, iktisat gibi disiplinlerden yararlanan sistematik ve disiplinler arası bir çalışma alanı olarak tanımlamıştır.

Doğanay (2002) sosyal bilgileri vatandaşlık eğitimi olmasının yanı sıra sosyal bilgilerin bireyin doğal ve sosyal çevresiyle etkileşimini zaman boyutu çerçevesinde disiplinler arası bir anlayışla ele aldığını vurgulamaktadır. Bunun yanında Doğanay (2002) dünyanın küreselleşmekte olduğunu belirterek sosyal bilgilerin kendi aklıyla düşünebilen, demokratik değerlere ve becerilere sahip yurttaşlar yetiştirmeyi hedefleyen bir alan olduğunu ifade etmektedir.

Sosyal Bilgiler 2005 Programı’nda sosyal bilgilerin farklı unsurları vurgulanmıştır. Programda sosyal bilgilerin bireyin toplumsal var oluşunu gerçekleştirebilmesine yardımcı olmayı amaçladığı ifade edilmiştir. Bunun için sosyal bilgilerin siyaset, hukuk, tarih, ekonomi, sosyoloji, tarih gibi sosyal bilimlerle yurttaşlık konularını yansıttığı, öğrenme alanlarının ünite altında birleştirildiği, insanının fiziksel ve sosyal çevresiyle etkileşimini dün, bugün ve yarın bağlamında incelendiği belirtilmiştir. Bunun yanında sosyal bilgilerin toplu öğretim esasından yola çıkılarak oluşturulmuş bir ders olduğu vurgulanmıştır. 2018 Sosyal Bilgiler Öğretim Programı’nda ise sosyal bilgilerin coğrafya, yurttaşlık, tarih olarak

ayrı ayrı değil disiplinler arası bir anlayışla ele alınması ve işlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Çağımızda Endüstri 4.0 ile bilimde, teknolojide, ticarete, tarımda, sanayide, eğitimde, ulaşımda, iletişimde, tıpta vb. gelişim ve değişim süreci hız kazanmıştır. Her alanda meydana gelen bu gelişim ve değişim süreci insanlığa büyük fırsatlar sunmaktadır. Bütün değişim ve gelişim süreci, bireyden beklenen bilgi, beceri, değer, tutum gibi unsurlarda değişikliğe yol açmıştır. Ağırlıklı olarak bilgini aktarılması esaslı eğitim ve öğretim anlayışı, büyük oranda terk edilmiştir. Bilişsel alan taksonomisinde yer alan kavrama ve daha üst düzey basamaklarındaki bilişsel yeterlilikler ön plana çıkmıştır.

Günümüzde bilginin aktarılması yerine, üretilmesi, farklı biçimlerde ifade edilmesi, analiz edilmesi, yeni durumlara uyarlanması, eleştirel değerlendirilmesi, problemlerin çözümünde kullanılması önemli hâle gelmiştir. Modern eğitimden beklenen eleştirel, yenilikçi düşünme, kendi kararlarını verme, araştırma yapma, problem çözme gibi üst düzey düşünme becerilerini edinmesidir. Bunun yanında bireylerden millî ve evrensel değerleri benimsemeleri beklenmektedir. Sosyal bilgiler öğretiminde gerek üst düzey beceriler gerekse de millî ve evrensel değerleri kazanmada sosyal bilgiler dersinin bizatihi gerçek mekânlarda uygulamalı ve yaratıcı drama ile ele alınması büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın sosyal bilgiler öğretimine bu bağlamda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tarihî mekânlar, kültürü geçmişten günümüze yansıtan en önemli unsurlar arasındadır. Bundan dolayı toplumsal kimliğin oluşumunda tarihî mekânların çok önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bunun yanında tarihî mekânlar, vatan ve millet sevgisi gibi değerlerin oluşumunda etkilidir. Ayrıca tarihî mekânlar birlikte yaşama kültürüne de hizmet eder.

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Programı'nda (2018) tarihî mekânların kullanılmasına dikkat çekilmiştir. Programda okul dışı öğrenmelere önem verilmesi gerektiği belirtilerek bu öğrenmelerin okulun bahçesinden başlayarak okulun çevresindeki pazar yerleri, müzeler, sergiler, resmî kurumlar, sivil toplum kuruluşları, fabrikalar, iş yerleri, arkeolojik sit alanları ile anıt, han, kervansaray, savaş yerleri gibi tarihî mekânlarda olabileceğine değinilmektedir. Bunun yanında müze, tarihî mekân gibi yerlere sanal gezilerin de düzenlenebileceği belirtilmektedir. Sosyal bilgiler dersinde ise tarihî konuların, tarihin yaşandığı otantik mekân ve yerlerde öğretiminin yapılması birçok açıdan etkilidir. 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda tarihî mekânların kullanılmasının önerilmesi sosyal bilgiler dersinin bu mekânlarda yapılmasına katkıda bulunan bir unsurdur.

Ata (2002) tarihî mekânları tarihî yapılar, müze kentler ve savaş alanları olmak üzere üçe ayırmaktadır. Ata'ya (2002) göre tarihî mekân, tarihî yapı ya da yapılar topluluğu ile eski yerleşim yerleri ya da savaş meydanları olabilir. Ata (2002) öğretmenlerin derslerini işlerken müze ve tarihî mekân gezilerini kullanmalarını önermiştir.

Yeşilbursa (2008) öğrenci merkezli bir yöntem olan tarihî yerlerdeki öğretimin öğrencileri araştırmaya ve düşünmeye yönlendirdiğini ifade etmektedir. Bu öğretimin bireylerin kavrama, analiz ve değerlendirme yeteneklerini geliştirdiğini, geçmişle bağ kurarak ve yaşayarak öğrenmelerini sağladığını belirtmektedir. Bunun yanında tarihî yerlerdeki öğretimin tarihle ilgili konuların zevkli bir şekilde öğrenilmesini sağladığı düşünülmektedir.

Şimşek (2003) öğrencilerin kavramları anlayabilmelerinin ve tarihî doğruları kavrayabilmelerinin gözlem, araştırma, analiz doğrultusunda tarihî mekân ve yerlerde yapılacak çalışmalara bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu şekilde öğrenciler hem somut öğrenme yaşantılarıyla karşılaşacak hem de eleştirel düşüncelerine olanak verilecektir.

İnci San ve Ömer Adıgüzel yaratıcı drama yönteminin eğitimde kullanılmasının önünü açan iki bilim insanıdır. Bundan dolayı yaratıcı drama ile ilgili teorik çerçevenin oluşturulmasında bu iki bilim insanının çalışmalarından yararlanılmıştır.

Adıgüzel (2017) yaratıcı dramanın eğitimde gittikçe daha fazla önem kazandığını ifade ederek yaratıcı dramanın bireylerin kendi hayat deneyimlerinden ve yaşantılarından yararlanarak bir hedefin, düşüncenin, duygunun doğaçlama, dramatisasyon, rol oynama gibi yöntemlerin kullanılarak canlandırılması olduğunu belirtmektedir. Adıgüzel'e (2006) göre bu canlandırmada oyunların karakteristik özelliklerinden faydalanılır. Drama lideri ya da eğitmeni eşliğinde belirli bir mekânda çalışmanın hedefine ve grubun yapısına uygun şekilde yaratıcı drama süreci yapılır. Genel olarak eğitim ve öğretimde kullanılan yaratıcı dramanın aşamalarını Adıgüzel (2006) üç boyutta açıklamıştır:

I. Hazırlık-Isınma

II. Canlandırma

III. Değerlendirme-Tartışma

İlk aşama olan hazırlık ve ısınma vücudun harekete geçtiği, beş duyunun eş zamanlı işe koşulduğu, grup dinamiğini kazandırmak amacıyla içe dönük, güven kazancı, uyum sağlayıcı çalışmaların yapıldığı etkinliklerdir. Bu aşamanın diğerlerinden farkı kuralların belli olmasıdır ve kuralları liderin belirlemesidir. Sürecin başlangıcı olduğu için iletişim ve etkileşim sağlayıcı faaliyetler yapılır. Giriş niteliğinde doğaçlama, oyun, rol oynama gibi etkinlikler ortaya konur. Bu etkinliklerin yapılmasındaki hedef sonraki drama çalışmalarına, yaşantılarına ve süreçlerine katılımcıları hazırlamaktır. Adıgüzel (2006) bu aşamada ayrıca canlandırılacak konunun tespit edildiğini, katılımcılara verildiğini, grupların oluşturulduğunu ve bireysel canlandırmanın planlandığını belirtmektedir. Gruplar lider tarafından dörderli ya da beşerli olarak oluşturulur ve sonraki aşamaya hazırlanılır.

İkinci aşama canlandırmadır. Bu aşamada canlandırılacak konu bağlamında doğaçlama, rol oynama gibi teknikler uygulanır. "Yaratıcı drama çalışmalarındaki tüm yaşantılar, paylaşımlar, değerlendirmeler bu aşamada yapılan oluşum çalışmaları ile oluşan canlandırmalara, sonuçlarına ve bireyde bıraktığı izlere göre yapılır" (Adıgüzel 2006: 26). Tespit edilen konunun dramatik bağlarını çözmek amacıyla ilgili stratejiler ve teknikler bu aşamada işe koşulur. Canlandırmayı tek birey yapacağı gibi farklı büyüklüklerdeki gruplar da gerçekleştirilebilir.

Yaratıcı drama yönteminde üçüncü aşama değerlendirme ve tartışmadır. Bu aşamada canlandırma çalışmalarındaki sonuçlar ve kazanımlar değerlendirilir. Değerlendirme aşamasında konunun özü, önemi, niteliği ve niceliği ele alınır. Katılımcılar duygu, düşünce ve görüşlerini bu aşamada ortaya koyar. Ardından sonuç, kazanımlar ve yeni oluşumlar üzerinde tartışma yapılır.

San'a (1998) göre yaratıcı drama önceden hazırlanmış bir metne bağlı kalmadan katılımcı bireylerin kişisel, özgün, yaratıcı buluşları, görüşleri, düşünceleri, anıları ve bilgi birikimlerine dayanan eylemleri ve canlandırmalarıdır. San (1990) yaratıcı dramayı rol

yapma, doğaçlama gibi dramatizasyon tekniklerini kullanarak grup çalışmasında bireylerin bir olay, durum, düşünce, davranış ya da öğretim birimini gözlem, deneyim, duygu, düşünce ve yaşantıların oyunlarla anlamlı hâle getirilerek canlandırılması şeklinde tanımlamaktadır. Yaratıcı dramının amaçları şunlardır (Adıgüzel 2017):

- Yaratıcılığı ve hayal gücünü geliştirme
- Kendini tanıma, gerçekleştirme ve başkalarıyla iletişim becerisini geliştirme
- Demokratik tutum ve davranış geliştirme
- Estetik davranışlar geliştirme
- Eleştirel ve bağımsız düşünebilme becerisini geliştirme
- İş birliği yapabilme-birlikte çalışma becerisi geliştirme
- Sosyal duyarlılık yaratma
- Duygusunun sağlıklı bir biçimde boşalımı ve kontrolü
- Dil gelişimi, sözel ve sözel olmayan ifade becerisi geliştirme

Adıgüzel (2006) çoklu zekâ çalışmalarında, yapılandırmacı yaklaşımda, yaratıcılığı geliştirmede, bilgi edinme yollarını öğretmede, sağlıklı ve uyumlu kişilik gelişimini sağlamada, öğrenciyi pasif öğrenme ortamlarından uzaklaştırıp etken ortamlarda öğrenmesini sağlamada yaratıcı dramının önemine değinmiştir. Bundan dolayı yaratıcı dramının birçok dersle birlikte sosyal bilgilerde de kullanılabileceğini ifade etmiştir. McCaslin(2016) yaratıcı dramının hedeflerini şu şekilde belirtmektedir:

- Estetik gelişim
- Eleştirel düşünme
- İş birliği içinde üretme
- Ortak çalışma
- Sosyal gelişim
- Değerleri keşfetme ve benimseme
- Değerleri geliştirme

Sosyal bilgiler dersinde yaratıcı drama yönteminin kullanımı yeterli düzeyde değildir. Bunda en önemli nedenler arasında yaratıcı drama hakkında yeterli bilgiye sahip olunmaması ve yaratıcı drama yönteminin sosyal bilgiler dersinde nasıl kullanacağını bilinmemesi gelmektedir. Ayrıca sosyal bilgiler dersinde tarihi mekânlarda yaratıcı drama ile ilgili araştırmaların sayısı yetersizdir.

Çalışmanın amacı tarihi mekânlarda yaratıcı drama ile etkili sosyal bilgiler öğretiminin nasıl yapıldığını çeşitli araştırmalardan ortaya koymaktır.

Yöntem

Çalışmanın deseni, nitel araştırma yöntemine göre tasarlanmıştır. Nitel araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Karasar'a (1998: 59) göre tarama modeli "geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu, var olduğu şekliyle betimlemeyi" amaçlar. Tarama modeli var olan ya da tarihte var olmuş durumları olduğu gibi anlamaya ve betimlemeye hedefler. Kaptan'a (1991) göre betimsel yöntem "mevcut olayların daha önceki olay ve koşullarla ilişkilerini de dikkate alarak durumlar arasındaki etkileşimi hedef alır."

Çalışmada yaratıcı dramının sosyal bilgiler başta olmak üzere, tarihi mekânlarda, müzelerde, okul dışı ortamlarda kullanımı; sosyal bilgilerin ve tarihle ilgili konuların okul

dışı ortamlarda öğretimi hakkındaki yüksek lisans ve doktora tezleri, deneysel araştırmalar ve makaleler incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bunun yanında drama ve yaratıcı drama ile ilgili çalışmalar da ele alınmış ve sosyal bilgilerin tarihî mekânlarda öğretiminin nasıl yapılacağı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Verilerin analizinde drama, yaratıcı drama, okul dışı ortamlarda sosyal bilgiler ve tarihle ilgili konuların öğretimi hakkındaki çalışmalar doküman incelemesi yoluyla ele alınmıştır. Doküman incelemesinde yazılı kaynaklar araştırılmış, incelenmiş, analiz edilmiş, sosyal bilgilerde okul dışı ortamlarda öğretimi açısından değerlendirilmiş ve konuyla ilgili öneriler ortaya konulmuştur.

Araştırma Etiği

“Yaratıcı Drama ile Sosyal Bilgilerde Tarihî Mekânlarda Öğretim” başlıklı bu makale özgün bir çalışmadır. Çalışmada araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir. Makale kapsamında yararlanılan bütün kaynaklar hem metin içinde hem kaynakçada gösterilmiş, incelemeden elde edilen veriler nesnel bir bakış açısıyla yorumlanmaya çalışılmıştır. Alıntılar bilimsel kurallara uygun olarak yapılmıştır. Ayrıca alışma bir intihalprogramında taranmıştır.

Bulgular

Sosyal bilgiler öğretiminde tarihî mekânların kullanımıyla ilgili yapılan araştırmalarda sosyal bilgiler öğretiminde tarihî yerlerin ve mekânların kullanılmasının öğrenmeyi pozitif yönde etkilediği ortaya çıkmıştır. Gökaya ve Yeşilbursa (2009) sosyal bilgiler öğretiminde tarihsel mekânların kullanımının ders başarısını olumlu etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Dönmez ve Yazıcıoğlu (2013) yaptıkları araştırmada öğrenciler tarihî yerleri gezmelerinin ders öğrenmelerini pozitif etkilediğini, konuyu öğrenmelerine yardım ettiğini, sadece ders kitabına bağlı kalınan derslerde ise sıkıldıklarını belirtmişlerdir. Bunun yanında sosyal bilgiler dersinin tarihî yerlerde işlenmesinin dersi zevkli ve eğlenceli hâle getirdiğini, bundan dolayı sosyal bilgiler dersinin tarihî yerlerde işlenmesini istediklerini ifade etmişlerdir.

Üztemur, Din ve Acun (2018) sosyal bilgiler öğretiminde müze ve tarihsel yer kullanımının öğrencilerin sosyal bilgiler algılarını olumlu yönde etkilediğini bulmuşlardır. Safran ve Ata (2006) ise tarihî yerlere düzenlenecek alan gezilerinin bilgi ve becerileri arttırmadaki önemini vurgulamışlardır.

Avcı ve Öner (2015) araştırmalarında bütün öğretmenlerin tarihsel yerlerde öğretimi önemli bulduklarını, bu yerlerde hangi konularda öğretim yapabileceklerini ve tarihî mekânlarda öğretimin öğrencilere kazandıracığı yararları bildiklerini ortaya koymuşlardır. epni ve Aydın (2015) yaptıkları araştırmada “sosyal bilgiler öğretmenleri, sınıf dışı okul ortamlarının sosyal bilgiler öğretimine olumlu katkı sağlayabileceğini belirtmişlerdir. Öğretmenler bu ortamların, yaparak yaşayarak öğrenmelere olanak sunduğunu, öğrencilerde etkili öğrenmeler sağladığını ve bilgiyi somutlaştırdığını belirtmişlerdir.”

Dikyol, İnce ve Usta (2011) öğretmen adaylarının, tarihî mekân ve tarihî eserlere ilişkin olumlu görüşlere sahip olduklarını ortaya çıkarmışlardır. Bunun yanında Öner’in (2015) yaptığı çalışmada öğretmenlerin “öğretiminin gerçekleştirilebileceği mekânlar

hakkındaki farkındalıklarının sınırlı olduğu ve okul dışı tarih öğretiminin içeriği hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları” ortaya konmuştur. Bundan dolayı sosyal bilgiler öğretmenlerinin tarihî mekânlarda yapılan öğretim hakkında eğitim edilmeleri gerektiği söylenebilir.

Akhan’a (2009) göre yaratıcı dramının amaçları arasında özgüven kazandırma, karar verme becerisini, hayal gücünü, duygu ve düşüncelerini geliştirme gelmektedir. Bunun yanında yaratıcı drama hem öğrenciler hem de öğretmenler için farklı bakış açıları kazanma, empati kurma ve düşünmeye yardımcı olan etkili bir öğrenme yöntemidir. Üstündağ (2012) yaratıcı drama sürecinin içinde olan birey, farkına bile varmadan duyularını eğitirken aktif bir katılımcı olarak öğrenme sürecinin içinde yer alır.

Kaf (2017) yaratıcı drama yönteminin sosyal bilgiler öğretiminde etkili olduğunu ve sosyal bilgilerin içeriğinin çoğunluğunda işe koşulabileceğini ifade etmektedir. Bunun yanında sosyal bilgiler dersi ve yaratıcı dramının içeriklerinin birbirleriyle uyumlu olduğunu belirtmektedir.

Sosyal bilgiler öğretiminde yaratıcı drama etkili bir öğrenmenin gerçekleştirilmesine yardımcı olur. Yaratıcı dramının sosyal bilgiler öğretiminde kullanılmasıyla oyunlar, ders öğretiminin içine çekilir. Yaratıcı dramayla öğrenci sosyal bilgiler dersinde öğrendikleri ve yaşadıkları arasında bağlantı kurar. Bunun yanında öğrenci, grupların çalışmalarına katılır. Kendisi bizzat işin içinde olduğundan sürecin bir parçası görür. Öğrenilecek konuya motivasyonu artar. Bundan dolayı derse ilgi yoğunlaşır. “Eğlenerek öğrenme, motivasyonu arttıracak, istenerek ve bizzat içinde yer alınarak oluşturulan bir süreç de öğrenmenin niteliği ve kalıcılığına olumlu etkilerde bulunacaktır” (Kabapınar, 2007, s.145).

Sever, Yalçınkaya ve Mazman (2009) sosyal bilgilerde dramatizasyon yönteminin öğrencinin etkin olduğu, ilgi çekici ve öğrenmeyi eğlenceli hâle getiren bir yöntem olduğunu ifade etmektedirler. Sosyal bilgilerin yanı sıra tarih konularının öğretiminde de drama, öğrenciyi aktif duruma getirmeye, öğrencinin yaparak ve yaşayarak öğrenmesini sağlamaya yardımcı olur. Bunun yanında tarihsel olayları dramatize ederken öğrencilerin tarihsel kahramanlar gibi davranmaları, onlarla empati kurmaları tarihî olayları sebep-sonuç ilişkisi içinde daha iyi kavranmalarını sağlar. Morris (2004) sosyal bilgiler öğretiminde dramının kullanılmasının konuların öğrenilmesinde ve düşünme becerilerinin geliştirilmesinde oldukça yararlı olduğunu ifade etmektedir.

Drama, düşünme, yorumlama, algılama, dinleme ve konuşma yeteneklerinin etkili bir şekilde gelişmesi açısından öğrencilere olumlu faydalar sağlar (Çelikkaya 2014). Drama yönteminin sosyal bilgiler dersinde tarih konularının öğretiminde verimli ve etkili olduğu görülmüştür (Pektezel 2017). Öğrenciler, yaratıcı dramının dersleri çok eğlenceli ve zevkli hâle getirdiğini, derslerde sıkılmadıklarını ve derse katılımın daha yüksek olduğunu ifade etmişlerdir (Nayci ve Adıgüzel 2017). Drama yöntemi öğrencilerin sosyal becerilerini, sosyal kurallara uyumunu ve beğenilirliklerini artırmaktadır (Yılmaz 2013). Yaratıcı drama etkinliklerine katılan öğrenciler hoşgörü ile duygu ve düşüncelere saygı değerlerini ve bu değerlerle ilgili davranışları öğrendiklerini belirtmişlerdir (Zengin 2014).

Ezer ve Aksüt’ün (2018) yaptıkları çalışmada sosyal bilgiler öğretmenlerinin büyük bir çoğunluğu drama yönteminin yaparak yaşayarak öğrenme, yaratıcı düşünme, kalıcı öğrenme ve iş birliği gibi olumlu yönleri olduğunu, bir kısım öğretmenin drama yönteminin

bazı konuların öğretilmesinde uygun olmadığını belirtmişlerdir. Koç'a (2013) göre öğretmenler drama yöntemini kullanmada kendilerini yeterli görmekteyler. Bunun yanında ya hiç kullanmamakta ya da az kullanmaktadırlar.

Metin nam, Keleşoğlu ve Özen (2015) sosyal bilgiler öğretmenlerinin yaratıcı drama yöntemini yeterli düzeyde kullanmadıklarını ve yöntemin uygulanmasıyla ilgili çeşitli sorunlar yaşadıklarını ortaya çıkarmışlardır. Bunun nedenleri arasında öğretmenlerin hem drama kavramı hem de dramanın sosyal bilgiler dersi öğretiminde kullanımı ile eksik ve yetersiz bilgilere sahip olmalarıdır. Oysa birçok araştırmada yaratıcı drama hem öğrenci başarısını arttırmakta hem de derse karşı olumlu tutum geliştirmede etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı sosyal bilgiler öğretmenlerinin yaratıcı drama konusunda bilgilenmeleri, yaratıcı dramayı tarihî mekânlarda nasıl kullanılacağını öğrenmeleri ve uygulama yapmaları önemlidir.

Konuyla ilgili yürütülen projeler ise şunlardır: İlk proje yaratıcı dramanın müzelerde kullanılmasıyla ilgili bir projedir. Proje metninde amaç "öğretmen adaylarına müze eğitimi hakkında bilgi vermek, aktif bir öğretim yöntemi ve sanat formu olarak yaratıcı dramanın müze eğitiminde nasıl kullanılabilmesine ilişkin örnekler sunmak ve farklı yapıya sahip müzelerdeki uygulama örneklerini paylaşmak" olarak belirtilmiştir. Proje kapsamında eğitimler "Muğla İl Müzesi, Bodrum Su Altı Müzesi, Stratonikeia Antik Kenti ile yine Muğla il sınırında Aydın ilinde yer alan Afrodisias Müzesi"nde yapılmıştır.

"Yaratıcı Drama ile Sınıf Öğretmenlerine Değerler Eğitimi Uygulamaları" başlıklı proje incelenen bir diğer projedir. Projede yaratıcı dramanın sınıfta nasıl yararlandığı, etkinliklerin nasıl planlandığı incelenmiştir. Bir diğer proje "Yaratıcı Drama ile Sınıf Öğretmeni Adaylarına Değerler Eğitimi Uygulamaları"dır. Projeden yaratıcı dramanın sınıf ortamında nasıl kullanıldığı incelenmiştir.

Sosyal bilgiler dersinde drama (Bingöl 2015, Çelikkaya 2014, Ezer ve Aksüt 2017, Kartal 2009, Rüzgâr 2014, Saraç 2015, Yılmaz 2013) ve yaratıcı drama yöntemlerinin (Aykaç ve Adıgüzel 2011, Nayci ve Adıgüzel 2017, Öztürk ve Sarı 2018, Uygungül 2016) kullanılması öğrenci başarısını arttırmaktadır. Araştırmalar drama (Bingöl 2015, Ezer ve Aksüt 2017, Saraç 2015) ve yaratıcı drama (Kaf 2017, Öztürk ve Sarı, 2018, Uygungül 2016) yöntemlerinin sosyal bilgiler dersine karşı tutumu olumlu etkilediğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında Pektezel (2017) öğrencilerin ve öğrenci velilerinin de drama yöntemi ile ilgili olumlu görüş ve tutuma sahip olduklarını bulmuştur. Sosyal bilgiler dersiyle paralel olarak 8. Sınıf İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersinde de yaratıcı drama yönteminin öğrenci başarısını arttırdığı, derse karşı tutumu olumlu etkilediği bulunmuştur (Altıkulaç ve Akhan 2010).

Alan yazın incelendiğinde sosyal bilgiler ve T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük derslerinin dışında farklı sınıf ve derslerde de yaratıcı dramanın tutum, beceri ve akademik başarıda etkili olduğu görülmektedir (Akar Vural 2005, Başçı ve Gündoğdu 2011, Cömertpay 2006, Hamurcu 2009, Karabağ 2014, Malbeği 2011, Okvuran 1993, Okvuran 2000, Üstündağ 1997, Yıldırım, 2011). Araştırma sonuçlarına göre drama ve yaratıcı drama yöntemlerinin sosyal bilgiler dersinin yanında ilk ve ortaöğretimdeki diğer derslerde başarıyı arttırdığını ve derse karşı olumlu tutum geliştirdiği söylenebilir. Bütün bu araştırma sonuçlarının sosyal bilgiler öğretiminde önemli olduğu düşünülmektedir.

Genel olarak bütün bu çalışmalardan sosyal bilgiler öğretiminde tarihî mekânlarda yapılan öğretimin oldukça önemli olduğu söylenebilir. Yukarıdaki çalışmalardan sosyal

bilgiler öğretiminin tarihî mekânlarda yapılmasının akademik başarıyı, derse karşı tutum ve algıyı, becerileri arttırdığı sonuçlarına ulaşılabilir. Bunun yanında bu çalışmalardan müze, tarihî mekân, alan gezilerinin nasıl planlandığı, nasıl yapıldığı ve etkinliklerin nasıl gerçekleştirildiği ile ilgili istifade edilmiştir.

Sonuç

Sosyal bilgiler dersinin tarihî ören yeri, köprü, han, kervansaray, saray, köşk, cami, müze, mezarlık, savaş alanı vb. gibi mekânlarda ve yerlerde işlenmesi çok önemli bir konudur. Çünkü sosyal bilgiler dersinin geçmişten günümüze değişim ve süreklilik içinde etkili öğretimi için otantik ve gerçek mekânların kullanılması kaynaklarda belirtildiği gibi akademik başarı, derse karşı tutum ve becerilerin arttırmasında çok önemli bir faktördür. Bunun yanında sosyal bilgilerin tarihî mekânlarda yaratıcı dramayla öğretilmesi akademik başarıyı arttırmanın yanında öğrenmeyi de ilgi çekici bir duruma sokmaktadır.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde araştırmalarının büyük bir kısmının akademik başarı, tutum, beceri ile ilgili deneysel çalışmalar olduğu görülmektedir (Akar Vural 2005, Altıkulaç ve Akhan, 2010, Aykaç ve Adıgüzel, 2011, Başçı ve Gündoğdu 2011, Bingöl 2015, Cömertpay 2006, Çelikkaya 2014, Ezer ve Aksüt 2017, Hamurcu 2009, Kaf 2017, Karabağ 2014, Kartal 2009, Malbeği 2011, Nayci ve Adıgüzel 2017, Okvuran 1993, Okvuran 2000, Öztürk ve Sarı 2018, Rüzgâr 2014, Saraç 2015, Uygungül 2016, Üstündağ 1997, Yıldırım 2011, Yılmaz 2013). Bazı çalışmaların ise görüş istemeye yönelik nitel çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır (Ata 2002, Avcı ve Öner 2015, Başçı ve Gündoğdu 2011, Çepni ve Aydın 2015, Dönmez ve Yazıcıoğlu 2013, Dikyol, İnce ve Usta 2011, Ezer ve Aksüt 2018, Hamurcu 2009, Kaf 2017, Karabağ 2014, Metinnam, Keleşoğlu ve Özen 2015, Okvuran 2000, Öner 2015, Yıldırım 2011). Sadece iki çalışma (Pektezel 2017, Üztemur, Dinç ve Acun 2018) nitel araştırma desenlerinden eylem araştırması şeklindedir. İlk çalışma ortaokul öğrencileriyle sosyal bilgiler dersindeki tarih konularının drama ile öğretimidir. Bu çalışma sınıf içinde yaratıcı drama ile tarihî konuların öğretimine yöneliktir. Üztemur ve diğerlerinin (2018) çalışmaları ise müze ve tarihî mekânların etkili kullanımıyla ilgilidir. Bu çalışmada da drama ve yaratıcı drama ile öğretim bulunmamaktadır. Yaratıcı drama çalışmalarının eğitimde etkili olması için eylem araştırmalarına daha sık verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Tarihî mekânlarda drama ile sosyal bilgiler öğretimi özgün bir konu olduğu için farklı düzeylerde yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanabilir. Öğretmen adayları, sosyal bilgiler öğretmenleri ve öğrencilerle nicel araştırma yöntemleriyle bu yaklaşımın akademik başarıya, tutuma, tarihsel empati ve iletişim becerilerine etkisi araştırılabilir. Bunun yanında eylem araştırmasıyla öğrenci ve öğretmen adaylarıyla ilgili tezler yapılabilir. Türkiye sınırları dışındaki Osmanlı Devleti'nden kalan tarihî mekânlarda (Balkanlar, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkasya) yaratıcı drama ile uygulanabilir.

Kaynakça

Adıgüzel, Ö. (2006). "Yaratıcı Drama Kavramı, Bileşenleri ve Aşamaları". *Yaratıcı Drama Dergisi*, 1(1), 17-27.

- Adıgüzel, Ö. (2017). *Eğitimde Yaratıcı Drama*. (10. Basım). Ankara: PegemA.
- Akar Vural, R. (2005). *Bertolt Brecht'in Öğretici Oyunlarının Eğitimde Drama ve Sahneleme Yöntemleri Temelinde Hazırlanan İki Farklı Programın Ortaöğretim Hazırlık Sınıfı Öğrencilerinin Eleştirel Düşünmeye Yönelik Tutumlarına Etkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Akhan, N. E. (2009). Yaratıcı Dramanın Sosyal Bilgiler Öğretiminde Kullanılması, Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar. R. Turan, A. M. Sünbül, H. Akdağ (Editörler). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: PegemA, s. 359-385.
- Altıkulaç, A. ve Akhan, N. E. (2010). 8. Sınıf İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Yaratıcı Drama Yöntemi ve Altı Şapkalı Düşünme Tekniğinin Kullanılmasının Öğrenci Başarı ve Tutumlarına Etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(3), 225-247.
- Ata, B. (2002). *Müzelerle ve Tarihi Mekânlarla Tarih Öğretimi: Tarih Öğretmenlerinin Müze Eğitimine İlişkin Görüşleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Avcı, C. Öner, G. (2015). "Tarihî Mekânlar ile Sosyal Bilgiler Öğretimi: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Görüş ve Önerileri". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15 (USBES Özel Sayısı I), 108-133.
- Aykaç, M. ve Adıgüzel, Ö. (2011). "Sosyal Bilgiler Dersinde Yaratıcı Dramanın Yöntem Olarak Kullanılmasının Öğrenci Başarısına Etkisi". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 1(19), 297-314.
- Başçı, Z. ve Gündoğdu, K. (2011). "Öğretmen Adaylarının Drama Dersine İlişkin Tutumları ve Görüşleri: Atatürk Üniversitesi Örneği". *Elementary Education Online*, 10(2), 454-467.
- Bingöl, K. T. (2015). *İlköğretim 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinin Drama Tekniğiyle İşlenmesinin Akademik Başarı, Tutum ve Kalıcılığa Etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cömertpay, B. (2006). *Dramanın Beş-Altı Yaş Grubu Çocuklarının Dil Edinimine Etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Çelikkaya, T. (2014). "Sosyal Bilgiler Dersinde Drama Yönteminin Önemi ve Uygulama Örnekleri". *Turkish Studies*, 9(2), 447-470.
- Çepni, O. Aydın, F. (2015). "Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Sınıf Dışı Okul Ortamlarına İlişkin Görüşleri". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 39, 317-335.
- Dikyol, D. Ç., İnce, E. ve Usta, S. (2011). "Öğretmen Adaylarının Tarihi Mekânlara ve Eserlere İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi". *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(2), 57-68.
- Dönmez, C. ve Yazıcıoğlu, M. (2013). *Sosyal Bilgiler Derslerinde Tarihi Mekânların Kullanımının Öğrenci Görüşleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. IV. Sosyal Bilimler

- Eğitimi Kongresi.
https://www.pegem.net/Akademi/kongrebildiri_detay.aspx?id=106276
 veritabanından 23 Mart 2019’da alınmıştır.
- Ezer, F. ve Aksüt, S. (2017). “5. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Drama Yönteminin Öğrenci Başarısına, Tutumuna ve Kalıcılığa Etkisi”. *The Journal of Academic Social Science Studies, Summer II*, 58, 403-419.
- Ezer, F. ve Aksüt, S. (2018). “Sosyal Bilgiler Dersinde Drama Yönteminin Kullanılmasına İlişkin Öğretmen Görüşleri”. *Autumn II*, 71, 91-112.
- Gökkaya, A. K. ve Yeşilbursa, C. C. (2009). “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihi Yerlerin Kullanımının Akademik Başarıya Etkisi”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, Bahar 7(2)*, 483-506.
- Hamurcu, H. (2009). “Sınıf Öğretmenliği Bölümü Öğrencilerinin Yaratıcı Dramaya Yönelik Tutumları”. *Education Sciences NWSA, E Journal of New World Sciences Academy*, 4(4), 1257-1273.
- Kabapınar, Y. (2009). *İlköğretimde Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Ankara: Maya Akademi.
- Kaf, Ö. (2017). “Öğretmen Adaylarının Sosyal Bilgilerde Yaratıcı Drama Dersine Yönelik Tutumları ve Sürece İlişkin Görüşleri”. *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(3), 931-947.
- Kaptan, S. (1991). *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*. Ankara: Tekışık.
- Karabağ, G. (2014). “Tarih Öğretmen Adaylarının Yaratıcı Dramaya Yönelik Tutumları”. *GEFAD/GUJGEF*, 35(1), 27-46.
- Karasar, N. (1998). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. 8. Basım. Ankara: Nobel.
- Kartal, T. (2009). *İlköğretim 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersi İlk Çağ Tarihi Konularının Öğretiminde Drama Yönteminin Öğrenci Başarısına Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koç, İ. (2013). *Öğretmenlerin Sosyal Bilgiler Dersinde Drama Yöntemini Uygulama ve Drama Tekniklerine İlişkin Yeterliliklerinin Belirlenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Malbeği, F. (2011). *Drama Yönteminin Sosyal Bilgiler Dersi Başarısına ve Bilinçli Tüketicilik Düzeyine Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- McCaslin, N. (2016). *Yaratıcı Drama Sınıf İçinde ve Dışında*. Ankara: Nobel.
- MEB. (2014). *Sosyal Bilgiler 4-5. Sınıf Programı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- MEB. (2018). *Sosyal Bilgiler Öğretim Programı İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Metinnam, İ., Keleşoğlu, S. ve Özen, Z. (2015). “Sosyal Bilgiler Eğitiminde Yaratıcı Dramanın Bir Yöntem Olarak Kullanılmasına İlişkin Öğretmen Görüşleri”. *Journal*

- of Education and Future*, 0(6), 43-58. <http://dergipark.gov.tr/jef/issue/18638/196719> (Erişim tarihi: 23 Mart 2019).
- Nayci, Ö. ve Adıgüzel, Ö. (2017). “Sosyal Bilgiler Dersinde Yaratıcı Dramanın Bir Yöntem Olarak Kullanılmasının Öğrenci Başarısına Etkisi”. *Eğitim ve Bilim*, 42, 349-365.
- Okvuran, A. (1993). *Yaratıcı Drama Eğitiminin Empatik Beceri ve Empatik Düşünme Eğilimlerine Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Okvuran, A. (2000). *Yaratıcı Dramaya Yönelik Tutumlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Öner, G. (2015). “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin ‘Okul Dışı Tarih Öğretimi’ne İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi”. *Turkish History Education Journal*, 4(1), 89-121.
- Öztürk, T. ve Sarı, D. (2018). “Sosyal Bilgilerde Yaratıcı Drama Kullanımının Öğrencilerin Başarılarına, Tutumlarına ve Öğretimin Kalıcılığına Etkisi”. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 11(3), 586-605.
- Pektezel, B. (2017). “*Sosyal Bilgiler Dersinde Yer Alan Tarih Konularının Öğretiminde Drama Kullanımı: Bir Eylem Araştırması*”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rüzgâr, M. A. (2014). *6. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersindeki İpek Yolunda Türkler Ünitesinde Geçen Göç Kavramının Drama Yöntemiyle İşlenmesinin Öğrenci Başarısına Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Safran, M. ve Ata, B. (2006). *Okul Dışı Tarih Öğretimi, Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler*. Ankara: Gazi.
- San, İ. (1990). “Eğitimde Yaratıcı Drama”. *Ankara Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 23(2), 573-574.
- San, İ. (1998). “Yaratıcı Drama Çalışmalarının Dünü ve Bugünü”. 2. *Ulusal Çocuk Kültürü Tiyatroda Yaratıcı Drama Dergisi*. Ankara: ÇYDD.
- Saraç, A. (2015). *Sosyal Bilgiler Dersinde Drama Yöntemi Kullanılmasının Tutum, Başarı ve Kalıcılığa Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sever, R., Yalçınkaya, E. ve Mazman, F. (2009). “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Etkili Bir Öğretim Yöntemi: Dramatizasyon”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 155-166.
- Şimşek, A. (2003). *Tarih Öğretiminde Çevre İncelemeleri Kapsamında Tarihi Yapılardan Faydalanmaya Bir Model: Cacabey Medresesi*, I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni. <http://acikarsiv.gazi.edu.tr/index.php?menu=2&secim=4&txtDocType=3#> (Erişim tarihi: 23 Mart 2019).
- Uyungül, Ö. (2016). *Yaratıcı Drama Yönteminin Öğrencilerin Öğrenme Stillere Göre Sosyal Bilgiler Dersine Yönelik Tutumlarına, Akademik Başarılarına ve Kalıcılığa Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

-
- Üstündağ, T. (1997). *Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi Dersinin Öğretiminde Yaratıcı Dramanın Erişmeye ve Derse Yönelik Öğrenci Tutumlarına Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üstündağ, T. (2012). *Yaratıcı Drama Öğretmenimin Günlüğü*. (11. Basım.) Ankara: PegemA.
- Üztemur, S., Dinç, E. ve Acun, İ. (2018). “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Müze ve Tarihi Mekân Kullanımının 7. Sınıf Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Algılarına Etkisi: Bir Eylem Araştırması”. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 11(1), 135-168.
- Yeşilbursa, C. C. (2008). “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihi Yerlerin Kullanımı”. *Türklük Bilimi Araştırmaları TUBAR-XXIII-/Bahar*, 209-222.
- Yıldırım, Y. (2011). *Okul Öncesi Eğitimi Öğretmen Adaylarının Yaratıcı Drama Dersine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yılmaz, S. (2013). *Sosyal Bilgiler Derslerinde Drama Yöntemi ile Öğretimin Öğrencilerin Sosyal Beceri, Empatik Beceri ve Akademik Başarı Düzeylerine Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Zengin, E. E. (2014). *Yöntem Olarak Yaratıcı Drama Kullanımının İlkokul 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Öğretim Programındaki Değerlere Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Makalenin Türü : İnceleme Makalesi
Geliş Tarihi : 07.11.2022
Kabul Tarihi : 11.11.2022

Yeni Medyanın Kültürel Bellek Aktarım Aracı Olarak Kullanımı: Kültür Portalı Örneği

The Use of New Media as a Cultural Memory Transfer Tool: Kültür Portalı Sample

Zeynep ZELAN¹

Öz

Bellek, uzun yıllardır çeşitli bilim dallarının inceleme konusu olmuştur. Bellek aktarım araçları da tarihsel gelişim içerisinde sürekli şekil değiştirmiş, dönüşmüştür. İletişim teknolojileri bu noktada en önemli bellek aktarım araçlarını oluşturmaktadır. Bu süreçte daha önce geleneksel iletişim araçlarıyla kayıt altına alınan birçok şey bugün artık yeni medyada saklanmaktadır. Bu süreçte toplumların belleğini oluşturan en önemli unsurlardan kültürel bellek de artık yeni medyada geniş yer bulmaktadır. Toplumların hayatında yer etmiş, iz bırakmış kişiler yeni medyada anılmakta, önemli kültürel mekânlar, el sanatları, gelenekler, ninniler, türküler yeni medya aracılığıyla kayıt altına alınmakta, hatırlanmakta ve hatırlatılmaktadır. Bu makalede kültürel bellek aktarım aracı olarak yeni medyanın işlevini ele almak amaçlanmıştır. Konuya ilişkin literatür incelenmiş ve analiz edilmiştir. Bellek, kültürel bellek ve yeni medya konuları kavramsal çerçevede ele alındıktan sonra kültürel bellek unsurlarından bellek mekânları konusu “Türkiye Kültür Portalı” örneği üzerinden betimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Portalın seçilme nedeni Türkiye’nin kültür arşivini büyük ölçüde barındırması ve aktarmasının yanı sıra 81 ilden gelen veriler, görseller ve fotoğraflarla Türkiye’nin kültürel hafızasını temsil etmesidir. İnceleme, 16 Nisan – 29 Eylül 2022 tarihleri arasındaki internet sitesi ve sosyal medya paylaşımlarını kapsamaktadır. Böylelikle yeni medya ile kültürel belleğin günümüz teknolojileri ile etkileşimi ele alınarak bellek çalışmalarına katkı sağlamak hedeflenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda bellek mekânlarının tanıtımında yeni medyadan faydalanılabildiği ve yeni medyanın kültürel bellek aracı olarak kullanılabildiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Yeni Medya, Sosyal Medya, Bellek, Kültürel Bellek.

¹ Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo-Televizyon ve Sinema doktora programında hazırlanan “Kültürel Bellek ve Sosyal Medya İlişkisi” isimli tezden üretilmiştir.

Abstract

For many years, memory has been the subject of investigation by various branches of science. Memory transfer tools have also changed their shape and transformed during this historical development. In this regard, communication technologies have emerged as the most important memory transfer tools. In this process, many things that were previously recorded with traditional communication tools are now stored in the new media today. In this process, cultural memory, one of the most important elements that make up the memory of societies, is now widely reflected in the new media. People who have left their mark on the life of societies are commemorated in the new media, and important cultural places, handicrafts, traditions, lullabies, and folk songs are recorded, remembered, and reminded through the new media. This article aims to discuss the function of new media as a cultural memory transfer tool. The literature on the subject has been reviewed and analyzed. After the subjects of memory, cultural memory and new media are discussed in the conceptual framework, the subject of realms of memory, which is one of the elements of cultural memory, has been examined with the descriptive analysis method on the example of "Türkiye Kültür Portalı". The reason for choosing the portal is that it contains and transfers Türkiye's cultural archive to a large extent, as well as representing Türkiye's cultural memory with data, images and photographs from 81 provinces. The review covers the website and social media posts between April 16 and September 29, 2022. Thus, this study aims to contribute to memory studies by evaluating the interaction of new media and cultural memory with today's technologies. As a result of the examination, it has been determined that new media can be used in the promotion of memory spaces and that new media can be used as a cultural memory tool.

Keywords: Sociology, New Media, Social Media, Memory, Cultural Memory.

Giriş

20. yüzyılın dikkat çeken sosyal bilim çalışmalarından biri olan bellek, tarih, felsefe, psikoloji, sosyoloji, iletişim, matematik gibi pek çok bilim dalının konusu olmuştur. Her disiplinin konuya yaklaşımı farklıdır. Belleği, devasa bir kütüphane gibi bilgilerin sabit bir şekilde yığıldığı bir yer olarak görenlerin yanında, bireyin içinde bulunduğu toplumla birlikte sürekli bir dönüşüm içinde olduğunu da düşünenler mevcuttur. Hatırlamanın ortak bir eylem olduğunu savunan bu görüşe göre, bireylerin belleği yaşadıkları toplumla birlikte şekillenmektedir. Ama bellek, bireyler ya da toplumların hafızalarıyla sınırlı olursa, onlar ortadan kalktığında geçmişleri de unutulabilir. Bu noktada, yaşamla sınırlı olmayan, nesilden nesile aktarılabilen, zaman içinde değişmeyen bir bellek türü olan kültürel bellektensöz etmek gerekir. Mısırolog Jan Assmann tarafından genel çerçevesi ortaya konan kültürel bellek, gündelik olmayan olayları anımsama unsurudur. Törensel biçimde yapılır, kuşaktankuşağa tekrar edilerek aktarılır, belirli kuralları ve biçimleri vardır, zaman içerisinde hızla değişkenlik göstermez ve gündelik değildir. Sözlü kültürün hâkim olduğu zamanlarda sözle aktarılan kültürel bellek, zaman içinde yazılı, sözlü ve işitsel iletişim araçlarıyla aktarılmaya başlanmıştır. Günümüzde ise iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ile birlikte yeni medya kültürel bellek aktarım aracı haline gelmiş durumdadır.

Her gün milyonlarca içeriğin hızla aktığı yeni medya, sadece kişisel veya toplumsal belleğin değil kültürel belleğin de depolandığı, paylaşıldığı, nesilden nesile aktarıldığı bir mecraya dönüşmüştür. Arşive erişimin sınırlı olduğu geleneksel medyanın aksine insanlar artık araştırma yapmak, unuttuklarını hatırlamak, anılarını canlı tutmak, yaşadıklarını kaydetmek için günlüklerine, eski fotoğraflarına ya da not defterlerine değil yeni medya uygulamalarına, sosyal medya hesaplarına bakmaktadır. İnternete erişimi olan herkesin anında ulaşabildiği, ilgi alanlarına göre içerikleri izleyebildiği, sesli, görüntülü, yazılı biçimlerde olabilen, farklı formatların iç içe geçebildiği, sınırsız bilgiye ulaşmanın mümkün olduğu yeni medya araçları insanın bir uzantısı haline gelmiş durumdadır.

Toplumların kültürünü meydana getiren önemli mekânlar, gelenekler, el sanatları, ninniler, masallar, törenler, bayramlar, şarkılar, türküler, kültürel mekânlar sosyal medyada kayıt altına alınmakta, böylece tarihe iz bırakılmakta, paylaşılmakta, hatırlanmakta ve aynı zamanda hatırlatılmaktadır.

İletişim alanında literatürdeki benzer çalışmalar analiz edildiğinde özellikle kültürel bellek ve yeni medya ilişkisine dair çok fazla çalışmaya rastlanmamıştır. Özellikle bellek araştırmaları 20. yüzyılın başlarından bugüne kadar sosyal bilimlerde çalışılsa da yeni medya henüz yeni bir alan olduğu için iki alanın ilişkisine dair çok çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda Kandemir'in benzer bir çalışması bulunmaktadır. Kandemir (2022), kültürel bellek aktarım aracı olarak Instagramı incelediği çalışmasında kültürel bellek aktarımında sosyal medyanın önemini ortaya koyarken örnek olarak TRT Arşiv hesabını içerik analizi yöntemiyle incelemiştir. Buna göre TRT Arşiv Instagram hesabının kültürel belleğin aktarılmasına katkıda bulunurken yeni içeriklerle hafızayı taze tuttuğu belirtilmiştir. Şendeniz ise çalışmasında (2015), bellek ve sosyal medya ilişkisini fotoğraf açısından ele almıştır. Sosyal medyanın bellek, hatırlama ve unutma üzerindeki etkisi ve fotoğraf ile bağı analiz edilmiştir ve sosyal medyadaki fotoğrafların belleği etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Zdravkova vd. (2021) çalışmalarında medya ve sosyal ağların kültürel bellek eğitiminde etkin bir araç olarak kullanılabileceğini tespit etmiştir. Kültürel bellek çalışmaları daha çok

halkbilim alanında yer alırken, iletişim alanında genelde bellek konusunda araştırmalar yapılmıştır. Kültürel belleğin yeni medya araçları, internet sitesi, mobil uygulamalar açısından ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Pierre Nora'nın kavramsallaştırdığı "bellek mekânları", kültürel belleğin en önemli unsurlarından biridir. Toplumların birbirinden ayrışmasını sağlayan, kişilerin bağlı oldukları topluma ait olma hissini uyandıran bellek mekânları, hatıraları mekânda somutlaştırarak hatırlamanın devamlılığını sağlamaktadır. Yeni medya da bu anlamda pek çok kültürel mekânın bilinmesine, hatırlanmasına aracılık etmektedir. İnsanlar görmek istedikleri mekânlar hakkında yeni medya araçlarından bilgi edinmekte veya gördükleri bir mekânla yeni medyada karşılaşınca onu hatırlamaktadır. Yeni medya bellek mekânları açısından insanların kültürel bilgilerini artırmakta, hafızalarını tazelemektedir. Kısacası kültürel belleğin aktarılmasında yeni medya etkin bir araç olarak kullanılmaktadır.

Bu makalede bir kültürel bellek aktarım aracı olarak yeni medyanın ne şekilde kullanıldığına yer verilmiştir. Kültürel bellek unsurlarından biri olan bellek mekânlarının ele alındığı çalışmada örnek olarak "Türkiye Kültür Portalı" incelenmiştir. Çalışmanın amacı, yeni medyanın kültürel bellek açısından nasıl değerlendirilebileceğini ortaya koymaktır. Bellek çalışmaları açısından yeni medya yeni bir alan olduğu ve bu alanda yapılan çalışmalar sınırlı olduğu için bu çalışma, bundan sonra yapılacak çalışmalara yol göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Kapsamını yeni medya ve kültürel belleğin oluşturduğu makale, bellek mekânları ile sınırlandırılmıştır. Literatür taraması ve görsel kaynak araştırmasının yapıldığı çalışma, yeni medyaya eleştirel değil yapıcı bir açıdan yaklaşmaktadır. Bu noktada çalışmanın temel varsayımı günümüzde yeni medyanın kültürel belleği yaşatma ve gelecek nesillere aktarma aracı olarak kullanılabileceğidir.

Bellek ve Kültürel Bellek

Bellek, geçmişle bugün arasında bir köprü gibidir; yaşam deneyimlerimizle şekillenir, saklanır ve geçmişi geleceğe taşır. Bellek aynı zamanda sadece bizim kendi deneyimlediğimiz hayatla sınırlı değildir. Başkalarının hatırladıkları, tecrübeleri, ortak kültür, medya gibi unsurlar sayesinde de aktararak ileriye doğru devam eden bir süreçtir. Terim olarak bellek, alamet anlamındaki "bel" kökeninden gelmekte olup "belle"mek, öğrenmek demektir. Bellek ise öğrenilenlerin akılda tutulduğu hafızaya karşılık gelmektedir (Gülensoy, 2011: 130). Bellek, öğrenilen ya da kişinin başından geçmiş bir şeyi hatırd tutma becerisidir (Develioğlu, 1959). Kişinin yaşadıklarını, öğrendiği şeyleri ve tüm bunların geçmişle bağını bilinçli bir şekilde hafızasında saklama gücü olan bellek, "dağarcık, akıl, hafıza, zihin" anlamlarına da gelmektedir (TDK, 2020).

Bellek kavramı, bellek çalışmalarının artması, çeşitlenmesi ve farklılaşması sonucunda karmaşık bir hal almıştır. 1920'lerde ortaya konulan kavramdan, kronolojik sırasıyla şu kavramlar ortaya çıkmıştır: kolektif bellek, Mnemosyne², ars memoriae³,

² Mnemosyne: "Bellek Tanrıçası" olarak da bilinir. Yunan mitolojisinde, hatırlama, bellek, hatıra gibi kavramları simgeler. İlham perilerinin annesi olduğuna inanılan Mnemosyne, yer altında bulunan bir nehrin adıdır. "Hatırlama nehri" olarak da anılan Mnemosyne Nehri'nden içenler, geçmişteki hayatları ile ilgili her şeyi hatırlar (Britannica, 2020).

³ ars memoriae: hafıza sanatı

toplumsal bellek, tarihsel bellek, lieux de mémoire⁴, kültürel bellek, iletişimsel bellek, sosyal bellek, bellek kültürleri, kültürel hatırlama, sosyal unutmama, kültürel beyin, küresel çağda bellek ve kültürlerarası bellek (Erlil, 2011: 6).

Jan Assmann, milattan önce 5. yüzyılda yaşamış Yunanlı şair Keoslu Simonides'in bellek kavramını ilk ortaya atan kişi olduğunu söyler (Assmann, 2015: 37). Cicero'nun aktardığı efsaneye göre, Simonides Tesalya'da yazmış olduğu şiiri sunmak için katıldığı bir ziyafette gösterisinin ardından iki adamın dışarıda buluşmak istediğini belirten mesaj alır. Dışarı çıktuktan kısa süre sonra tüm çatı çökerek içerideki konuklar ölür ve tanınmaz hale gelir. Simonides, cesetlerin teşhisi için kimin nerede oturduğunu hatırladığını fark eder ve cesetlerin teşhisinde yardımcı olur. Birçok kişi Simonides'in bu farkındalığının, bellek sanatına (ars memoriae) dair elimizdeki ilk kaydedilen veya yazılı kayıt olduğunu düşünmektedir (Metivier, 2020).

Bellek çalışmaları sonucu zaman içinde belleğin çeşitli türleri ortaya çıkmıştır. Burada konumuzla ilgili olarak bireysel, toplumsal ve kültürel bellekten bahsetmekte fayda vardır. Bireysel bellek bizim öznel hayatımızda yaşadıklarımızdan hatırladıklarımız veya başkaları tarafından hatırlatıldıktan sonra hafızamıza yerleşen anılar olarak kabul edilir. Bireysel belleğin kaynağını kişilerin hayat hikâyelerine dayandığını ifade eden Paul Connerton (1999: 38-39), bu tür hatırlama eylemlerinin bireysel geçmişe gönderme yaptığını söyler. Buna göre, "kişisel kimlik ile zihnin geçmişe ait bakış açısı" arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Bir kişinin anımsamak için başkalarına da ihtiyaç duyduğunu belirten Halbwachs (2019: 46-47) ise bu noktada bireysel belleğin tam anlamıyla soyutlanmış olamayacağını vurgular. Bireyler, kendi üretmedikleri, dışarıdan aldıkları düşünceler ve kelimeler ile hareket eder. Kaynağını bireysel yaşanmışlıklardan alan bellek, "son derece öznel"dir. Bizim bizzat tanıklık ettiğimiz olgulara, içinde bulunduğumuz olaylarla ve bunların bizde bıraktığı izlerle ilişkilidir. Genel yargılar önemsenmez. Bir kişinin anlattığı anı, onun gerçeğidir, onda yer edinmiş olan imgedir. Öznel olması nedeniyle bellek sabit değil, sürekli dönüşüm halindedir (Traverso, 2009: 10).

Ancak hatırlama sadece bireysel bir eylem değil, aynı zamanda kolektif bir süreçtir. Aynı kuşaktan insanlar benzer şeyleri hatırlayıp, benzer şeyleri de unutabilmektedirler (kolektif amnezi). Geçmişe ilişkin olarak yalnızca belleğe kaydedilenler ya da geçmişte öğrenilen şeyler hatırlanır. Kolektif bellek ya da toplumsal bellek toplum içerisinde geçmişin detaylandırıldığı, yeniden üretildiği ve yeniden yorumlandığı bir süreçtir (Medina Pérez vd., 2012). Toplumsal bellek kavramı ilk kez şair ve yazar Hugo von Hofmannsthal tarafından kullanılmıştır. Hofmannsthal, 1902 yılında tarafından "içimizdeki gizemli atalarımızın lanetlenmiş gücü"ne atıfla, "yığılmış toplumsal hafıza katmanlarının biriktirilmesinden" bahsetmiştir (Olick, 2008: 153).

Bir terim olarak toplumsal bellek konusunu işleyen ve literatüre kazandıran isim ise kuşkusuz Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'tir. 1925 yılında kaleme aldığı, dilimize *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* olarak çevrilen eserinde ilk kez bu kavramı ele alan Halbwachs'e (2016) göre, bellek, bireyin yaşadığı anın, içinde bulunduğu "toplumsal çerçevelerin yardımıyla" geçmişin yeniden üretilmesidir. Bu durumda bireyselliğin en önemli parçası toplumdur, birey toplumun çizdiği çerçeve bağlamında hatırlar. Bu hatırlama sırasında içinde yaşadıkları toplumdaki etkilenen de toplumun tek başına bir hafızası yoktur,

⁴ lieux de mémoire: hafıza mekânları. Pierre Nora'nın aynı adlı kitabı.

o hafızayı toplum bireyler ve mekânlar oluşturur. Yani Halbwachs'e (2022: 198-199) göre insanlar hatıralarını toplumsal belleğin çerçeveleri sayesinde çağırabilirler. Ancak yeniden çağırırken, eğer birileri bu hatıraları onun için saklamadıysa toplumun çerçevesinden, deforme olmuş haliyle görecektir. Çünkü hatıralar geri çağırılırken kimi detaylar unutulabilir. "Toplumun, bireyin sınırlı ömrüyle yetinmeyi bilmesi gerektiği gibi bu koşullarla da yetinmelidir."

Belleğin kültürel boyutu, Halbwachs'in kolektif bellek kavramında, geçmişin kalıcı olmaması noktasında yetersiz gelmesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Kişinin yaşamıyla sınırlı olan bireysel belleği, toplumsal boyuta taşısa da o toplumda yaşayan kişiler öldüğünde toplumsal hatırlama da sona erecektir. Bu noktada geçmişin daha kalıcı, kişilere bağlı olmayan, insan ömrüyle sınırlı olmayan boyutu gündeme gelmiştir. Alman mısırolog olan Jan Assmann, *Kültürel Bellek* kitabıyla bellek kavramını, Halbwachs'in ortaya attığı boyuttan farklı bir boyuta taşımıştır. Geçmişin sonraki nesillere iletilebilmesi için onun bireysel ve toplumsal boyuttan ileri taşınması gerekmektedir. Bu kültürel bellek ile mümkün olacaktır.

Kültürel bellek kavramına geçmeden önce kültür kavramından bahsetmekte fayda var. Kültür, Latince *cultura* kavramına dayanmakla birlikte sözlük anlamı şu şekildedir: "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin." (TDK, 2021). Kültür, zihnin inşasında önemlidir. Kültür ve akıl, insanların yaşamında ve düşüncesindeki temel unsurlar arasındadır. Kültüre katılımımız sayesinde anlam halka açık hale getirilir ve paylaşılır ve böylece zihin kültüre bağlanır (Santamaría Santiagosa, 2004: 247). Sosyolojide ise Giddens (2012: 1066) kültürü "belirli bir grubun ayırdedici özellikleri olan değerler, törenler ve yaşam biçimleri" olarak tanımlarken aynı zamanda "insanların toplumsal birliğinin en ayırdedici özellikleri" olduğunu belirtir.

Jan Assmann tarafından geniş çerçevesi ortaya konan kültürel bellek, toplumların yüzyıllardır devam eden sosyalleşmelerinin ve geleneklerinin sonucu, nesiller boyu tekrarlanana tekrarlanana meydana gelmiş bir olgudur. Gündelik bellekten farkı uzun yıllar boyunca süregelmesidir (Assmann, 1995: 125-127). Kültürel bellek derken, "insan belleğinin dış boyutu"ndan bahsedildiğini ifade eden Assmann'a (2015: 24-30) göre, daha çok psikoloji, nöroloji gibi konularla özdeşleştirilen bireysel bellek, buna göre bir iç olgudur. Ancak, belleği oluşturan şey, onun içyapısı, kapasitesi, fiziki durumundan ziyade onu oluşturan toplumsal ve kültürel dış koşullardır. Bireylerin ve toplumların yaşamlarıyla sınırlı olmayan kültürel bellek, nesilden nesile aktararak var olmaktadır. Kültürel bellek toplumların kimliklerini meydana getiren, onu pekiştiren ve güçlendiren bir unsurdur. Kültürel bellek, insanı ve davranışlarını yansıtan, geçmişte meydana gelen kültürün değişkenlerini ortaya çıkaran, aynı kişinin çevresiyle özdeşleşmesini ve aidiyet duygusunu sağlayan bir sosyal özdeşleşme ifadesidir (Medina Pérez vd., 2012).

Toplumsal olarak hatırlama iki türlü gerçekleşir. Birincisinde, "kökensele hatırlama" denilen ve daha çok yazı kültürü henüz oluşmamış halklarda dil veya dil dışı araçlar yoluyla yapılan simgesel hatırlama. Bunlar "memoria" terimi ile ifade edilen "törenler, danslar, anlatılar, desenler, giysi, takı, dövmeler, yollar, resimler, mekânlar" gibi unsurlardır. İkinci tarz hatırlama ise insanların kendi tecrübelerinden edindiği yakın geçmişe dair "biyografik

hatırlama”dır. Bu tür hatırlama ise yazı kültürü olan toplumları da içermekle birlikte sosyal alışverişi içerir. Kültürel bellek ise “geçmişin belli noktalarına yönelir. Geçmiş onda olduğu gibi kalmaz, daha çok anın bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır.” Kültürel belleğin diğerlerinden farkı onun gerçek değil, hatırlanan tarihe yoğunlaşması, hatta bu yolla efsaneye dönüşmesidir. Gerçekleşen dönüşüm onun gerçekliğini değiştirmez, tam tersine “sürekliliği sağlanmış düzenleyici ve biçim verici bir güç olarak gerçeklik kazanır.” Kültürel belleğin çeşitli unsurları vardır. Bunlar arasında kimlik, aidiyet, törenler, anlatıcılar, ritüel ve bayramlar, ölümlerin anılması, bellek mekânları sayılabilir. (Assmann, 2015: 60-61).

Kültürel Bellek Unsuru Olarak Bellek Mekânları

Göç olgusu ve şehirleşmenin getirdiği sonuçlarla kişiler, doğdukları bölgeden ayrılarak bir kitlenin parçasına dönüşmekte ve tanışmadıkları ‘yığın’larla aynı çevreyi paylaşmak durumunda kalmaktadırlar. Birbirini tanımayan bu kitlenin içindeki kişiler kendilerini bu yığından izole ederek bireysel bir hayat yaşamaktadırlar, birbirleriyle iletişimleri ve karşılıklı etkileşimleri mümkün olduğunca azdır. Bu kişiler, her ne kadar birbirlerinden çeşitli bakımlardan farklı olsalar da bazı konularda ortak tecrübe ve düşüncelere sahip olabilmektedirler (Devran vd., 2008: 148-49). Kişisel olarak tanışmayan kitleleri ortak paydada buluşturan unsurlardan biri işte kültürel bellektir. Bu noktada kültürel belleği oluşturan unsurlardan Pierre Nora’nın öne çıkardığı hafıza mekânları kavramından bahsetmekte fayda vardır. Nora’ya göre, hafıza belirli mekânlarda açığa çıkmakla birlikte kişilerin iradesine bağlı olarak veya yüzyıllar içerisinde en dikkat çekici işaretleri barındırmaktadır. Hafıza mekânları arasında, “Müzeler, arşivler, mezarlıklar, koleksiyonlar, bayramlar, yıl dönümleri, anlaşmalar, kutsal yerler, anıtlar ve anma törenleri, övgü söylevleri, sözlükler” sayılabilir. Bu hafıza mekânları toplumların diğer toplumlardan ayrışmasını sağlamakta, gruba aitlik anlamı taşımaktadır. Eğer anılar bellekte korunmasaydı tarih onları çoktan silerdi. Ama korunan şeyler tehlikede olmasaydı inşa edilme ihtiyacı da olmazdı (Nora, 2006: 9-23).

Hatırlamanın devamı için belirli/somut bir mekânda cisimleştirilmesi gerekmektedir. Ortak belleğin kurulması için gruplar kimliklerinin işareti ve anılarının dayanağı olarak bellek mekânları oluşturur. Kısacası belleğin yaşaması için mekâna ihtiyacı vardır, bu yüzden de mekânsallaştırma çabasıdır. Halwachs’e göre “Grup ve mekân bir arada, sembolik bir ortak yaşam kurarlar; grup kendi mekânından ayrı düşse de, bu birlikteliği, kutsal mekânları sembolik olarak yeniden üreterek yaşatır.” (Assmann, 2015: 46-47)

Yeni Medya ve Kültürel Bellek İlişkisi

Kitle iletişim araçlarının tarihçesi, Johannes Gutenberg'in Almanya'da matbaayı icat ettiği on beşinci yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Gutenberg'in icadına kadar, metinlerin çoğaltılması her kopya tek tek elle yazıldığı için zordur. Gutenberg'in metinlerin toplu halde çoğaltılmasına izin veren buluşu sayesinde önce Avrupa'da sonra tüm dünyada büyük sosyal, kültürel, dini ve politik değişimler meydana gelmiş, okuryazarlık oranı artmıştır (Quan-Haase vd., 2013: 412-413). Gutenberg'in icadından günümüze gelene kadar gazeteden radyoya, televizyon sinemaya kadar geniş bir alanda kitlelere hitap eden iletişim araçları çeşitlenerek artmıştır. Yapı olarak tek yönlü iletişim sağlayan, sınırlı ölçüm yapılabilen, arşive erişimin zor olduğu, geniş kitlelere hitap eden geleneksel iletişim araçları internet teknolojilerinin gelişimine kadar tüm dünyada etkili olmuştur. İnternet teknolojileri ise zaman içinde gelişerek önce internet siteleri, sosyal medya ve mobil uygulamalara doğru evrilmiştir. Tek bir formda yayın yapan iletişim araçları 2000'ler

sonrası akıllı telefonların gelişimiyle tarihin en büyük sıçramasını gerçekleştirmiştir. Artık iletişim mobil hale gelmiş, televizyon, sinema, radyo ve gazeteye bir arada tek bir cihazdan erişilir olmuştur.

Bu dönemde fiber optik aktarıma dayalı küresel bir sistemin inşa edilmeye başlanmasıyla veri aktarım hızı artmış ve internete bağlı cihaz sayısında ciddi ölçüde artış meydana gelmiştir (Castells, 2008: 58-68). Ortaya çıkan medya araçları, geleneksel araçlardan farklılaşmış, klasik medya teorileriyle ele alınamayacak kadar alanını genişletmiştir. Bu noktada “yeni medya” konuşulmaya başlanmıştır. Üzerine her ne kadar çeşitli tanımlamalar yapılmış olsa da kitle iletişim araçlarından farklı olarak yeni medyayı “dijital kodlama sistemine temellenen, iletişim sürecinin aktörleri arasında eş anlı ve çok yoğun kapasitede, yüksek hızda karşılıklı ve çok katmanlı etkileşimin gerçekleştiği multimedya biçimselliğine sahip iletişim araçları” olarak tanımlamak mümkündür (Binark, 2007: 5).

Yeni medya kavramının bilinen ilk kullanımlarından birinin Marshall McLuhan’a ait olduğu ifade edilir. McLuhan, 1953’te yayınlanan Queen’s Quarterly dergisindeki “The Later Innis” adlı makalede teknik özelliklerine vurgu yaparak yeni medya kavramından bahsetmiştir. Bugün sıradan gibi görünen bu özellikler arasında “elektronik bilgi toplama ve küresel erişim gücü” sayılmıştır (Aslan, 2013: 103). Bugün halen medyanın insan duyularını ve birbirleri arasındaki ilişkiye olan etkisi hakkında yapılan çalışmalar McLuhan’ın analizleri üzerine kuruludur ve bu analizler yeni medyayı anlamak için temel teşkil etmektedir (Atalay, 2018: 48). Yeni medya kavramını 70’li yıllara kadar dayandıran James Bogue Thompson ise, kavramın enformasyon ve iletişim alanında çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından ortaya atıldığını öne sürmüştür. Ayrıca, yeni medya kavramının 1990’lı yıllarla birlikte büyük ivme kazanan dijital teknolojilerin ilerlemesiyle farklı boyutlara evrildiğini ifade etmiştir (Thompson’dan aktaran Dilmen vd., 2006: 114).

Binark (2014: 15) yeni medyanın terim olarak geleneksel medyadan (kitap, televizyon ve radyo) farkının, sayısal medyayı, özellikle etkileşimsel medyayı, internet ağlarını ve sosyal iletişim medyasını nitelemek için kullanılmakta olduğunu belirtirken, Cardoso (2006: 124), yeni medyanın, tek ve aynı platformda, kişiler arası yapılan iletişim ile kitle iletişimin özelliklerini buluşturan, kurumsal dönüşme ve zaman yönetimini yeniden tanımlayan, metinsel ve görsel söylemi tek potada eriten ve bu amaçla yeni kullanıcı tipi geliştiren medya hizmetleri olduğunu ifade eder.

Manovich (2001: 27-32) yeni medyanın temel özelliklerini daha çok teknik bakımdan ele alarak onu beş kategoriye ayırmıştır:

1) Sayısal Temsil: Tüm yeni medya araçları, dijital koda sahiptir ve sayısal olarak temsil edilebilir. Buna göre yeni medya nesnesi matematiksel olarak ifade edilebilir. Yani, matematik işlemiyle dijitalleşmiş bir medya söz konusudur. Bu sayede daha fazla kitleye ulaşılmakta, medya ‘programlanabilir’ hale gelmektedir (Manovich, 2001: 27-28).

2) Modülerlik: Bu özellik, birbirinden bağımsız programların daha büyük programlarla bir araya getirildiği yapısal bilgisayar programlamanın modüler karakteri ile ilgilidir. Yani, piksel, görüntüler, metinler, sesler, çerçeveler, kod gibi bağımsız öğeler yeni bir medya nesnesi oluşturmak için birleştirilir. Bu nesnelere bağımsız olarak değiştirilebilir ve diğer çalışmalarda tekrar kullanılabilir (Manovich, 2001: 30-31).

3) Otomasyon: Otomasyon, kullanıcıların şablonları veya algoritmaları kullanarak medya nesneleri oluşturmalarını veya değiştirmelerini sağlayan bilgisayar programlarında görülür. Yeni medyada otomasyon kullanıcının elindedir. Yeni medya imkanlarını kullanan kişiler, basit bir yazılımla kendi medya içeriklerini oluşturabilirler (Manovich, 2003: 32-36).

4) Değişkenlik: Geleneksel medya, sabit ve değiştirilemez içeriğe sahiptir. Gazete basılır ve geri dönüşü yoktur. Ancak yeni medya içerikleri düzenlemeye ve değiştirilmeye elverişlidir. İstenilen her her an güncellenebilir. Yeni medyada kullanıcılar bir metin boyunca farklı yollar izleyerek farklı içeriklere ulaşmalarına imkân sağlayan hipermetinsel veya etkileşimli ortamlarda bulunur. Yeni medya nesnelere, kullanıcılara seçimlerinin önceden programlanmış ve başkalarıyla paylaşılmış olmaktan ziyade benzersiz olduğunu garanti eder (Manovich, 2001: 36-37).

5) Kod Dönüşümü: Genel olarak, kodlama, medya ve kültürün bilgisayar mantığı tarafından yeniden şekillendirilme ve dönüştürülme yollarını belirler. Kültürün bilgisayarlaştırılması, kültürel kategoriler veya kavramların, anlam ve / veya dil düzeyinde, bilgisayar ontolojisinden, epistemolojiden ve pragmatikten türetilen bir kodlama işlemidir (Manovich, 2001: 45-48).

Yeni medyanın bir diğer özelliği de multimedya biçimselliğidir. Binark'a (2014: 18) göre multimedya biçimselliği ile metnin çok anlamlılık gizilgücü arasında bir ilişki vardır. Buna göre eğer metin görece "açık" olarak kurulmuşsa, metinden farklı mesajlar çıkarsama yapmak mümkündür. Burada kastedilen açıklık, John Fiske'nin deyimıyla, "herhangi bir metne için olarak tanımlanan çokanlamlılık" olgusudur. İnternet aynı zamanda çok anlamlı metinlerin aynı potada buluşabildiği bir ortamdır. Hedef kitlenin hem okur hem de yazara dönüşmesi multimedya biçimselliği ile yakından ilgilidir.

Kişisel olarak kullandığımız çevrimiçi dünya da kesintisiz ve sınırsız bilgi akışıyla, başkalarının anılarını izlediğimiz, kendi gözlemlerimizi paylaştığımız bir platformdur. Bu karşılıklı etkileşim süreciyle anılarımız, hem bizim biçimlendirdiğimiz, hem de bizi biçimlendiren "sosyal bilinç akışının" bir parçasıdır (Shaw, 2017: 230). Yani yeni medyada bir tarafta kendi anılarımızı oluştururken, bir taraftan da başkalarının oluşturduğu anılara şahitlik ederiz ya da maruz kalırız ve onların anıları da zihnimizde yer edinir, belleğimizi şekillendirir. Bugün yeni medya üzerinden gündemi takibi yapmakta, içerik üretmekte, paylaşmakta, iletişim kurmakta, eğlenmekte ve bilgi almaktayız. Türkiye çapında kullanıcıların yeni medya alışkanlıklarının düzenli olarak ölçümünün yapılarak raporlar halinde hazırlandığı Sosyal Ağ Haritası'na göre kişiler en çok zaman geçirmek ve sosyalleşmek için internete girmektedir. Bu amaçları sosyal medya uygulamalarını kullanmak, film izlemek, müzik dinlemek, haber takip etmek, iş, oyun oynamak, içerik üretmek ve ders çalışmak gibi amaçlar takip etmektedir (Sosyal Ağ Kullanımı, 2022). Görüldüğü gibi artık tek yönlü ya da tek bir amaca yönelik iletişimden söz etmek mümkün değildir.

Yeni medyanın gelişmesinin sadece teknolojik faktörlerle sınırlı olmadığını ifade eden Törenli (2005: 159), gelişmenin daha çok bu olanakları sunanların, okurların-izleyicilerin iletişim ve iletişim temelinde karşılanan diğer kişisel-toplumsal gereksinimlerine ne ölçüde karşılık verebileceklerine, sundukları seçeneklerin ne kadar uygun ya da esnek olabileceğine bağlı olduğunu söyler. Yazara göre, yeni medyayla birlikte hızın ve kapsama alanının büyüklüğünün öne geçtiği, iletişimde uzak mesafelerin sorun olmaktan çıktığı, mesajların kişiler ve gruplar ölçeğinde seçilebildiği, insan aklıyla

karşılaştırılmayacak ölçüde büyük bir bellek kapasitesinin söz konusu olduğu bir iletişim biçimi ortaya çıkmıştır. Yeni medyayı geleneksel medya araçlarından bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Ancak yine de yeni medyanın getirdiği yenilikleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Bugün bildiğimiz yeni medya elbette son buluş değildir, ileride ortaya çıkacak yeni teknolojilerle gelişmeye devam edecektir. Bunu yaparken de yine de kitle iletişim araçlarıyla etkileşim halinde olacak ve yeni teknolojilerle yönünü belirleyecektir (Dewdney vd., 2006)

Kaynağını kutsal dinler, mitler ve eski medeniyetlerden alarak günümüze kadar ulaşan kültürel bellek, milletlerin temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Tarihin ilk toplumlarından bugüne kadar gelenek, din, kültür, mitler kültürel bellek aracılığıyla aktarılagelmiştir. Hatırlamak, kültürel aktarımın ilk önemli ögesidir. Yaşanılanlar, unutulmaması ve gelecek nesillere aktarılması için mağara duvarlarına kazılmış, oradan yazıyla kâğıda geçilmiştir. Böylece kültürel bellek canlı tutulmuştur, sonraki çağa aktarılmıştır (Assmann, 2015). Günümüzde ise teknoloji sayesinde kültürel bellek aktarma araçları gelişmiş, ses kayıt cihazları, televizyon, radyo, sinema, gazete gibi kitle iletişim araçlarının yanı sıra yeni medya araçları da kültürel bellek aktarım aracı haline gelmiştir. Bireyler kültürel bellek, hatırlama, geçmişi yâd etme, geçmişi öğrenme ve bunu yaşatma ihtiyaçlarını yeni medya aracılığıyla gidermektedir.

Çift yönlü iletişimin söz konusu olduğu yeni medya, etkileşim özelliği sayesinde kültürel faaliyetlerin tanıtımı için etkin bir araçtır (Ökten, 2022: 120). Herkesin yayıncı olabildiği günümüz sosyal medya dünyasında hem kurumsal hesaplar, sayfalar aracılığıyla, hem de kişisel kullanımlar üzerinden kültürel hafıza canlı tutulmaktadır. Lister vd. (2009) medyanın sadece yaşadığımız dünyayı görme ve deneyimleme biçimimizi etkilemekle kalmayacağını, aynı zamanda bu dünyanın ürünleri olduğunu söylemektedir. Yeni medya da kaynağını içinde yaşadığımız dünyadan alarak dünyayı görme biçimimizi değiştirmektedir. Kültürel bellek unsurlarıyla yeni medyada karşılaşma sıklığımız kültürel bilgimizin artmasını sağlamaktadır.

Yeni medyanın bir diğer özelliği herkesin erişimine açık olmasıdır. Yeni medya araçları olan internet siteleri, sosyal medya, bloglar, mobil uygulamalar sayesinde dünyanın pek çok yerinden insan kültürel bilgiye erişir hale gelmiştir. Bellek mekânlarına yönelik hazırlanan internet siteleri; gezi mobil uygulamaları; seyahat blogları; müze, anıtlar, tarihi mekânlar gibi yerlerin paylaşıldığı sosyal medya hesapları kültürel belleğe katkı sağlamaktadır. Yeni medya araçlarının sunduğu içerik zenginliği ile hem çeşitlilik, hem de mekânlar hakkındaki bilgiye erişim imkânı artmıştır. Örneğin, 2019 yılında başlayan ve neredeyse tüm dünyada etkili olan COVID-19 pandemi sürecinde bazı mekânlar çevrimiçi olarak ziyarete açılmıştır. Ülkeler arası seyahatlerin çok aza indirildiği, hatta dönem dönem tamamen engellendiği bu dönemde, “sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik gibi yeni teknolojik uygulamalar” sayesinde dünya çapında birçok müze, sanal tur uygulamaları ile ücretsiz olarak ziyaret edilebilmiştir (Yerden vd., 2022: 229). Birçok uygulama veya internet sitesinde bulunan üç boyutlu uygulamalar ile de bugün kültürel bellek mekânları ziyaret edilebilmekte, site ziyaretçilerine adeta “orada bulunuyormuş” hissi vermektedir.

Görüldüğü gibi yeni medya kültürel belleğin aktarımı için etkin bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu kullanım kişisel web siteleri, bloglar, sosyal medya hesapları gibi yeni medya araçlarıyla olduğu gibi kurumsal ya da tema bazlı yapılabilmektedir. Kurumsal olarak

bellek mekânı tanıtımı yapan internet sitesi ve sosyal medya hesaplarına, TRT Arşiv, Türkiye Kültür Portalı, Kültür Varlıkları ve Müzeler, Go Türkiye, Müze Kart örnek olarak gösterilebilir. Bu örneklerin arasından en geniş fotoğraf, video ve belge arşivlerinden birine sahip olan Kültür Portalı, internet sitesinde ve sosyal medya hesaplarında mekânlar hakkında detaylı bilgi verdiği için örnek olarak seçilmiştir. Makalede, portal hakkında bilgi verildikten sonra yeni medyayı ne şekilde kullanıldığı ele alınacaktır.

Kültür Portalı'nın Kültürel Bellek Aktarımında Kullanımı

Türkiye Kültür Portalı, Kültür ve Turizm Bakanlığınca kurulmuş bir yapıdır. “Kamu kurumlarının internet sitelerinde bulunan Türkçe içeriğin TRT veri tabanından da yararlanılarak derlenmesi, görsel materyallerle desteklenmesi ile kültür, tarih, sanat, turizm gibi konularda bilgi sağlayan portal, kullanıcılara etkileşim imkân vermektedir.” İl Kültür ve Turizm Müdürlüklerinin yanı sıra konuya ilişkin çalışan kurum ve kuruluşlardan alınan verilerle hazırlanan portal, 2015’te faaliyete geçmiştir. Türk kültürüne dair zengin içeriği bulunan portal, “metin, fotoğraf, video ve ses dosyası formatlarında” birçok bilgiyi kullanıcılarına sunmaktadır (Türkiye Kültür Portalı, 2022). Makalede bu portalın örnek olarak seçilmesinin nedeni muadillerine, bellek mekânları hakkında detaylı bilgiye yer veriyor olmasıdır. Ayrıca portalda mekânlar turistik amaçlarla sadece fotoğrafı veya videosuyla paylaşılmamakta, Türkiye için önemi, Türk tarihindeki yeri, kültürel değeri, varsa hikâyesi de anlatılmaktadır. Bir diğer nokta da sosyal medya hesaplarının yanı sıra internet sitesiyle birlikte önemli bir kültürel arşiv barındırmasıdır. Kültür Portalı kendi arşivinin yanı sıra 81 ilden gelen belge, fotoğraf ve videolar ile TRT ve ilgili kurumların verilerini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlamda portalın büyük bir kültürel belleği tek başına sakladığı ve aktardığını söylemek mümkündür.

Makalede Kültür Portalı nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz tekniği ile incelenmiştir. Yıldırım ve Şimşek’e (2008: 89) göre kavramsal yapının belli olduğu betimsel analizde temel amaç, araştırmalarda gözlem veya görüşme yoluyla edinilen verilerin düzenlenerek ve yorumlanarak sunulmasıdır. İncelenen veriler ve görseller kültürel bellek mekânlarını yansıtmaya kriterine göre incelenmiştir. Yani bellek mekânı olmayan içerikler dikkate alınmamıştır. Kültür Portalı’nın, internet sitesinin yanı sıra Facebook, Twitter, YouTube, Instagram ve Pinterest hesapları da gözlem yoluyla betimsel olarak ele alınmıştır.

Portalın internet sitesini incelediğimizde oldukça yoğun bir içerikle karşılaşmaktayız. Kültürel belleğin devamlılığını sağlayan en önemli unsurlardan biri de yeni medyanın arşive erişim kolaylığı özelliğidir. Böylece kültürel bilgiye anında ulaşmak, onu paylaşmak veya çoğaltmak mümkün hale gelmektedir. Milyonlarca veri, yıl, konu, kişi gibi kategoriler halinde arşivlenmekte ve isteyen bu arşive internetin eriştiği her yerden ulaşabilmektedir. Portal’da yer alan “Medya Kütüphanesi” bölümünde oldukça kapsamlı bir görsel-ışitsel arşiv yer almaktadır. İçeriklerin anahtar kelimelerle sınıflandırıldığı bölümde çeşitli yazı, fotoğraf, video, ses kayıtları bulunmaktadır. Etiketler halinde sınıflandırılan fotoğraf, video, ses belgesi ve dokümanların bir arada olduğu sanal bir kütüphane niteliğinde olan bu bölümde kullanıcılar, uygun kategoriler altında anahtar kelimelerle çok sayıda belgeye kolaylıkla erişebilme imkânı bulmaktadır.

Dokümanlar kategorisinde 649 adet doküman bulunmaktadır. Bu dokümanlardan 143 tanesi medreseler, kültür varlıkları, hanlar, hamamlar, müzeler, camiler, anıtlar, mezarlar gibi çeşitli kültürel bellek mekânlarına ilişkin olarak hazırlanmıştır. Dokümanlara ilişkin detaylı arama yapılabilirken belgelerin tamamını indirmek de mümkündür.

Fotoğraflar kütüphanesi bölümünde ise 6362 görsel bulunmaktadır. Ana sayfada ise ayrıca 16 adet görsel kategorisi yer almaktadır. Bu kategorilerden mekânlara ilişkin olanları: “Gezilecek Yerler”, “Müzeler”, “Kültürel Miraslarımız”dır. “Kültürel Miraslarımız” bölümünde ayrıca, “Anıtlar”, “Dünya Mirasında Türkiye”, “Yaratıcı Şehirler Ağı”, “Somut Olmayan Kültürel Miras” gibi başlıklar yer almaktadır. Bu içeriklerde Türkiye’nin 81 ilinden kültür, tarih ve turizm açısından önemli mekânların fotoğraf ve yazılarla tanıtımı yapılmaktadır.

Görsellerden mekânlarla ilgili olanlara ilişkin sayısal veri şu şekildedir: İncelenen görsellerden 3360 tanesi ‘Gezilecek Yerler’, 356 tanesi ‘Müzeler’, 10406 tanesi ‘Anıtlar’, 72 adet ‘UNESCO Dünya Miras Listesi’nde yer alan mekânlardır. Sayısal olarak bellek mekânlarının bu şekilde fazla olması, kültürel değerler içinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kültür Portalı da bu kadar zengin görsel içerikle bellek mekânlarının tanıtılmasında önemli bir aracılık yapmaktadır. Video kütüphanesi bölümünde 269 içerik bulunmaktadır. Bu içeriklerden 99’u bellek mekânlarına ilişkindir. Ses kütüphanesi bölümünde ise 800 içerik yer almaktadır, ancak burada mekânlara ilişkin veriye rastlanmamıştır.

Sitede yer alan “Haritada Keşfet” kısmında Kültür Portalı’ndaki verilere, illere göre ulaşmak mümkündür. Burada gidilecek ilde yer alan etkinlikler, gezilecek yerler, konaklama mekânları ve turizm aktivitelerine yer verilmektedir. Bu açıdan yeni medyanın multimedya özelliğinin sitede kullanıldığı söylenebilir. Farklı medya özellikleri bir arada internet sitesinde yer almaktadır. Ayrıca bir görselin üzerine tıklandığında onunla ilişkili diğer tüm veriler de çıkmaktadır. Böylece ona ilişkin başka fotoğraf, video ya da belgelere de ulaşmak mümkündür. Çeşitlilik sayesinde kültürel bilgi akılda daha kolay kalmakta, bu da kültürel belleğe katkı sağlamaktadır.

“Ülkemizin doğal, kültürel ve tarihi değerlerini ortaya çıkarmayı, korumayı, geliştirmeyi, gelecek nesillere aktarmayı, toplumsal bilincin oluşmasında bilgiye erişimi kolaylaştırmayı ve Türk kültürünü dünyaya tanıtmayı” amaçlayan Kültür Portalı sosyal medya hesaplarıyla da kültürel hafızayı canlı tutmaktadır (Türkiye Kültür Portalı, 2022). Bu kapsamda Kültür Portalı’nın 16 Nisan – 29 Eylül 2022 tarihleri arasındaki sosyal medya paylaşımları incelenmiştir. Yapılan incelemede en aktif kullanılan hesabın Instagram olduğu görülmüştür. Onu, Twitter, Facebook, YouTube ve Pinterest takip etmektedir. Bu kapsamda portalın sosyal medya hesaplarında ilgili tarihlerde paylaşılan 64 gönderi incelenmiştir.

Kültür Portalı’nın Facebook hesabında, uzun metinler ve çoklu fotoğraf paylaşma imkânı olduğu için, bu özelliklerden yararlanılmaktadır. Twitter’da ise 240 karakter sınırı olduğu için birbirine bağlı gönderiler ya da daha kısa metinlerle ve bir gönderide en fazla dört fotoğraf olacak şekilde içerik paylaşılmaktadır. Pinterest hesabında ise kültürel mekânlara ilişkin fotoğraflar yer almaktadır. Mekân hakkında kısa bilginin verildiği hesapta, fotoğrafları indirme imkânı da bulunmaktadır. Fotoğraf indirme özelliği kültürel içeriklerin diğer kullanıcılar tarafından da paylaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Sosyal medya hesapları içerisinde portal tarafından en aktif kullanılan Instagram’dır. Diğer sosyal medya uygulamalarında kategori imkânı olmadığı için sayfada arama yapmak ya da istenilen içeriğe erişmek sınırlıdır. Ancak Instagram hesabında hikâye bölümünde gezilecek yerler, 5 neden, editörün seçimi, anket/yorum gibi bölümler vardır. Bu bölümlerde

o zamana kadar paylaşılan anlık hikâye içeriklerine ulaşmak mümkündür. Sosyal medya hesaplarında genel olarak kültürel mekânların zengin görsel içerikle ve doyurucu bilgiyle sunulduğu söylenebilir. Portalın YouTube sayfasında ise kültürel mekânlara ilişkin videolar paylaşılmaktadır. Videolar seslendirmeyle anlatıldığı gibi kimi zaman altyazı da eklenmiştir. Bazı kısa videoların üzerine kısa kısa içerik bilgileri de konulmuştur. Konuların oynatma listeleriyle kategorilere ayrıldığı YouTube sayfasında çeşitli medreseler, hanlar, müzeler, tarihi yapılar tanıtılmakta, mekânlar hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. YouTube kanalında yer alan videolar internet sitesinde yer alan medya kütüphanesindeki videolardan farklıdır. Bazı mekân tanıtım videoları Türkçenin yanı sıra İngilizce olarak da hazırlanmıştır.

Toplumların birbirinden ayrışmasını sağlayan, kişilerin bağlı buldukları topluma ait olma hissini uyandıran bellek mekânları, hatıraların mekânda somutlaşarak hatırlamanın devamlılığını sağlamaktadır. Assmann'ın deyimiyle hafıza mekânları, 'kültürel belleğin topografik metin'leri, 'mnemotop'ları⁵, 'bellek mekânları'dır (Assmann, 2015: 46-47). Kültür Portalı tanıttığı mekânların hem bilinen hem de çok bilinmeyen, farklı yönlerini kullanıcılarla paylaşarak o mekânlar hakkında bilgi edinilmesini, biliniyorsa hatırlanmasını ve kullanıcıların yeniden paylaşımlarıyla hatırlatılmasını sağlamaktadır. Böylece mekânlar, kültürel hafızayı nasıl saklıyorsa, mekânların tanıtılması da saklanan hafızanın diğer belleklerde de yer edinmesini sağlayacaktır.

Yeni medya çağının en önemli özelliklerinden biri kullanıcıların geribildirimine olanak tanınmasıdır. Aktif konumda olan izleyici, programlar hakkında yorum yapabilir, görüşlerini iletebilir, izlediği yayını sosyal medya gündemine taşıyabilir. Eskiden tek yönlü ve sınırlı etkileşim söz konusuysen, günümüzde kullanıcılar içeriklere yorum yapmakta, beğeni veya şikâyetlerini anında iletebilmekte, gerektiğinde gündem oluşturup tartışabilmektedirler. Sürekli çift yönlü bir iletişim söz konusudur. Kullanıcılarla etkileşim içinde olan Kültür Portalı da onlardan geri bildirim almakta, anket ve yorumlarla içeriklere dâhil olmalarını sağlamaktadır. Zaman zaman kültürel mekânlara ilişkin sorular sormakta, o mekânların bilinmeyen yönlerini hatırlatmaktadır.

Yeni medyanın geleneksel medyadan en büyük farklarından biri paylaşımıdır. Bu mecrada yapılan tüm aktiviteler "paylaşım" üzerine kurulu olmakla beraber, insanlar kendilerini takip edenler için paylaşım yapmaktadır. Sosyal medya üzerinde, "bilgi tüketilen, edinilen bir şey olmaktan çok, paylaşılan bir şey" haline gelmiştir (Deanna, 2010: 7). Kullanıcılar kendi hazırladıkları içeriklerde portalı etiketlerlerse zaman zaman onların paylaşımlarına da yer verilmektedir. İçeriği sadece tüketen değil, aktif olarak içinde de yer alan kullanıcılar böylece kültürel belleklerinde konuyu daha kolay muhafaza edebilmektedir. Böylece kültürel mekânlar nesilden nesile aktarılmış olmakta, arşive erişim sayesinde kültürel bilgiye kolay ulaşılmakta, Assmann'ın ifade ettiği gibi bellek insan ya da toplum yaşamıyla sınırlı olmaktan çıkıp daha kalıcı bir boyuta ulaşmaktadır. Ayrıca farklı dillerde hazırlanan içeriklerle dünyanın her yerinden insanın kültürel bellek mekânları hakkında bilgi sahibi olması, gördüklerinde de o bilgileri hatırlaması, paylaşım yaparak başkalarına da hatırlatması, bu sayede kültürel belleğe katkı sağlaması mümkündür.

Blossom'a göre yeni medya herkesin erişimine açık, ölçümlenebilir ve kullanımı kolay bir teknolojidir. Algoritmalar sayesinde kullanıcıların kişisel ilgileri, beğenileri, eğilimleri ve davranışlarını sayısal olarak analiz etme imkânı vardır (aktaran Kırık, 2013:

⁵ Hafıza mekânları

76-77). Kültür Portalı da zaman zaman internet sitesine ve sosyal medya hesaplarına giren kullanıcılara ilişkin istatistiksel veriler ve sosyal medya analizleri paylaşmakta, böylece etki alanını daha rahat ölçümleyebilmektedir.

Sonuç

Yeni medya, dünyanın bir ucundan diğer ucuna iletişimi olanaklı hale getirerek zaman ve mekân kavramlarını ortadan kaldırmış, kitle iletişim kavramını da dönüştürerek çok yönlü iletişimin kapılarını açmıştır. Analog hatlar yerini dijital ağlara bırakmış, yazı, ses ve video gibi çoklu ortam kaynaklarına ulaşmak eskisinden çok daha basit bir hale gelmiştir. İletişim tarihi kadar eski olan kültürel bellek de yeni teknolojilerinden payını almıştır. Günümüzde hem kitle iletişim araçları hem de yeni medya unsurları kültürel belleğin taşıyıcıları arasında yer almaktadır. Kullanıcıların hem üretici hem de tüketici olduğu yeni medyada insanlar kültürel içerikleri hazırlamakta, paylaşmakta ve tüketmektedir. Bunu yaparken geri bildirimde bulunmakta, benzer içeriklerle ilgilenen kişilerle etkileşime girmekte, içeriklerin daha görünür olmasını ve böylece daha fazla kişinin o içerikleri görmesini sağlamaktadır.

Makalede incelenen internet sitesi ve sosyal medya hesapları, betimsel analiz yöntemine göre ele alınmıştır. Portalın internet sitesi ve sosyal medya hesaplarında yapılan incelemede 20 binin üzerinde fotoğraf incelenmiştir. Kültürel bellek unsurlarından biri olan “mekânlar”ın, kültür aktarımında önemli bir yer kapladığı, oluşturulan içeriklerle portalın bellek mekânlarının hatırlanmasına, hatırlatılmasına aracı olduğu, böylece kültürel belleğe katkı sağladığı ortaya çıkmıştır. Hazırlanan yüksek çözünürlükteki fotoğraf ve videoların yanı sıra mekânlar hakkında verilen bilgilerle, tarihi ve kültürel mekânların bilinirliği sağlanmakta, anketler, kullanıcı yorumlarını alma, hikâye paylaşımı gibi unsurlarla hesapların dinamizmi korunmakta ve yeni medya özellikleri kullanılarak kültürel belleğin devamlılığına destek olduğu tespit edilmiştir. Kullanıcılar mekânlar hakkında ailelerinden, kitle iletişim araçlarından veya kitaplardan öğrenmedikleri bilgileri yeni medya araçlarından öğrenmekte, kendi belleklerinde tutamadıkları bilgileri yeni medya uygulamalarında ya da sosyal medya hesaplarında saklayarak depolamaktadırlar.

Portalın da kültürel belleğe katkısının artması için yeni medyanın özelliklerinden daha fazla yararlanılması yerinde olacaktır. Örneğin internet sitesinin yanı sıra yapılacak mobil uygulama, kategorilerle aranılan bilgiye daha hızlı erişme imkânı verebilir. Ayrıca kültürel mekânlardan canlı yayın yapılması ve hareketli kısa video içeriklerinin artmasıyla daha fazla kişiye erişmek mümkündür. Bunun yanı sıra farklı dillerde bazı videolar olsa da internet siteleri ve sosyal medya hesap içeriklerinin İngilizce ve diğer dillerde de hazırlanması uluslararası kamuoyu açısından kültürel değerlerimizin tanınırlığını arttıracaktır. Böylece kültürel belleğin aktarılmasında yeni medyanın rolü daha verimli kullanılmış olacaktır.

İleride yapılacak araştırmalarında kültürel bellek mekânları mobil uygulamalar, mekânlara ilişkin blog sayfaları veya metaverse-yapay zekâ gibi ileri teknolojiler bağlamında incelenebilir. Ayrıca kültürel belleğin diğer unsurları da yeni medya ve sosyal medya açısından incelenmeye açık alanlardır.

Kaynakça

- Aslan, M. Gökhan (2013). "Yeni Medyanın "Yeni"liği Üzerine". B. Özçetin vd. içinde, *Yeni Medya Çalışmaları: Kuram, Yöntem, Uygulama ve Siyasa I. Ulusal Kongre Kitabı* (s. 102-111). İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği Yayınları.
- Assmann, Jan (1995). "Collective Memory and Cultural Identity" *New German Critique, Spring-Summer* (65), s.125-133.
- Assmann, Jan (2015). *Kültürel Bellek*. (A. Tekin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.(Orijinal eser yayın tarihi: 1997).
- Atalay, Gül Esra (2018). "Dijital Çağda Marshall McLuhan'ı Yeniden Düşünmek: Bir uzantı ve ampütasyon olarak yeni medya teknolojileri". *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 4(6), 27-48.
- Binark, Mutlu (2007). *Yeni Medya Çalışmaları*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Binark, Mutlu (2014). *Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Britannica. (2020). Mnemosyne. <https://www.britannica.com/topic/Mnemosyne>.Cardoso, G. (2006). *The media in the network society*. Lisbon: Browsing, News, Filters and Citizenship, Centre for Research and Studies in Sociology. (Erişim Tarihi: 07.10.2022).
- Castells, Manuel (2008). *Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi: 1996).
- Connerton, Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (A. (. Şenel, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi: 1989).
- Deanna, Zandt (2010). *Share This! How You Will Change The World With Social Networking*. California: Berett-Koehler Publishers.
- Develioğlu, Ferit (1959). *Türkçe Sözlük* (3. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Devran, Yusuf ve Gülcan Seçkin (2008). "Kamusal İnsan, Medya ve Siyaset". *Türkiye'de Siyasetin Dinamikleri Sempozyumu* (s. 147-168). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Dewdney, Andrew ve Peter Ride (2006). *The New Media Handbook*. New York: Routledge.
- Dilmen, Necmi Emel ve Sertaç Öğüt, S. (2006). "'Yeni İletişim Ortamları ve Etkileşim'e Bilişim Yaklaşımı". *Yeni İletişim Ortamları ve Etkileşim Uluslararası Konferansı Kitabı* (s. 17-23). içinde İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Erl, Astrid (2011). *Memory In Culture*. London: Palgrave Macmillan.
- Giddens, Anthony (2012). *Sosyoloji* (5. b.). (C. Güzel, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi: 2006).

-
- Gülensoy, Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N)* (2. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Halbwachs, Maurice (2016). *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Halbwachs, Maurice (2019). *Kolektif Bellek*. (Z. Karagöz, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Halbwachs, Maurice (2022). "Kolektif Bilinç". A. Abensour.(Ed.) içinde, *Bellek* (G. k. Rocheman, Çev., s. 197-202). Ankara: Fol Kitap.
- Kandemir, Seda (2022). "Kültürel Bellek Aktarıcısı Olarak Instagram: Trt Arşiv Örneği". *TRT Akademi Dergisi*, 7(14), 82-103.
- Kırık, Ali Murat (2013). "Gelişen Web Teknolojileri ve Sosyal Medya Bağımlılığı". A. Büyükaşan, & A. Kırık.(Ed.) içinde, *Sosyal Medya Araştırmaları -1* (s. 69-101). İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Lister, Martin vd. (2009). *New Media: A Critical Introduction* (2. b.). Routledge: Oxon.
- Manovich, Lev (2001). *The Language Of New Media*. Cambridge: The MIT Press.
- Manovich, Lev (2003). "The New Media From Borfes To HTML". N. Wardrip-Fruin, & N. Monfort.(Ed.) içinde, *The New Media Reader* (s. 13-25). Cambridge: The MIT Press.
- Medina Pérez, Milena ve Alejandro Escalona Velázquez (2012, Enero). "La Memoria Cultural Como Símbolo Social De Preservación Identitaria". *Contribuciones a las Ciencias Sociales*(15). www.eumed.net/rev/cccss/17. (Erişim Tarihi: 13.10.2022)
- Metivier, Anthony (2020, 11 03). Simonides of Ceos: 7 Powerful Memory Palace Tips. <https://www.magneticmemorymethod.com/simonides-of-ceos>. (Erişim Tarihi: 02.09.2022)
- Nora, Pierre (2006). *Hafıza Mekânları*. (M. E. Özcan, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi: 1984).
- Olick, Jeffrey K. (2008). "From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products". A. Erll, & A. Nünning içinde, *Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook* (s. 151-161). Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.
- Ökten, Serkan (2022). "Kültürel Diplomasi ve Medya". Z. Avşar, M. Küçükylmaz, S. Ökten, M. Şahin, & M. P. Veske. (Ed.) içinde, *Kültürel Diplomasi ve İletişim* (s. 97-145). İstanbul: İletişim Başkanlığı.
- Quan-Haase, Anabel ve Brian A. Brown (2013). "Uses and Gratifications". M. Danesi.(Ed.) içinde, *Encyclopedia of Media and Communication* (s. 688-692). Toronto: University of Toronto Press.
- Santamaría Santiagosa, A. (2004). "¿Es Posible El Diálogo Entre La Mente y La Cultura? Hacia Una Sicología Cultural De La Mente". *Suma Sicológica*, 2(11), 247-266.
-

Shaw, Julia (2017). *Bellek Yanılgısı: Hatırlama, Unutma ve Sahte Anılar Üzerine Bir İnceleme*. (F. Sezer, Çev.) İstanbul: Say Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi: 2016).

Sosyal Ağ Haritası. (2022, Mayıs). Sosyal Ağ Kullanımı. <https://sosyalagharitasi.gov.tr/statistic/show/sosyal-ag-kullaniyor-musunuz-1806>. (Erişim Tarihi: 01.11.2022)

Şendeniz, Özlem (2015). "Bakmak, Biriktirmek, Paylaşmak: Fotoğraf, Bellek ve Sosyal Medya İlişkisi". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 5, 21-31.

TDK. (2020). Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 10.10.2022)

TDK. (2021). Güncel Türkçe Sözlük: <https://sozluk.gov.tr>. (Erişim Tarihi:15.10.2022)

Törenli, Nurcan (2005). *Yeni Medya, Yeni İletişim Ortamı*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Traverso, Enzo (2009). *Geçmiş Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Versus Kitap. (Orijinal eser yayın tarihi: 2005).

Türkiye Kültür Portalı. (2022). Portal hakkında. <https://www.kulturportali.gov.tr/icerik/portal-hakkinda>. (Erişim Tarihi: 20.10.2022)

Yerden, Nevin Karabıyık ve Mert Uydacı (2022). "Comparative Analysis Of Virtual Tour Applications In Museums In The Context Of Destination Marketing During The Covid 19 Pandemic Process". *Journal of Research in Business*, June 1(7), 229-248.

Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2008). *Nitel Araştırma Yöntemleri* (6 b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zdravkova, Evelina vd. (2021). "Social Networks And Media As Tools For Effective Training For The Formation Of Cultural Memory". *13th International Conference on Education and New Learning Technologies* (s. 3224-3228). Sofia: University of Library Studies and Information Technologies (ULSIT).

Makalenin Türü : İnceleme Makalesi
Geliş Tarihi : 15.09.2022
Kabul Tarihi : 03.11.2022

İran Meclis Kütüphanesi 17805 Nolu Türkçe Şiir Mecmuasında Bulunan Deyimler ¹

Phrases in Turkish Poetry Magazine No. 17805 of Iran Assembly Library

Melis Azizi*

Abstract: Journals have a very important place in the history of literature. It bears traces of the period in which they were written and informs us of everything that was common at that time. We reach the accepted poets, poems and rhymes of the period in which they were written, through magazines. The vocabulary used is as important as the elements of social life in the world of poetry. Idioms that reveal the richness of a language are included in these word groups. It allows the poet to maneuver in a restricted area. Idioms are a savior for the poet, who tries to tell a lot with few words without breaking away from the world of poetry. In the study, idioms in a poetry journal written in the 16th century and their use in couplets are included. It is important that the idioms are stereotyped words and that they do not undergo any changes, in terms of witnessing the ways of expression used at that time.

Keywords: Vocabulary, Idioms, Journal, Classical Turkish Poetry.

Özet: Mecmualar edebiyat tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Yazıldıkları dönemden izler taşır ve o dönemde yaygın olan her şeyin bize haberini vermektedir. Yazıldıkları dönemdeki kabul görmüş şairlere, şiirlere, kafiyelelere mecmualar aracılığıyla ulaşırız. Şiirin dünyasında yer alan sosyal hayat unsurları kadar kullanılan kelime kadrosu da büyük önem taşır. Bir dilin zenginliğini ortaya koyan deyimler, bu kelime kadroları içinde yer alır. Şaire kısıtlı bir alanda manevra yapmasını sağlar. Şiirin dünyasından kopmadan az sözle çok şey anlatma çabasında olan şair için deyimler kurtarıcı birer unsurdur. Çalışmada, 16. yüzyılda yazılmış bir şiir mecmuasında yer alan deyimler ve beyit içinde kullanımları yer almaktadır. Deyimlerin kalıplaşmış sözler olması ve herhangi bir değişikliğe uğramaması, o dönemde kullanılan ifade yollarına tanıklık etmemiz açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Söz Varlığı, Deyimler, Mecmua, Klasik Türk Şiiri.

¹ Bu makale, Doç. Dr. Ümran Ay Say danışmanlığında, tarafımızca hazırlanan “İran Meclis Kütüphanesi 17805 Nolu Türkçe Şiir Mecmuası (vr. 5b -42b) (İnceleme-metin)” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (4zizimelis@gmail.com) , ORCID ID: 0000-0002-4214-7401.

Giriş

Deyimler, yazılı ve sözlü kültürün oldukça önemli unsurlarıdır. Anlatıma güzellik katan deyimler, anlatılan ifadeyi güçlendirmesi bakımından da önemlidir. Anlatılan durumun çekici kılınması kullanılan deyimlere bağlıdır. Divan şairleri, kullandıkları deyimler ile hem anlatımlarını güçlendirmiş hem de az söz ile çok şey anlatmışlardır. Şiirde kısıtlı bir alan vardır. Bu alan divan şiirinde bir beyitten oluşmaktadır. Marifetli bir şairden beklenen bir beyit içerisinde anlatmak istediği şeyi anlatıp, ifadeyi tamamlamasıdır. Az sözle çok şey anlatmak ve bunu da anlama zarar vermeden yapmak oldukça büyük bir marifet kabul edilir. Deyimler bu anlamda divan şiirine bir ahenk ve renk getirir.

Zengin bir dilin habercisi olan deyimler ile ilgili bu zamana kadar pek çok tanım yapılmıştır. Deyim, iki ya da daha fazla kelimededen meydana gelen, çoğunlukla kendi öz anlamının dışında yeni bir anlam veren ve yazıyı ya da konuşmayı daha da güzelleştiren söz bölümüne denmektedir (Bahadanlı 1971:3). Bir başka tanım ise Ömer Asım Aksoy'a aittir. Aksoy deyimlerin özelliklerini teker teker sıraladıktan, neye deyim denilir, neye deyim denilmez ifade ettikten sonra derli toplu bir tanım yapmaktadır. Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümceye deyim denir (Aksoy 1991:52).

İskender Pala (2000:9) ise bu konuyla alakalı iki ya da daha fazla kelimededen meydana gelen ve kelimelerin öz anlamları dışında yeni bir anlam ifade eden söz gruplarına deyim denilir tanımını yapmaktadır.

Deyimin bir başka tanımı ise Yelten tarafından yapılmıştır. Bu tanıma göre deyim: Genellikle iki ya da daha fazla kelime bazen tam veya noksan bir cümle ile meramı anlatmağa yarayan; teşbih, istiare, mecaz, kinaye unsurlarıyla bir şeyi, bir hadiseyi tasvir ve ifade için kullanılan, gerçek anlamları dışında kullanılmak suretiyle yeni bir anlam ifade eden deyimler, aynı zamanda dilin zenginlik ve canlılığını gösterir (Yelten 1985:180).

Söz konusu tanımlardan hareketle deyimlerin sınırı şu şekilde çizilebilir:

- İki ya da daha fazla kelimededen meydana gelebilir.
- Bir durumu daha etkili anlatmak için kullanılır.
- Gerçek anlamının dışında yeni bir anlam kazanır.
- Kalıplaşmış söz gruplarıdır.
- Teşbih, istiare, mecaz ve kinaye unsurlarından yararlanır.
- Deyimler, zengin bir dilin ve anlatımın temel yapı taşıdır.

İnceleyeceğimiz mecmua “Tamamı Türkçe şiirlerden oluşan ve içerdiği şairlere nazaran 16. yüzyılda derlendiği düşünülen bir şiir mecmuasıdır. Harekeli nesihle yazılmış 84 varaktan oluşan eser, baştan ve sondan eksiktir. Mecmuaya şiirleri kaydedilmiş olan 15 ve 16. yüzyıl Anadolu sahasında yaşamış 103 şair tespit edilmekle birlikte, şairi tespit edilmeyen pek çok şiir de vardır.”² Şiir mecmuaları, yazıldıkları dönemin hem edebi zevkini hem de o dönemin söz varlığını yansıtmaları açısından önemlidir. Deyimler, kalıplaşmış ve

²Melis Azizi, "MECMU'A (İran Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Milli, 17805)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mecmu-a-iran-kitabhane-i-meclis-i-sura-yi-milli-17805>. [Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2022].

gerçek anlamı dışında yeni bir anlam kazanmış söz varlıkları olarak söz konusu mecmuada çok fazla yer almaktadır.

Şiirin anlam dünyasında, şaire bir manevra alanı sağlayan deyimleri mecmuada tespit ettik. Deyimin ne anlama geldiğini, içinde yer aldığı şiirden hareketle ifade ettik. Söz konusu beyitleri örnek teşkil etmesi açısından altına ekledik. Bunu yaparken deyimleri alfabetik olarak sıraladık. Bu haliyle çalışmayı, ufak bir deyimler sözlüğü şeklinde işlevsel olarak tasarladık.

Deyimler

Ayrılık ateşine yanmak: Çok sevdiği birinden veya bir yerden ayrılan insanların çektiği acıyı ifade etmek için kullanılan bir deyimdir. Ayrılık acısı çeken kişinin içi acır ve bağrında ateşler yanar. Sevgiliden ayrılan âşık her daim sevgilinin ayrılığı ile ateşlerde yanar.

Beyitte şair, gönülden sevgiliyi dilediğini ve ayrılık ateşine yanarak feryat figan ederek geldiğini ifade etmektedir.

Dilden bu dile zikr-i cânân iderek geldüm
Firkat odına yanup efgân iderek geldüm

Ayağına düşmek: Ayağa düşmek ifadesi, değer, itibar kaybetmek anlamının yanı sıra halden düşmek takatsiz kalmak anlamında da kullanılır.

Beyitte şair, sevgiliye karşı gururunu ayaklar altına alan âşık sevgilinin ayağına kapanarak ona yalvarır. Yalvar yakar önünde iki büklüm olmak anlamında bir deyimdir.

Düşdükçe semti eyle yüri eyle ‘arz-ı hâl
Yalvar yakar *düş ayağına* virme hiç mecâl

Aklını dağıtmak: Birinin bir şeye olan dikkatini dağıtıp başka yere vermesi anlamında kullanılan ifadedir. Kafası karışık olmak, düşünceyi belli bir konu, sorun üzerinde toplayamamak (Kaya 2011: 70).Aklın dağılması için kuvvetli bir şey olması gerekir. Divan şiirinde aşkın ve sevgilinin varlığı her zaman için âşığın aklını dağıtmasına, aklının başından gitmesine neden olmuştur.

Beyitte şair, sevgilinin varlığına dalarak, kendini orada yok ederek aklını ve fikrini kaybettiğini, dağıttığını ifade etmektedir.

Guyiyâ ‘ummân olup zâtumı hâmûş eyledüm
‘Akl u fikrüm *dağıdup* kendüm ferâmûş eyledüm

Ağız açmak: Feryat etmek anlamına gelen deyimdir. Bir şeyi çok yüksek sesle dile getirmek anlamında da kullanılır. Konuya başlamak, bir konuyla ilgili konuşmaya başlamak (Ayçiçeği 2018: 167). Şair, goncaların açılıp gül olmasını, ağızını açıp yüksek sesle binlerce aferin diyen bir insana teşbih etmiştir.

Ağız açup goncalar ider hezârân âferin

Bağrı kan olmak: Çok fazla acı çeken, derdi çok olan insanların durumunu ifade etmek için kullanılan deyimdir.

Nafe; Hita ülkesinde yaşayan bir çeşit ceylanın göbeğindeki urdur. Ceylanlarda bulunan bu urun, ele geçirilebilmesi için misk avcıları, hayvanın çok koşturulmasını sağlayarak bu urun oluşmasına neden olur ve daha sonra da onun bu uru düşürmesini

tertiplerlermiş. Ham madde olarak da kullanılan bu urdan, misk elde edilirmiş (Pala 2008: 286). Divan şiirinde ise âşık kendini durumunu bu benzetmeden yola çıkararak ifade eder.

Kaddümi hatem gibi ham kıldı ol la'l-i nigîn
Nâfe gibi *bağrumı hûn* eyledi bir müşg-i çîn

Bağrını delmek: Bir insanın içine dert olacak, ciğerini parçalayacak şekilde bir olay yaşaması durumunda, kişinin içinde bulunduğu ağır durumu anlatmak için kullanılır. Bağrı delinmek, içine işlemek, çok dertlenmesine yol açmaktır (Aksoy 1988: 611).

Şair beyitte, kendi şiirini övmek için bu deyimini kullanır. Şiiri o kadar tesirlidir ki okuyanın bağı delinir, şiirinin içinde yer alan kelimeler dert olur.

Bu beyti okur gördüm *bağrını delüp* neyi
Şavk-ile semâ' itdi oldum niçe mevlâyı

Başı gitmek: İnsanın çok arzu ettiği bir şey konusunda kendisini tam anlamıyla ortaya koymasını ifade eden deyimdir. Ölmek, canını feda etmek.

Cân çıkarsa kûy-ı firkatde gam-ı dil-dârdan
Baş giderse 'ışk içinde cümbüş-i ağyârdan

Başını ortada koymak: İnsanın bir şey için ölümü göze alabileceğini, canından vazgeçebileceğini ifade etmek için kullanılan bir deyimdir. Bir şey uğruna ölümü göze almak; birine bağlanmak, çevresinden ayrılmamak (Ayçiçeği 2018: 171). Divan şiirinde âşık seve seve başını ortaya koyabilir ki zaten bu onun vasıflarındandır. Çekinmeden başını ortaya koyan âşık hürmetten ve itaat etmekten geri kalmamaktadır.

Ey bana seng-i melâmetden iden 'âr diyen
Benem ol *başını ortada koyan* yâr diyen

Başı azade yürümek: Özgürce ve tasasız bir şekilde yaşayan insanlar için kullanılan bir deyimdir. Âşık, sevgiliye rast gelmeden evvel özgür bir şekilde yaşarken, sevgilinin varlığı ile ona kul olmuştur.

Beni kul itdi *yürürken başuma âzâde*
Şimdi bakmaz yüzüme hem-dem olup her yâda

Bel bağlamak: Birine, bir şeye güvenmek, bir işin olacağına inanmak anlamında kullanılan deyimdir. Güvenmek, inanmak, umut bağlamak; karar vermek, azimle çabalamak, kendini vermek; bir tarikata girmek, ikrar vermek (Ayçiçeği 2018: 173).

Şair, sevgilinin kara saçlarına düşkün olduğunu, aşk kuşağına bel bağladığını ve gönül verdiğini ifade ederek sevgiliye tam teslimiyetini dile getirmektedir.

Zülf-i kâfir kişinün sevdâsı kıldı mübtelâ
Bağlayup zünnâr-ı 'ışka *bel* gönül virdüm sana

Boynunu büzmek/ bükme: Kabullenmek, isteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak, muhtaç olmak (Eyüboğlu 1973: 88). Çaresiz bir durumda kalmak ve bir durumu ister istemez kabul etmek anlamlarında kullanılan deyimdir. Şair, sevgilinin yanında adeta eli bağlı bir kul gibi durduğunu, hüznlendiğini ve sevgili ona iltifat etmediği için boynu bükük durduğunu ifade etmektedir.

Dergâhunda durayum bir eli bağlı kul gibi
Hüzn ile düşdüm yere *boynum büzüp* bir yol gibi

Boynun kana düşmek: Bir işin sonucunda oluşacak şeylere katlanmak anlamındadır. Günahı boynuna veya vebali boynuna deyimleriyle aynı anlamda kullanılır. Şair, sevgiliye “kavuşalım, şayet kavuşmadan ölürsem günahım sanadır” der.

Şerbet-i vaslun-ile eyle benüm dermânım
Düşmesin boynuna hecrünle ölürsem kanım

Bin şekle girmek: Şekilden şekile giren insan veya durumu ifade etmek için kullanılan deyimdir.

Girer bin şekle mahbûb-ı bi-hemtâyı bilmezler
Doğar her yüzden ol mihr-i cihân-ârâyı bilmezler

Canı kurban etmek: Bir amaç uğruna canını düşünmeden feda etmek. Divan şiirinde âşık, sevgili uğruna her daim canını kurban etmeye hazırdır.

Kaşların yâyına bin cân ile kurbânun olam
Bir iki gün bu fani dünyede mihmânun olam

Candan usanmak: Ölümü düşünecek veya göze alacak kadar sıkıntı yaşamak. Yine divan şiirinde sevgili yaptığı bin naz ile ve rakiple yakın olmasıyla âşığı canından usandırır.

N’ola bizâr olur-ısam dil-i nâlânımdan
Cânıma geçdi usandurdu beni cânımdan

Can gözüyle gözlemek: Bakılan şeyi iyice anlamaya çalışarak büyük dikkat ve titizlikle bakmak. Şair, bütün cihan halkına dikkatle bakılırsa hepsinde binbir türlü aşk ve tutku görüleceğini ifade eder.

Cân göziyle gözlesen cümle cihânun halkını
Her birine görünür bin dürlü sevdâ vü hevâ

Canı çıkmak: Çok yorulmak, bitkin düşmek, son nefesini vermek; yaptığı bir işte çok güçlük çekmek (Eyüboğlu 1973: 103). Ölmek anlamında kullanılan bir deyimdir. Karşılaşılan zorluğun ne derecede olduğunu ifade etmek için kullanılır.

Var kûy-ı yâre anda idin meskeni mahal
Cânun çıkınca bekle kapısını gitme gel

Ciğerin kebab olmak: Büyük bir acıya uğramak, bir acıdan içi yanıyor gibi olmak, acı içinde kıvrılmak (Eyüboğlu 1973: 110).

Deyimin kullanım amacı, şarap içerken yanında meze olarak kebab yenilmesinin tercih edilişi gösterilebilir. Sevgili; lal renkli şarap dudaklarını sununca, âşık da bağırının kebabını sunmaktadır (Uyaniker 2006: 144).

Ciğeri âteş-i şavkunla kebâb eyleyelüm
Mey-i la’lünle dil-i mesti harâb eyleyelüm

Canâ kâr eylemek: Bir durumun insan üzerinde oluşturduğu olumsuz etkinin artık son seviyede olduğunu göstermek için kullanılan deyimdir. “Canına yetmek” deyimini ile aynı anlamda kullanılır. Divan şiirinde sevgilinin, âşığın başına açtığı dertler ve sıkıntılar âşığı canından bezdirmektedir.

Başuma üşdi benüm zenbûr-ı endûh-ı belâ
N’eyleyem kim cânıma kâr eyledi cevri u cefâ

Dünyayı başına dar etmek: Hayatı çekilmez hâle getirecek kadar eziyet etmek. Bir kimseyi çok sıkıntılı duruma sokmak (Saraçbaşı 2010: 399). Şair burada sevgiliye seslenir. Benden ayrılarak dünyayı başıma dar etme, çekilmez bir hale getirme der.

Yerümi ey yüzi gül firkat-ile hâr itme
Dâr-ı dünyâyı meded başuma gel dâr itme

Dünyadan el çekmek: Bütün dünya işlerinden kendini soyutlamak ve kendi halinde yaşam sürmek.

Bu dünyenün el çek dükeli derd-i serinden
Sultân-ı cihân ol

Def gibi döğünmek: Dövünmek, bir acı ve üzüntü karşısında çaresizce insanın kendisine yaptığı eziyet. Def ise benzetme aracı olarak kullanılmıştır.

Şair burada bir musiki meclisinin tablosunu çizmiştir. Bu meclis gam meclisidir ve aşğın gönlü inleyen bir “ney”dir ve yine aşğın gönlü sürekli dövünen bir def gibidir. Bütün bu benzetmelerin temelinde aşğın ıstırap çekmesi, yardan ayrı kalması vardır.

İlâ ey bezm-i gamda ney gibi nâlân olan gönlüm
Döğünüp def gibi her dem işi efgân olan gönlüm

Dem sürmek: Neşe içinde ve tasasız bir hayat sürmek.

Cem câminı nûş itdi sürdi niçe dem Rüstem
Bu bezm-i girü Bâki ‘âlem yine bu ‘âlem

Dili varmamak: Kötü bir şey söylemekten çekinmek, söyleyememek, ifade edememek. Şair, sevgilinin kendisine reva gördüğü eziyetlerden şikayetçidir. Bu “eziyetleri söylemeye dilim varmaz” diyerek hem eziyetlerin söylenmeyecek kadar ağır olduğuna hem de gücünün kalmadığına vurgu yapmaktadır.

Dilüm varmaz gücüm yetmez sana ‘arz eyleyem hâlüm
Cefâ vü cevrüne yok tâkatüm ey ruhları alım

Dünyayı tutmak: Bir şeyin her yere yayılması. Çok yayılmak, her yere dağılmak (Ayçiçeği 2018: 177). Şair, güzel sevgiliye seslenerek, feryadının bütün dünyayı kapladığını söyler. Dünyayı tutmak deyiminden kasıt, aşğın çektiği dertlerin çokluğudur.

Ey ruhu bâğ-ı letâfetde gül-i handânım
Tutdı bülbül gibi dünyâ yüzini efgânım

Dilin tutmak: Bir şey hakkında konuşurken gelişigüzel konuşmak yerine ölçüp tartmak gerekirse konuşmamak anlamında kullanılan bir ifadedir. “Dilini tutmak” ve “ağzına mühür vurmak” deyimleri sabrı da ifade eder (Uyanıker 2006: 214).

Dilin tut kimseye düş-nâm kılma
Küpe küp diyecek küp dâhı dir düb

Dest urmak: Elini sürmek anlamına gelen deyim, yakınlık ifade eden durumlar için kullanılır.

Dest urdı meğer bâd-ı sabâ bu gice varup
Zülfine habîbün

Devasız derde uğramak: Olmayacak işlerin içinde bulunmayı ifade eder. Şairin bu ifadeyi kullanmadaki amacı, sevgiliye hiçbir zaman kavuşamayacağını bilmesidir. Ulaşılmaz olan sevgiliye gönlünü düşürmek, devası olmayan bir derde bulaşmaktır.

*Devâsız derde uğradım usandım hasta cânumdan
'Aceb mi kalmasa hergiz eser nâm u nişânımdan*

El götürmek: Dua etmek için el açmak, el kaldırmak, bir işi yapmaya başlamak. Şair şimşad ağacını, boy ve şekil açısından el açmış birine benzetmektedir. Sevgilinin boyunun güzelliği yanında şimşad ancak o kamete dua eder.

*El götürüben kâmetüne kıldı du'âlar
Şimşâd-ı hırâman*

Eli bağlı olmak: Yapmak istenilen şeyin çaresizlikten dolayı yapılamaması durumu. El bağlamak, saygı için ellerini göbeğinin üstüne kavuşturup durmaktır (Tanyeri 1999: 96). Bir kimseye büyük bir bağlılıkla fedakarlık yapmaya hazır olmak (Batislam 1997: 116).

*Dergâhunda durayum bir eli bağlu kul gibi
Hüzn ile düşdüm yere boynum büzüp bir yol gibi*

El vermek: Zamanı gelmek, yardımcı olmak, izin vermek. El vermek, yardım etmek, fırsat vermektir.

*El viridi çü fırsat sürelüm zevk-ile bâri
Eyyâm-ı bahârı*

Eser yelden sakınmak: Bir şeye karşı aşırı hassas olmak ve onu korumak. Âşığın sevgiliye olan alakasının mübalağalı bir şekilde anlatımı söz konusudur. Âşık, sevdiğini her şeyden sakınır korur bu esen yel de dahildir.

*Her gâh derdüm ana hazer eyle âhdan
Doğrusı sakınırdum eser yelden anı ben*

Eşiğine yüz sürmek: Birinden bir dilekte veya istekte bulunmak için o kişinin önünde hürmetle eğilmek anlamındadır. Birine itaat etmek, onun emri altına girmek, hizmetine girmeye gönüllü olmak. Saygı ve hürmet göstermek (Ayçiçeği 2018: 180).

*İşiğine yüz sürüp benden du'â itdükde ger
Deyr-i mihnetde sorarsa çekdüğüm gamdan haber*

Fırsatı fevt etmemek: Bu deyim toplumumuzda; fırsatı kaçırmamak, elverişli durumdan yararlanmak; yarar sağlayacağı uygun durum ve zamanı değerlendirmek anlamlarında kullanılmaktadır (Uyaniker 2006: 253).

*Karnı tok iken gerek kim çalışa
Acıkacak ana kim ekmek gerek
Kâdir iken fırsatı fevt itmeyüp
Vakti ile dâneyi ekmek gerek*

Göz ucu ile bakmak: Bir şeye onu değersizleştirecek şekilde bakmak şeklinde algılansa da; divan şirinde yüklendiği anlam daha farklıdır. Göz ucuyla aşığa bakan sevgili, bir an dahi olsa sevgilinin aklında yer etmiştir ve bu âşık için çok değerlidir.

Göz ucu ile bir nazar eylerse nihâni

Ol şûh-ı cihânum

Gözde uçar olmak: Çok özlemek, “burnunda tütmek”. Çok özleneni hasretle anmak, görmeyi dilemek. Beyitte, hasreti çekilen vatan elest bezmidir. Tasavvufla örülü olan bu beyitte, şair yaratıcı ile beraber olunan yerin özlemine çekmektedir. Dünyayı bir çimenliğe, gülistana benzeten şair, dünya renklerinin bir yandan aldatıcı olduğunu da ifade eder. Dünya bu kadar renkli olmasına rağmen, şair için bir zindan olmuştur. Burnunda tüten asıl yer ise elest bezmidir.

*Gözümde uçar oldı hâlet-i zevk u vatan şimdi
Bana zindân olupdur ‘Ulviyâ sahn-ı çemen şimdi*

Gözü ağlayı gitmek: Gözünün arkada kalması, dünyada yapmak istediği işleri tamamlayamadan ölmek. Şair, sevgilinin yüzünü görmeden ölürse, gözünün arkada kalacağını ifade eder.

*Dünyâda eger Fazlî gözi ağlayı gitse
Yüzün hevesinden*

Gökde ararken yerde bulmak: Çok güçlkle elde edebileceğini, bulabileceğini, görebileceğini sandığı bir şeyle ya da bir kimseyle birdenbire karşılaşmak. Ele geçirilmesi, bulunması güç birini, bir şeyi birdenbire bulmak (Ayçiçeği 2018: 181).

*Gökde isterken arayup bu dil-i şeydâsını
Yerde virdi ey Mesihâ dem ana mevlâsını*

Gam yememek: Kaygılanmamak, üzülmemek.

*Kıldı gam haylini şâdi leşkeri çün târumâr
Öldüğüme gam yemem şimden gerü gül-‘izâr*

Gönül vermek: Yürekten sevmek, tutulmak, bütün sevgisini vermek, birine sevgiyle bağlanmak.

*Zülf-i kâfir kişinün sevdâsı kıldı mübtelâ
Bağlayup zünnâr-ı ‘ışka bel gönül virdüm sana*

Guş etmek: İyi anlamak, dikkatle dinlemek. Can kulağı ile anlayıp dinlemek. Şair, dünya denilen gülistanda bütün işaretlerin iyi yorumlanması gerektiğini ifade etmektedir. Bülbülün sesini dahi iyi dinlemek gerekmektedir. Çünkü dünya üzerindeki her bir nokta hakikatin habercisidir.

*Gûş eyle nedür bülbüle remz ile sehergâh
Bu sahn-ı çemende*

Hayâl olmak: Gerçekleştirilememek, gerçekleşmesi sağlanamamak; geçmişte kalmak, hatıra olmak. Yok hükmünde olmak. Şair sevgilinin belî ile yapılan benzetmeyi yinelemektedir. Kıl kadar ince belli olan sevgilinin belî adeta görünmez. İnce belli sevgilinin aşk derdiyle acı çeken aşık, zayıflar ve görünmez olur. Mübalağa sanatı ile örülü olan beyit, hayal oldum deyimi ile daha güçlü bir anlatıma sahip olmuştur.

Yine bir mû-miyânuñ derd-i ‘ışkıyla hayâl oldum

Hâk ile yeksan olmak: Temelinden yıkıp harap etmek veya olmak; yerle bir etmek. Toprakla bir olmak. Divan şiirinde âşığa kurban olmak ve toprak olmak önemli bir yer tutar.

Âşık ancak sevgilinin yolunda kurban olur. Toprakla bir olan âşık, en büyük emeline kavuşmuş olur.

Düşdüm kalup ayakda *hâk-ile yeksân oldum*
Virdümlü yoluna cânı 'ışkına kurbân oldum

Heves etmek: Bir şeye karşı istek ve eğilim göstermek anlamında kullanılan deyimdir. Heves kelimesinin daha çok gelip geçici ya da bir anlık istekler için kullanıldığı da bilinmektedir. Heves aslında daha çok cahillik alametidir. Şair bu beyitte, söz ile kimseyi incitmeye yeltenme demektir.

Tâ ki bu devrde sen ehl-i figân olmayasın
Dil-ile kimseyi incitmege sen *itme heves*

İki kat olmak: Yaşlılık, hastalık, saygı gösterme gibi nedenlerle beli bükülmek; iki kat olmak. Çeşitli sıkıntılar sebebiyle beli bükülmek, çok sıkıntılı bir hayat yaşamak; çaresizlik içinde kalmak, güçsüz kalmak, bir işi yapamayacak duruma düşmek (Ayçiçeği 2018: 173). Şair, sabah akşam sevgilinin hasretiyle ah edip inlediğini söyler. Ahının dumanı göklere kadar ulaşmıştır. Acı çeken insanların iki kat olması, belinin bükülmesi, yeni ay yani hilal benzetmesiyle ifade edilmiştir. Hilal de iki kat duran bir insan gibidir.

Dûd-ı âhum çarha hasretle çıkar subh u mesâ'
Mâh-ı nev gibi büküldi kâmetüm *oldı dü-tâ*

Kan ağlamak: Bir zulümden, bir afetten, bir sıkıntıdan, büyük üzüntü duyup çok yakınmak; derin acı ve üzüntü duymak, içi yanmak (Aksoy 1988: 903). Divan şiirinde âşık, sevgilinin hasretiyle çok gözyaşı dökmektedir öyle ki artık gözyaşı kalmadığında kan ağlamaya başlamaktadır.

Kime feryâd ideyin nâle vü efgânımdan
Kime *kan ağlayayın* dide-i giryânımdan

Kanını içmek: Birinin kanını içmek aslında mecaz anlamdadır ve onu öldürmek anlamına gelir. Âşığın kanını içmek ise sevgilinin cefasıyla âşığa yaptığı bir eziyettir. Şair, "halini sakın büyüleyici gözleri olanlara duyurma yoksa şarap yerine kanını içerler, seni öldürürler" demektir.

Zinhâr sakın mey yerine *kanun içerler*
Keyfiyyetüñ ol gözler mestâne duyurma

Kapısını beklemek: Birinin yanından yöresinden bir an olsun ayrılmamak.

Her gice bekle kûyını it âh-ı bi-şomâr
Her gün *kapusını* halka gibi *bekle vâ*

Kana gark etmek: Kanın çok dökülmesi, birini öldürmek anlamında kullanılan deyimdir. Âşığın gözyaşları o kadar çoktur ki artık kana boğulmuştur ve kan ağlamaktadır. Divan şiirinde ve örnek beyitten hareketle kana boğulan şeyin âşığın gözleri olduğunu görmekteyiz.

Mülk-i hüsn içre Yûsuf-ı sâni
Kana gark itme çeşm-i giryânı

Kulağına küpe olmak: Başına gelen veya gelmesi muhtemel bir olaydan ders çıkarıp ona göre davranmak. Deyim günümüzde nasihat etmek, nasihati dikkatle dinlemek

ve tatbik etmek; başa gelen musibetlerden ders almak anlamlarına gelir. Klasik şiirdeki kullanımının ise benzer olmakla birlikte farklı ve kapsamlı taraflarının da olduğu görülmektedir. Deyimin ilk anlamı sözü, emri, nasihati dinlemek ve gereğine göre hareket etmektir (Öztürk 2019: 46).

Dinle bir garra nasihat Zâtî-i bî-çâreden
‘Âkil olan anı cân *gûşına eyler gûş-vâr*

Kasd etmek: Birine kötülük etmek, zarar vermeye niyet etmek, zarar vermek maksadıyla harekete geçmek, kıymak. Sünbül sevgilinin saçlarına, menekşe ise sevgilinin benine (Çelebioğlu 2016: 166) teşbih edilir.

Gîsûlarını sünbülün itmeğe perişan
Kasd itdi benefşe

Mahrum eylemek: Bir şeyden alıkoymak, bir şeye hasret bırakmak.

Mahrûm-ı temâşâ-yı cemâl eyleme bir an
İn’âmın kıl ‘âm

Meydana atmak: Belli olmak, belirlemek, anlaşılacak; ortaya çıkmak; ortada kendini göstermek.

Sözinün ardın önün itmedin fikr
Götürüp kendüni *meydâna atma*

Murad almak: İsteğine, arzusuna, dileğine kavuşma.

Ey gönül çâr-sû-yı dehr içre
‘Acaba var m’ola *murâd almış*

Meyl etmek: Bir yöne doğru yönelmek anlamına gelen ifade deyim olarak bir kimseye ve bir şeye yönelmek, sevgi, ilgi, alaka göstermek, istek ve arzu duymak.

Yine bir şûh-ı cefâ-pîşeye *meyl itdi* hemân

Özünü ayağa salmak: Değerini, itibarını kaybetmek, kendinden ödün vermek.

Çok ‘âli nesebler *özünü saldı ayağa*
Kul oldı sanavber

Sözünü tutmak: Verdiği sözü yerine getirmek.

Umaruz dinlemeye düşmen-i bed-hâh sözin
Ehl-i ‘irfânun işide *tuta* her gâh *sözin*

Saf bağlamak: Saf saf durmak, sıra sıra olmak.

Ger dilersen sana el *saf bağlayup* karşı dura
Yüri bir ‘âli cenâba arka vir mihrâb-vâr

Talan etmek: Yağmalamak, zayi etmek anlamına gelen deyimdir.

Yine bir şuh-ı cefâ-pîşe güzel canânun
Uğrın uğrın bakışı gönlümü *talán itdi*

Toz kondurmamak: Bir şeyi kusursuz göstermek, onda bir kusur olabileceğini kabul etmemek ve laf söyletmemek.

Ey Gubârî bu cihân içre benüm
Kimse eş'âruma *toz konduramaz*

Yıldızı düşmek: Bahtsız, talihsiz; gözden düşmüş (Eyüboğlu 1973: 429).

Eski astronomi telakkisine göre yıldızların insanlar üzerinde tesiri olduğu inanılırdı. Bu telakki şöyle izah edilebilir: Dokuzuncu gök dönerken diğer felekleri ve dolayısıyla yıldızları da beraberinde döndürmektedir. Yıldızlar bu esnada birbirlerine yaklaşırlar veya uzaklaşırlar. Bazen de bir burçta birleşirler. Eski inanca göre bu durum, insanların kaderine tesir etmektedir. Yine eski inanca göre insan, doğum anında hangi yıldızın tesirinde kalırsa, yıldızın durumuna göre, bahtı açık veya kapalı olur. Eğer uğurlu bir yıldızın tesirinde doğmuşsa o insan için “yıldızı yüksek”, “yıldızı parlak” tabirleri kullanılırken; uğursuz bir yıldızın tesirinde doğanlar için de “yıldızı düşkün” vb. tabiri kullanılmaktadır (Deniz 1992: 109).

Devr idüp senden beni ey meh bu çarh-ı nil-gûn
Âh kim *düşdi sitârem* bahtum oldı ser-nigûn

Yele vermek: Rüzgârda savurmak, boşa harcamak, hebâ etmek. Heder etmek, boşuna harcamak (Ayçiçeği 2018: 198).

Virüp yile evrâkın ider nüshasın ebter
Verd-i ruhu yâruñ

Yakasın yırtmak: Çektiği ıstırap ve çileden dolayı üstünü başını parçalamak, çok sıkıntı içinde olmak (Ayçiçeği 2018: 195). “Kıskançlık ve üzüntüden üstünü başını parçalamak” anlamına gelen “yakasını çâk etmek” ve “yakayı çâk eylemek” şeklindeki deyimdir. Büyük bir üzüntü ve çaresizlik içinde bulunmak anlamına gelmektedir.

Yırtdı yakasın vecde gelüp eyledi nâle
Ol şavk-ıla bülbül

Yerden göğe farkı olmak: Çok fazla, kıyaslanamayacak kadar çok farkı olmak.

‘Âlim ile câhilüñ *farkı* bu yer gök gibidür
‘Âşikuñ da ‘âkil ile eyledür farkı şehâ

Yolunda pâymâl olmak: Uğruna kendini feda etmek anlamında kullanılan deyimdir.

Niçe yıllar *pâymâl olsam eşiğinde* eğer
Bir kadem hâkimden ol serv-i revân itmez güzer

Yabana atmak: Dikkate almamak, önemsiz görmek, ilgi duymamak. Dinlememek ve göz ardı etmek anlamlarına gelen deyimdir. İtibar etmemek.

Hacâlet hâsıl eylersin sonunda
Nişân gözle okı *yabâna atma*

Yalan etmek: Bir durumun hikaye olması, sözde kalması gibi durumları ifade etmek için kullanılan deyimdir.

Ömrüm oldukça güzel sevmeyeyim didim lik
N’ideyin bu dil-i şeydâ beni *yalan itdi*

Yoluna nisar eylemek: Aslında saçılan şeyin de çok değerli olması ama uğruna sunulan kişinin daha üstün görülmesi ve bu uğurda ortaya koyulmasını ifade eden deyimdir.

Yoluna nisâr eylemişem ben dil ü cânı
Hiç tutma gümânı

Sonuç

Çalışmada 16. yüzyılda yazılmış bir şiir mecmuası incelenmiştir. Genel olarak mecmualarda dönemin ruhunu yakalamak mümkün olduğundan, işlenen hayaller ve seçilen kelimeler büyük önem arz etmektedir. Çeşitli kaynaklarda deyimle ilgili yapılan açıklamalar çalışmanın başında verilmiştir. Deyimin ne olduğu ile ilgili genel bir çerçeve çizilmiştir. Daha sonra mecmuada yer alan şiirlerin kelime kadrosunda bulunan deyimler ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Deyimlerin yüzyıllarca anlam değişikliğine uğramaması, deyimde yer alan kelimelerin yerinin değiştirilemez oluşu döneme ışık tutması açısından değerlidir. İncelenen deyimlerin anlamı, beyite kattığı anlama sadık kalınarak verilmiştir. Sözlü kültür geleneğinin bir parçası olan deyimlerin şiirde nasıl yer aldığı örneklerle birlikte verilmiştir. Şairlere kısıtlı bir alan sunan beyitlerde, deyimlerin nasıl işlevsel olduğu saptanmıştır. Şairler, deyimler sayesinde az şeyle çok şey anlatmaya imkan bulmuşlardır.

Deyimler, zengin ve kökleşmiş bir dilin tezahürü olarak dilde yer alır. Çalışmadan hareket ile görülmüştür ki deyimler, anlatımı daha etkili kılmaktadır. Deyimler aracılığıyla ifade edilmek istenen düşünce daha güçlü ortaya koyulmaktadır. Hemen hemen her durumu, duyguyu ve olayı ifade edecek bir deyim olmasında dilin zenginliğine ve kıvraklığına işaret eder. Mecmuada yer alan şairlerin, deyimleri etkili ve yetkin bir şekilde kullanması Türkçe'ye ne kadar hakim oldukları sonucunu da ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aksoy, Ömer Asım (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Albayrak, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ayçiçeği, Bünyamin (2018), “Bağdatlı Rûhî'nin (ö. 1014/1605-1606) Gazellerinde Deyimler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 38.
- Batıslam, H. Dilek (1997), “Nedim'in Şiirlerindeki Atasözleri ve Deyimler”, *Türkoloji Araştırmaları 1997, Fuat Özdemir Anısına*, İstanbul: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Çelebioğlu, Ayşe (2016), *Klasik Türk Şiirinde Menekşe*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 37, Erzurum.
- Deniz, Sebahat (1992), “16. yüzyıl Bazı Divan şairlerinin Türkçe Divanlarında Kozmik Unsurlar (Baki-Fuzuli-Hayali Beg-Nev'î-Yahya Beg)”, M.Ü., Türkiyat Araşt. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Eyüboğlu, Kemal (1973), *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler II, Deyimler-(Tâbirler)*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Kaya, Bayram Ali (1998), “Azmi-zâde Hâletî Divânı'nda Atasözleri ve Deyimler”, *Bir*, S. 9-10.
- Kaya, Bayram Ali (2011), “Atasözleri ve Deyimlerin Divan Şiirinde Kullanımı ile Divanların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 6.
- Kaya, Hasan (2011), “Emrî Divanı'nda Deyimler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.6.

Kaya, Hasan (2018), “Divan Şiirinde Kıl Kondurmamak Deyiminin Anlam Çerçevesi”, *Bir Devr-i Kadîm Efendisi Prof. Dr. Tahir Üzgör’e Armağan*, Yayınevi, Ankara.

Kurnaz, Cemal (1983), “Taşlıcalı Yahyâ Beğ Dîvânı’nda Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş’ın Hâtırasına Armağan, 1979-1983, Yıl: XVII-XXI/1-2.

Uyanıker, Nursel (2006), “Pervane Beg Mecmuasının İlk Yüz Varağında Halk Kültürü ile İlgili Unsurlar” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

Onay, Ahmet Talat (2000), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Öztürk, Erdem Can (2019), Divan Şiirinde Kulakla İlgili Deyimle ve Anlam Çerçevesi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.66, Erzurum.

Pala, İskender (2003), *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: L&M Yayınları.

Parlatır, İsmail (2008), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, Ankara: Yargı Yayınları.

Saraçbaşı, M. Ertuğrul (2010), Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü, İstanbul:YKY
Tanyeri, M. Ali (1999), *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara: Akçağ Yayınları.

www.tdk.gov.tr/ (Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü)

Yelten, Muhammet (1989), “Nev’i-zâde Atâyî’nin Sohbetü’l-Ebkârı ve İçindeki Atasözleri İle Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1985.

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 20 Ekim 2022
Kabul Tarihi : 02 Kasım 2022

MODERN ARAP DİLBİLİMCİSİ VASİM MEMMEDELYEV'İN İLMİ KİŞİLİĞİ*

Mansur TEYFUR**

Öz: Bu çalışmada, Vasım Memmedeliyev'in hayatı ve ilmî kişiliği ele alınmaktadır. O, Azerbaycan'da başta Arap filolojisi olmak üzere İslami ilimler alanında yetişmiş ender âlimlerden sayılmaktadır. Rusya, Polonya, Mısır ve Suudi Arabistan gibi birçok ülkede ilmi konferanslara katılan Vasım Memmedeliyev'in çok sayıda kitap ve makalesi bulunmakta, bazı eserlerinin de dünyanın on beşten fazla ülkesinde yayımlandığı bilinmektedir. Ziya Bünyadov'la birlikte Kur'an-ı Kerim'i Azerbaycan diline tercüme etmesi ve Arap Dili ekollerinin Azerbaycan Arap dilciliğinde ilk defa incelemesi ve araştırması da Vasım Memmedeliyev'in önemli çalışmalarındandır. O, değerli eseri olan Kur'an'ın Azerbaycan diline çevirisi ile ilgili şöyle der; "Kur'an'ın harfi harfine tercümesini etmek, ona karşı saygısızlıktan başka bir şey değildir. Ama şerhli şekilde tercüme, Arapça bilmeyen veya anlamayan okurlara Kur'an'ı iyi anlamaları için en güzel bir yöntemdir." O, Arap Dili alanında yazmış olduğu "Arap Dilciliği" ve "Azerbaycanca-Arapça Lügati" adlı iki önemli eseri ile de Arap Dili alanındaki yerini göstermiştir. İlahiyatçı ve Arap Dilbilimcisi Vasım Memmedeliyev, 13 Ekim 2019 tarihinde 77 yaşında Bakü'de vefat etmiştir. Ayrıca Vasım Memmedeliyev gibi modern dönemde (20. Yüzyılda) Azerbaycan'da yetişmiş meşhur Arap dilcileri de bulunmaktadır. Genel olarak Arap edebiyatı özel olarak ise göç edebiyatı alanlarında kalem oynatmış Aida İmanquliyeva (ö. 1992), Azerbaycan tarihini Arapça kaynaklardan araştırmalar yaparak iz bırakan ve Kur'an'ı Azerbaycan diline tercümesiyle de büyük yankı uyandıran Arap dilcisi Ziya Bünyadov (ö. 1997), dil öğretimi alanındaki tecrübesiyle bilinen Elesker Memmedov (ö. 1999), çağdaş Arapça öğretimi çalışmalarıyla öne çıkan Malik Qarazade (ö. 2008) modern Arap dili sahasına büyük katkıları olan meşhur dilcilerden bazılarıdır. Bu çalışmanın amacı, modern dünyamızda yetişmiş Azerbaycan Arap dilcilerden sayılan Vasım Memmedeliyev'in ilmî kişiliğini tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Dilbilim, Azerbaycan, Vasım Memmedeliyev.

SCIENTIFIC PERSONALITY OF THE MODERN ARAB LINGUIST VASİM MAMMADALIYEV

Abstract: In this study, Vasım Mammadeliyev's life and scientific personality are discussed. It is stated that he is one of the rare scholars educated in the field of Islamic sciences, especially in Arab philology in Azerbaijan. It is stated that Vasım Mammadeliyev, who attended scientific conferences in many countries such as Russia, Poland, Egypt and Saudi Arabia, has many books and articles and some of his works have been published in more than 15 countries around the world. The translation of the Holy Quran into Azerbaijani language with Ziya Bunyadov and the first research of the Arabic language ecole in Azerbaijani Arab linguistics are among the greatest successful works of Vasım Mammadaliyev. He says the following about the

* Bu makale, 27-28 Şubat 2021 tarihli Uluslararası FSMVÜ Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Kongresinde sunulan Modern Arap Dilbilimcisi Vasım Memmedeliyev'in İlmî Kişiliği, adlı bildiri metninin genişletilmiş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, E-Mail adresi: teyfur1985@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3225-9792>

translation of the Quran, his most valuable work, into Azerbaijani language; “To translate the Quran literally is nothing but disrespect for him. However, annotated translation is the best method for readers who do not know or understand Arabic to understand the Quran well.” He showed his place in the field of Arabic Language with his two important works, “Arabic Linguistics” and “Azerbaijani-Arabic Dictionary”, which he wrote in the field of Arabic Language. The theologian and Arabic Linguist Vasim Mammadeliyev passed away on October 13, 2019 at the age of 77 in Baku. In addition, there are well-known Arabic linguists such as Vasim Mammadeliyev who grew up in Azerbaijan in the modern period (20th century). For example, Aida Imanquliyeva (d.1992), who studied in the fields of Arabic literature in general and migration literature in particular, the Arab linguist Ziya Bunyadov (d. 1997) who left a mark on the history of Azerbaijan by researching Arabic sources and made a great impression with her translation of the Qur'an into Azerbaijani language, Alaskar Mammadov (d. 1999), who is known for his experience in language teaching, and Malik Qarazade (d. 2008), who stands out with his contemporary Arabic teaching studies, are considered among the famous linguists who have made great contributions to the field of modern Arabic language. The purpose of this study is to introduce the scientific personality of Vasim Mammadaliyev, who is considered one of the rare Azerbaijan Arabic linguists.

Key Words: Arabic, Linguistics, Azerbaijan, Vasim Mammadaliyev.

Giriş

Vasım Memmedeliyev (Memmedeli oğlu), 27 Ağustos 1942’de Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de doğmuştur. 1959-1964 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arap Dili Bölümü’nde lisans eğitimini tamamlamıştır. (Sultanov, 2005: 85). Ardından 1968’de Tiflis Devlet Üniversitesi’nde “*Çağdaş Arap -Azerbaycan Edebi Dilinde ve Irak Diyalektinde Fiil Zaman kalıplarının Karşılaştırmalı Tipolojik Tahlili*” konulu yüksek lisans tezini ve 1974’te ise, “*Modern Arap Dilinde Fiilin Zaman, Şahıs ve Kalıp Kategorileri*” konulu doktora tezini savunmuştur. Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi’nde Arap Dili alanında öğretim üyeliği yapmış ve 1979 yılında profesörlük derecesine kadar yükselmiştir.

Vasim Memmedeliyev, 1981-1991 yılları arasında Bakü Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesinde dekanlık ve 1991 yılında da Rektör yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. Bunun yanı sıra 1993-2018 yılları arasında yaklaşık yirmi altı yıl kadar Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde dekanlık görevini yürüten İlahiyatçı ve Arap Dilbilimcisi Prof. Dr. Vasim Memmedeliyev, 13 Ekim 2019 tarihinde 77 yaşında Bakü’de vefat etmiştir. O, ülkesini temsil etmede ve ilmi görüşlerini dünyaya yayma konusunda da çok kabiliyetli bir şahsiyete sahip olmuştur. Arap ve Rus dillerini, ister ilmi konferanslarda isterse de sıradan konuşmalarında çok iyi derecede kullanabilmiştir. O’nun yetiştirmiş olduğu talebeleri, ondan hep övgüyle bahseder. Vasim Memmedeliyev, öğrencilerini daima ilmi alanlarda yönlendirmiş ve onlara destek çıkmıştır. (<https://525.az/> Erişim: 15.02.2021); (Teyfur, 2019: 501). Vasim Memmedeliyev’in hayat serüvenine bakıldığında ömrünün büyük bir kısmını ilmi kademelerde geçirmiş olduğu görülmektedir.

A. İlmî Kişiliği

Vasim Memmedeliyev, şarkşünas, ansiklopedik bilgiye sahip bir âlim olarak kabul edilmektedir. Ömrünü Arap Dili alanındaki çalışmalara adayan Vasim Memmedeliyev’in birçok kitap ve ilmî makale kaleme aldığı ve bazı eserlerinin, dünyanın on beşten fazla ülkesinde yayınlandığı zikredilmektedir. Meşhur Azerbaycan tarihçisi ve aynı zamanda Arap

dilcisi olan Ziya Bünyadov'la (ö. 1997) birlikte Kur'an-ı Kerim'i Azerbaycan diline tercüme etmesi ve Arap Dili ekollerini Azerbaycan Dilciliğinde karşılaştırmalı olarak ilk defa incelemesi ve araştırması da Vasim Memmedeliyev'in en önemli çalışmalarından sayılmaktadır. O, bunlara ilaveten İlahiyat ve Arap Dili alanında çok sayıda araştırmasıyla da tanınmaktadır. Arap Dili alanında yazmış olduğu "*Arap Dilciliği*" ve "*Azerbaycanca-Arapça Lügati*" adlı iki önemli eseri ile Arap Dili alanındaki ilmî yeterliliğini göstermesi bakımından yeterlidir. O'nun kırktan fazla akademik hayata kazandırmış olduğu talebesi bulunmaktadır. O, ilmî kişiliğinin yanında sadeliği ve mütevazılığı ile de tanınmaktadır. (<https://525.az/> Erişim: 15.02.2021).

Görüldüğü üzere o, hayatını Arap dil çalışmalarına adanmış ve bu alanda çok değerli eserler üreterek, gelecek nesle en büyük armağan olan ilmî mirasını bıraktığı söylenebilir. Müslümanların vazgeçilmezi olan ve dinî yaşantılarındaki temel dayanakları olarak kabul edilen Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline tercüme edilerek kendilerinin hizmetine sunulması da Vasim Memmedeliyev'in üstün ilmî başarılarından biri sayılmaktadır.

Vasim Memmedeliyev, Rusya, Polonya, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Endonezya, Türkiye gibi birçok ülkede yapılan uluslararası konferans ve kongrelere katılmıştır. Ayrıca 1989'da "*Irak İlimler Akademisi*", 1994'te "*İslam Hukuku Akademisi*" ve Suriye "*Kur'an İlimleri ve Arap Dili Akademisi*" gibi önemli kuruluşların üyeliğini yürütmüştür. O, hizmetlerinden dolayı 2002'de Şeref madalyası ile ödüllendirilmeye layık görülmüştür. 2007'de Azerbaycan "*Milli İlimler Akademisi*"nin üyesi seçilen Vasim Memmedeliyev'in 1992/93 yılında Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kuruluşunda da büyük gayretleri bulunmaktadır. 1993-2018 yılları arasında Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dekanlık görevinde iken çok sayıda ilahiyatçı yetiştirmesi de onun ilmî kişiliğini göstermesi bakımından önemlidir. O, Akademik alandaki ilmî hizmetlerinin yanında Azerbaycan televizyon kanalında düzenli olarak katıldığı "*Hakkın Dergâhi*" adlı programıyla da genç neslin İslam'ı doğru anlamasına ve yaşamasına katkı sağlamaya çalışmıştır. (Teyfur, 2019: 501).

Bu bilgilerden yola çıkarak Vasim Memmedeliyev'in sadece kendi ülkesindeki hizmetleriyle yetinmediği söylenebilir. Çünkü o, birçok ülkeye giderek kendi alanındaki ilmî hizmetlerini dünyaya yaymaya gayret etmiştir. O, vefatına kadar çok sayıda yazdığı kitap ve makalelerinden öne çıkan bazı eserlerini şöyle verebiliriz:

Öne çıkan bazı eserleri:

Basra Gramer Okulu, Bakü 1983.

Arap Dilciliği, Bakü 1985.

Kufe Gramer Okulu, Bakü 1988.

Modern Arap Dilinde Fiilin Zaman, Şahıs ve Kalıp Kategorileri, Bakü 1992.

Azerbaycan Dilinin Arap Alfabesiyle İfadesi, Rabat 2000. (Sultanov, 2005: 86).

Ebû Hayyân'ın Bazı Dilcilik Görüşleri, 2003.

Tasavvufta Arif ile Âlimin farkı, 2003.

S.S. Reşadî'nin Sarf-Nahiv Kitabı Hakkında, 2004.

Arap Edebi Dilinde Şart-Budak Cümleli Tabeli Mürekkep Cümleler, 2004.

İslam Ahlakı ve Onun Esas Prensipleri, 2004.

İlahiyat Fakültesi, 2004.

Arap Dilciliği Umumi Dilciliğin Esas Kollarından biri gibi, 2005.

İslam'da Mezheplerin Yakınlığı ve Yakınlaşmanın Esas İstikametlerine Dair Bazı Mülâhazalar, 2005.

Arap Dili Programı (Yükseköğretim için), 2006.

İslam ve Gençlik, 2006. (https://az.wikipedia.org/wiki/Vasim_Məmmədəliyev Erişim 28.02.2021).

Kur'ân ve İlim, Bakü 2006.

Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan Diline Çevirisi, (Ziya Bünyadov'la Birlikte), Bakü 1991. (Teyfur, 2017: 187).

Mevlana, Kur'an ve İlahi Aşk, 2014.

O'nun yukarıda zikredilen eserlerine bakıldığında sadece Arapça alanında değil, bilakis tasavvuf, fıkıh ve ahlak gibi Müslümanların hayatına dair birçok alanda kendisini geliştirmiş olduğu görülmektedir.

Arap dili alanındaki çalışmalarıyla son döneme damgasını vuran Vasim Memmedeliyev gibi, Modern dönemde Azerbaycan'da yetişmiş meşhur Arap dilcilerinin de bulunduğunu söylemek yerinde olacaktır. Örneğin, genel olarak Arap edebiyatı özel olarak ise göç edebiyatı alanlarında kalem oynatmış Aida İmanquliyeva (ö. 1992), Azerbaycan tarihini Arapça kaynaklardan araştırmalar yaparak iz bırakan ve Kur'an'ı Azerbaycan diline tercümesiyle de büyük yankı uyandıran Arap dilcisi Ziya Bünyadov (ö. 1997), dil öğretimi alanındaki tecrübesiyle bilinen Elesker Memmedov (ö. 1999), çağdaş Arapça öğretimi çalışmalarıyla öne çıkan Malik Qarazade (ö. 2008) modern Arap dili sahasına büyük katkıları olan meşhur dilcilerden sayılmaktadır. (Sultanov, 2005: 80- 87); (Şükürov, 2016: 225-227); (https://az.wikipedia.org/wiki/Malik_Qarazadə Erişim: 15.02.2021).

Vasim Memmedeliyev, temel çalışma alanı olan Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kuruluş serüveni ile ilgili bir makale kaleme almış ve şu bilgilere yer vermiştir; Ateizm, Sovyetler birliğinde var olduğu gibi, Azerbaycan'da da yaygınlaşmıştı. Durum böyle olunca dini değerler silinmeye çalışılmış ve hatta Müslümanların dinle ilgili yapması gereken birçok şey yasaklanmış ve Müslümanların dinî bayramlarını kutlamalarına bile izin verilmemişti. Fakat Azerbaycan halkı, bütün bu yasaklara rağmen hiçbir zaman dini değerlerini kaybetmemiş ve ona daha da sıkı sarılarak muhafaza etmeyi başaramışlardı. O dönemlerde dini eğitim-öğretim de yasaklandığından Müslümanların dinlerini doğru dürüst öğrenmelerine imkân bulunmamaktaydı. Halk, dinin esaslarını ve değerlerini Kur'an sohbetlerinde ve taziye yerlerinde din adamlarından öğrenmeye çalışıyorlardı.

Dinî eğitim, sadece Özbekistan'ın Buhara şehrindeki Ali İslam Enstitüsü'nde alınabilmekteydi.1937 yılında birçok din âlimi öldürüldüğü için dini öğretecek kimse

neredeyse kalmamıştı. Bunun sonucu olarak ta, Azerbaycan halkının dinlerini öğrenebilmeleri için bir medreseye veya resmi bir dini eğitim kurumuna ihtiyaç hâsıl olmuştu. Sovyetlerin son bulmasının ardından 1992/93 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı arasında imzalanan bir antlaşmayla Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi kuruldu. İlk kurulduğu yıllarda fakültede İlahiatçı-İslamşinas ve Arap dilticisi olmak üzere iki alanda mezun verilmeye başlandı.

Fakültenin dekanlık görevini ise kurulduğu günden vefatına kadar Prof. Dr. Vasim Memmedeliyev yürütmüştür. Fakültede Arapça, Kur'an, İslam ahlakı, İslam dininin esasları, İslam Tarihi, tefsir usulü, fıkıh usulü, hadis usulü, tefsir, fıkıh, hadis, Kur'an'ın kıraat türleri, din felsefesi, kelam, İslam coğrafyası, dinler tarihi, mantık, İslam felsefesi, İslam mezhepler tarihi, tasavvuf, din psikolojisi, din sosyolojisi, İslam medeniyet tarihi, İslami ilimlerin öğretim usulü, pedagoji, Azerbaycan tarihi, Azerbaycan dili, İngilizce, Farsça, Genel dilticilik ve Arap dilticiliği, dini hitabet, din musikisi, askeri hazırlık eğitimi, beden eğitimi gibi hem dini hem de dünyevi dersler verilmektedir. Çünkü Azerbaycan'ın yüksek dünya görüşlü ilim adamları yetiştirmeye ihtiyacı bulunmaktadır. Günümüzde bu zengin müfredatı olan fakülteden mezun olan birçok öğrenci, Yüksek Lisans ve Doktorasını Türkiye'de devam ettirmektedirler. Fakültedeki hoca kadrosu tüm gayretleriyle öğrencilerin sosyal ve kültürel yönden gelişmesine yardımcı olmaktadır. Fakültenin çok hızlı bir şekilde geliştiğini ifade eden Vasim Memmedeliyev, başta Prof. Dr. Teyyar Altıkulaç olmak üzere birçok insana verdikleri desteklerinden ötürü en samimi teşekkürlerini sunmaktadır. (Memmedeliyev, 2004: 15-20).

Azerbaycan'da kurulan bu ilahiyat fakültesinin ne kadar da önemli ve ihtiyaç duyulan bir eğitim kurumu olduğu bu bilgilerle bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Özellikle hem dini hem de dünyevi ilimlerin birlikte okutularak mezun olacak öğrencilerin daha geniş bir bilgi birikimiyle hayata atılması da ayrı bir meziyettir. Çünkü buradan mezun olan öğrenciler, Azerbaycan'da Müslümanlara İslam dininin esaslarını ve güzel ahlakını öğretme alanındaki ihtiyacı da giderecektir. Aslında Vasim Memmedeliyev, bu Fakülte aracılığıyla İslam'ın yayılmasına ve doğru bir şekilde anlaşılmasına vesile olarak en büyük hizmetini ortaya koymuş bulunmaktadır. Bütün bu ilmî hizmetlerinden ötürü Vasim Memmedeliyev gibi önder şahsiyetlerin takdir edilmesi ve gelecek nesle tanıtılması gerekmektedir.

B. Kur'ân-ı Kerim'in Azerbaycan Diline Çevirisi

Vasim Memmedeliyev'in İslam'a en büyük hizmetlerinden biri de Ziya Bünyadov'la birlikte kaleme aldığı Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline şerhli tercümesidir. Bu değerli eserin tercüme çalışmasında Ziya Bünyadov, tercümeden çok, anlaşılması için, sure ve ayetlere not düşerek şerh etmesidir. O'nun, tercümeyle ilave olarak yazdığı şerhlerde Tevrat'tan, İncil'den, muhtelif dillerde olan Kur'an tefsirlerinden, Arapça kaynaklardan, Batılı bilginlerin eserlerinden ve özellikle Kraçkovski'nin Kur'an'ın Rusça tercümesi ve şerhinden faydalandığı zikredilmektedir. Bilindiği üzere, Kuran-ı Kerim'i aslından okumak daha güzel olmakla birlikte insanların çoğu Arapça bilmediklerinden tercümeyle ve şerhe de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple her iki yazarın da Kuran-ı Kerim'i dil inceliklerine çok dikkat ederek Azerbaycan diline tercüme ve şerhini yazdıkları

belirtilmektedir.

Vasim Memmedeliyev'in söylediği gibi, "Ku'rân'ı harfi harfine tercümesini etmek, Ona karşı saygısızlıktan başka bir şey değildir. Ama şerhli şekilde tercüme, Arapça bilmeyen veya anlamayan okurlara Kur'an'ı iyi anlamaları için en güzel bir yöntemdir." Ayrıca Ziya Bünyadov, Kur'ân'ın tercümesinde ister coğrafi yerler olsun ister kabile adları veya kelime anlamı olsun gerekli açıklama notu düşmeyi de ihmal etmemiştir. Bu şekilde yapılan şerhler, Kur'an'ın başından sonuna kadar devam etmektedir. (Teyfur, 2013: 236, 237).

Meal-tefsir niteliğindeki bu çalışma, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk kez basılmış Kur'an-ı Kerim tercümesidir (daha önce böyle bir Kur'an tercümesi yapılmamıştı). Üslubu ve anlaşılabilir tercümesi ile bu eser, Azerbaycan halkının nezdinde önemli bir yere sahiptir. Kur'an'ın tercümesinde muteber birçok âlimin eserinden yararlanıldığını söyleyebiliriz. Burada Taberî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn Kesîr, Fahrettin er-Râzî, Beydâvî, Zemaşerî, Sâbûnî, Tabersî, Celâleyn, Ebû Tâlip el-Mekkî, Ebû Cafer et-Tûsî, Ömer Ferruh Efendi, Ömer Nasuhi Bilmen, İsmail Hakkı İzmirli, Bakûvî ve Şekevî'nin eserlerinden yararlanıldığı zikredilebilir. (Nurullayev, 2013: 139, 147); (Polat, 2005: 232).

Her iki mütercim de Kur'an'ı tercüme ederken özetle şu hususiyetlere dikkat ettiklerini ifade etmektedir:

"Kur'an-ı Kerim'in ifade üslubuna uygun şekilde tekrarlar aynen muhafaza edilerek tercüme edilmiştir. Bazı Kur'an ayetlerinin orijinalinde cümle tam olarak verilmese de tercümede bu durum yan cümleciklerle açıklanarak verilmiştir. Birkaç ayetin bir arada tek metin olarak verilmesi kolaycılığa kaçılmamış, her ayet ayrı ayrı kendi numaraları ile tercüme edilmiştir. Birkaç farklı anlama gelen veya müfessirler tarafından farklı yorumlara tabi tutulan ayetlerin bir kısmında, parantez açılarak bu anlamlara da bazen yer verilmiştir. Bazı kelimelerin sık tekrar edildiği durumlarda, okuyucuda bıkkınlık yaratmamak ve anlama zenginlik kazandırmak amacıyla yer yer aynı ifadenin Azerbaycan dilindeki eşanlamlıları kullanılmıştır. Tercüme herhangi bir dilden değil, doğrudan Kur'an metninden yapılmıştır." (Polat, 2005: 234).

Bu özet açıklamadan da anlaşıldığı üzere Kur'an'ın Azerbaycan diline tercümesinde her iki mütercimin de oldukça hassas ve temkinli davrandıklarını söylemek mümkündür.

Sonuç

Çağdaş dönemde Azerbaycan'da yetişmiş Arap dilbilimci ve İlahiyatçı Vasim Memmedeliyev'in kendi halkına ve özellikle de akademik camiaya ilmi hizmetlerde bulunduğu söylenebilir. Ömrünü Arap Dili alanındaki çalışmalara adanmış Vasim Memmedeliyev'in çok sayıda kitap ve makalesi bulunmaktadır. Eserlerinden bazılarının, dünyanın onbeşten fazla ülkesinde yayınlanması Vasim Memmedeliyev'in ilmi dehasını göstermektedir. O'nun Arap Dilciliği alanında "*Arap Dilciliği*" ve "*Azerbaycanca-Arapça Lügati*" adlı iki önemli kitabı, günümüzde Arapça alanında çalışan araştırmacılarımıza kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Vasim Memmedeliyev, İlahiyat ve Arap Dili alanındaki çok sayıda araştırmasıyla tanındığı bilinmektedir. Rusya, Polonya, Mısır, Suudi

Arabistan, Irak, Endonezya, Türkiye gibi ülkelerde yapılan uluslararası konferans ve kongrelere katılması, 1989'da "Irak İlimler Akademisi", 1994'te "İslam Hukuku Akademisi" ve "Suriye Kur'an İlimleri ve Arap Dili Akademisi"ne üye olarak seçilmesi onun sadece Azerbaycan'da değil dünya çapında tanınan bir Arap Dilbilimci ve İlahiyatçı olduğunun ispatıdır.

Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin kurulmasındaki gayreti ve Azerbaycan televizyonunda düzenli olarak sunduğu "Hakk'ın Dergâhi" adlı programı onun ortaya koymuş olduğu ilmi hizmetlerine örnek olarak verilebilir. O'nun özellikle Ziya Bünyadov'la birlikte kaleme aldığı Kur'an tercümesi, Azerbaycan halkının dinlerini öğrenmelerini kolaylaştırmak adına yapılmış en güzel ilmi çalışma sayılmaktadır. Çünkü böylesine tefsir niteliğinde yazılmış bir Kur'an meali çalışması, yayımlandığı tarih esas alınacak olursa İslam dinine yapılmış büyük bir hizmet olarak kabul edilmelidir. O'nun bu değerli eseri tercüme ederken söylediği şu sözleri de yüce Kur'an'a olan saygısının en önemli işaretidir; "Ku'rân'ın harfî harfine tercümesini etmek, Ona karşı saygısızlıktan başka bir şey değildir. Ama şerhli şekilde tercüme, Arapça bilmeyen veya anlamayan okurlara Kur'an'ı iyi anlamaları için en güzel bir yöntemdir."

O'nun yetiştirmiş olduğu talebeleri ondan hep övgüyle bahsetmektedir. Öğrencilerini daima ilmi alanlarda yönlendirmiş ve onlara destek çıkmıştır. Ülkesini temsil etmede ve ilmi görüşlerini dünyaya duyurma konusunda çok kabiliyetli bir şahsiyete sahip olduğu söylenebilir. Arapça ve Rusça dillerini, ister ilmi konferanslarda isterse de, sıradan konuşmalarında çok iyi derecede kullanabilmesi de oldukça önemli bir husustur. O'nun kaleme almış olduğu eserlerine bakıldığında, sadece Arapça alanında değil, bilakis tasavvuf, fıkıh ve ahlak gibi Müslümanların hayatına sirayet eden birçok alanda kendisini geliştirdiği görülmektedir.

O'nun gibi ender yetişen ve dilbilim alanındaki tecrübeleriyle çağımızda çığır açan âlimlerimize sahip çıkıp, onların bırakmış oldukları miraslarını nesilden nesle taşıyarak ilmi sorumluluklarımızı yerine getirmemiz gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Malikov, Terlan. "Vasim Memmedeliyev'in Sonuncu Yetirmesinin Hatıraları", http://525.az/site/index.php?name=xeber&duzelis=0&news_id=128949&fbclid=IwAR0bFsZO3QnKPBeNHkJuCi1EivWtL5XQS9aUkXMUCfncWSUbmKi2jA1c#gsc.tab=0 Erişim 15.02.2021.
- Memmedeliyev, Vasim – Garayev (Garazade) Malik (2004). "İlahiyat Fakültesi", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, S. 1, s. 15-20.
- Nurullayev Fuad İzzet Oğlu (2013). "Şerqünas Alim Vasim Məmmədəliyev'in Qurani-Kərimin Tərcüməsi Zamanı İstinad Etdiyi Mənbələr", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, S. 19, s. 139-149.
- Qarazade, Malik. https://az.wikipedia.org/wiki/Malik_Qarazadə. Erişim 15.02.2021.
- Polat, Fethi Ahmet (2005). "Azerbaycan'da Yapılan Bir Kur'an Tercümesi", *Marife*, C. 1, s. 231-236.

-
- Sultanov, Aladdin (2005). “XX. Yüzyılda Azerbaycan’da Arap Dili Alanında Yapılan Çalışmalar ve Arapça Öğretimi”, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi.
- Şükürov, Qıyas (2016). “Bünyadov Ziya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 225-227.
- Teyfur, Mansur (2019). “Azeri Arap Dilbilimcisi Vasim Memmedeliyev’in İlmi Kişiliği”, III. Anadolu Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde Sunulan Bildiri, Diyarbakır, Aralık 28-29.
- Teyfur, Mansur (2017). “Ziya Bünyadov’un Hayatı, Eserleri ve Kur’an-ı Kerim Meali Çalışması”, *Türk İslâm Medeniyeti Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 23, s. 181-189.
- Teyfur, Mansur (2013). “Kur’an-ı Kerim, çev. Ziya Bünyadov & Vasim Memmedaliyev, ed. Allahşükür Paşazade, Bakü: Azer Neşr, 1991”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 235-238.
- “Vasim Memmedeliyev”, https://az.wikipedia.org/wiki/Vasim_Məmmədəliyev, Erişim 28.02.2021.
-

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 19.10.2022
Kabul Tarihi : 23.11.2022

Çarlık Rusya'sı İktidarının Din Politikası: Azerbaycan Örneği

Cengiz MÜRSEL *

ÖZET

I. Petro'nun vasiyetini kendilerine siyasi ideoloji edinen Çarlık otoritesi "Parçala ve Hükmet" politik yaptırımlarla Güney Azerbaycan'ın yerel yönetimi han, emir ve sultanları savaşlarla bazen de sulh yani (korku psikolojisiyle) anlaşmaya zorladılar. Çarlık, Ortodoks inancının yaygınlaşması sürecinde genelde İslam'ı, özelde ise örgün ve yaygın İslam müesseslerini (mescitler, medreseler, mektepleri) ve din adamlarını yönetim için önemli tehdit olarak gördüler.

Araştırmanın amacı, Çar iktidarının Azerbaycan toplumunda yayılma ve kolonileşme sürecinde ilmine, kişiliğine saygı duyulan, sözü dinlenen, hürmet edilen ve toplumda Hanların yanlarında ve devlet yönetiminde önemli nüfuza/kimliğe sahip din hadimlerinin halk arasında değerlerini düşürmek için izledikleri siyasi-hukuki, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yaptırımları tespit etmektir. Çalışmada, Çarlığın Güney Azerbaycan'da dinî politik yaptırımları Kazak ve Türkmenistan toplumundan farklı olduğu, ayrıca yayılmacı ve merkezîyetçi Provaslav Hristiyan anlayışı çerçevesinde diğer Hristiyan topluluklara ve din adamlarına siyasi, ekonomik, sosyal ve birçok alanda geniş imtiyazlar tanıdığı halde, çoğunluğu Müslüman olan tebaanın ve din adamlarının idari, hukuki, ekonomik ve sosyal alandaki yetkilerinin sınırlandırmaya gidildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Çarlık Rusya'sının Azerbaycan politikası, Güney Kafkasya, İslam Eğitimi, Din Görevlileri, Rusya'nın Din Politikaları*

Religious Policy of the Russian Tsar Rate: Azerbaijan Eample

ABSTRACT

The Tsar, who relied on the will of "Petro I" as a political ideology, forced the local administration of Southern Azerbaijan to agree through the political sanctions that he applied to the principle of "divide and control" at times and through political pressures at other times. In the era of the spread of the Orthodox faith, the Tsar believed that Islam in general and that Muslim clerics and formal and public Islamic institutions in particular were an important threat

The aim of this research is to define the socio-political, socio-economic and judicial-policy sanctions that the Tsar carried out during the era of colonialism and expansion in Southern Azerbaijan in order to disrupt the social value of the clergy whom people respect

for their knowledge and personality and who have important influence in the administration of the state and society. In the research we found that the sanctions against religion that the Tsar carried out against South Azerbaijan are different from the Turkmenistan and Kazakh societies. We have also concluded that the Tsar has restricted the Muslim clerics and the peoples in which the Muslims form the majority by robbing them of their powers in the social, economic, legal and administrative spheres, while he has provided broad concessions to Christian clerics and Christian communities in the social, economic and political sphere due to the expansionist and centralized Christian Provaslav mentality that he owned.

Key Words: *Tsarist Russia's Azerbaijan policy, South Caucasus, Islamic Education, Religious Officials, Russia's Religious Policies*

GİRİŞ

Azerbaycan topraklarının İslam dini ve Müslümanlarla tanışması Kadisiye savaşıyla başladı. İslam dinin yayılması ve yaşanır hale gelmesi için Hz. Ömer (634-644) ciddi caba harcadı. Yerli yönetimin ve Arap iktidarı arasındaki yönetim sorunları nedeniyle İslam inancının, Azerbaycan halkı arasında yaygınlaşması tahminen kırk–elli sene sonra eğitim-öğretim faaliyetleriyle canlandı. Malum, İslam kültüründe/geleneğinde ilk eğitim-öğretim merkezleri olan mescitler bu bölgelerde de ilim ocakları/dini merkez görevini aynı zamanda üstlendiler (Önkal, 2010, s. 301). Tarihi kaynakları incelediğimizde Arap komutanları Azerbaycan'ı fetihden hemen sonra 733 yılında Derbent ve 743 yılında Şamah'ı şehirlerinde inşa ettikleri mescitler (Şamil Fetullayev & Fıqarov, 2006, s. 112) yukarda kast edilen fikri destekler mahiyettedir.

IX-X yy. Azerbaycan'da kurulan feodal -Saciler, Şirvanşahlar, Derbent Haşim emirliği, Sünik ve Arsah haçın kıyasi, Şeki melikliği, Salariler, Revvadiler- devletleri ayrı-ayrı bağımsız faaliyet göstermişlerdir. Bu devletlerin kurumlarının yönetim şekli ve üst yöneticilerinin çoğu Azerbaycanlaşmış Arap feodalleriydiler. Nitekim zikredilen devletler fazla değişmeden az farkla VII-VIII asırlarda mevcut olmuş yönetim şeklinin devamı gibiydiler. (*Azerbaycan Tarihi*, 2007a, ss. 283-349)

XV-XVI yy. ve ilerleyen dönemlerde hatta XVII yy. da Azerbaycan'ın merkezi şehirlerinde Şamahı (Ceferzade, Geniyev, Alışov, & Resulov, 1994, s. 111; Çelebi, 1985, ss. 466-471), Gence de açılan medreselerinde İslâmî ilimlerle birlikte matematik, mantık, felsefe, nücûm vb. fenleri okutulan mektep ve medreseler faaliyetine devam etmişti (Bünyadov & Yusifov, 2007, s. 456). Bu tarihlerde Azerbaycan topraklarındaki medreselerin hepsi eğitim programı olarak aynı hususiyeti taşımışlardı (Hesenli, 2000, s. 15; Qafarova & Gerayzade, 2020, s. 86). Ancak zamanla yardımcı dil olarak kullanılan Azerbaycan Türkçesi şiir ve edebiyatta kullanılan dil olduğundan ilmi hüviyet kazanmıştır. Bu bakımdan her yıl bu medreseler yüzlerce yüksek tahsilli din adamları yetiştirerek mezun ederlerdi (Heyet, 1960, s. 27).

Tebriz'i alan İsmail, “Şah” ünvanıyla tahta geçtikten sonra ilk işi bir zamanlar dedelerinden devam eden gelen tarikat anlayışını siyasileştirerek devletin resmi mezhebi ilan etti. Şiilik Şah İsmail ile birlikte Safeviler devletinin resmi mezhebi oldu (Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 38). Böylece devletin çıkarları ve siyasi düşünceleri gibi ideolojik temeller hepsi Şia mezhebi çevresinde toplandı (Nesibli, 2002, s. 895). Nitekim ilk dönemlerden itibaren (Şia) iktidarı yerel valiler, beylerbeyi, hanlar, emirler ve sultanlar arasında kabul görmesi ve sınıfsal anlamda güç kazanabilmesi için yerli Sünni halkı üzerinde uygulanan baskı ve takipler Şah İsmail'in ölümünden sonrada uzun süre devam etti.

Netice olarak, Safeviler iktidarı yönetimi döneminde Şiilik mezhebi Azerbaycan arazisinde hâkim dini-siyasi mefkûreye çevrildi. Safeviler devletinin iktisadi siyasette ağır

yaptırımları ve inzibatı yönetimde keyfi uygulamalara dayanamayan halk Sünni mezhepsel düşünce etrafında toplanarak isyanlara kalkıştılar. Tarihçiler Güney Azerbaycan'da ki siyasi kargaşayı şöyle tanımlamışlar: İktisadi anlamda ahaliden alınan ağır vergiler, tekrarlanan isyanlar, dış devletlerin işgali, toplumun içtimaı yapısının bozulması ve nihayetinde Nadir şahın öldürmesiyle yirmi (*Azerbaycan Tarihi*, 2007b, s. 356)¹ hanlık, beş sultanlık ve Çar-Balaken cemiyetinin kurulmuşu onun siyasi uygulamasıyla ilişkilendirmiştir (İbişov, 2012, ss. 36-203)

Safeviler yönetiminden ayrılan ve kendi iç yerel yönetimini kuran, tahmini yarım asır hükümlanlık sürmüş hanlıklar Azerbaycan'ın ilim, sanat, şiir ve edebiyatta en zirvede olduğu dönemlerdir. Özerk ve birbirlerinden bağımsız olan her hanlığın kendine has para birimi, arazi sınırı, askeri birliği, idari (F. Aliyev, 1960, s. 85) ve ticaret merkezi gibi şehir ve kasabalara (Umudlu, 2004, s. 10) sahiptiler.

Çar I. Petro'nun (1672-1725) sıcak denizlere inerek sanayisi için yeni pazarlar ve zengin hammadde arayış politikası onu Güney Kafkasya hayallerine sürükledi. Hazar sahili bölgelerin kontrolünü ve doğal servetinden yararlanmak için öncelikle bölgedeki hâkim güç Osmanlı ve İran devletlerini savaş veya barış yoluyla bertaraf etmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya hanlıkları ile karşılıklı siyasi politik ilişkileri 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı dönemine kadar uzanıyor (İşipek & Aydemir, 2006, s. 53). Savaşların uzun süre devam etmesi hanlıkların ayakta kalması için güçlü bir müttefike hep ihtiyacı olmuştur. Nitekim Osmanlı dini inanç benzerliği nedeniyle idaresi altındaki tebaaya dini ve kültürel alanda yatırımlarda bulunmuşlardır. Nitekim İstanbul anlaşması ve Petesburg anlaşması ile Hazarın batı sahili Çara bırakılarak daha fazla ilerlemesine engel olmaya çalışılmıştır.

I. Petro ticari ve ekonomik hammadde arayışı ile başlattığı "İç deniz" politikası, II. Katerina (1762-1796) Gürcistan (Doğu Gürcistan) knezi II. İrakli'nin teklifi üzere himayesine almasıyla Güney Kafkasya seferlerine yeniden açıldı. Siyasi girişimleriyle Azerbaycan'daki birçok hanlığı kendine bağlayan çariçenin başarıları Çar I. Pavel (1754-1801) zamanında farklı cephelerde savaşlar nedeniyle duraksadı.

Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesiyle İran hâkimiyetinin Azerbaycan üzerindeki zayıflayan Şah yönetimi yerini yerli vali, emir ve han sülalesi arasında çatışmaya dönüştü. Tek yönetim sisteminin olmaması ve feodal yönetim düşüncesiyle hareket eden bağımsız hareket etmeye çalışan han ve sultanlar ticari, ekonomik ve sınır hatlarını muhafazası gibi sorunlarla mücadeleleri onları dış düşmana ve hasımlarına karşı zayıflatmıştı. Bu nedenle her hanlık tek başına varlıklarını devam ettirme adına zaman zaman Osmanlı, İran ve Çar yönetiminin hasımlığını ve veliatlığını kabul etmek zorunda kalmışlardı.

I. Aleksadır (1801-1825) Güney Kafkasya politikasına II. Katerina'nın bıraktığı yerden devam ettirerek önce rakip devletleri savaşarak yendi. Birbirlerinden bağımsız mevcut hanlıkları² ve sultanlıkları kısmen antlaşma yoluyla kısmen de askeri güçle, mevcut bağımsız idari yönetimlerini bozarak uzun süreliğine Çarlık çatısı altında birleştirmeyi başardı.

İdari yetkiliği elinde bulunduran Çar yöneticileri birçok idari alanda değişikliklere giderek Müslüman nüfuzu hem idari hem de yönetimindeki sayılarını azaltmaya çalıştılar. Çünkü Çar Rusya'sı Güney Kafkasya'yı işgal etmeden önce Kırım, Türkmenistan ve İdil bölgelerinin

¹Aras ve Kür nehirleri arasındaki Karabağ hanlığı, Zengezur dağlarından Araz nehriindeki Nahcivan hanlığı, Murovdağ silsilesinden Kür nehrine kadar olan Gence hanlığı, Şirvan yaylasında Şamahı hanlığı, Azerbaycan'ın kuzey batısında ise Şeki Hanlığı, Abşeron yarımadasında Bakü, Azerbaycan'ın kuzey-doğusunda Hazar denizinin batısında Guba ve Derbent hanlıkları da kurulmuş oldu. Bakü'nün güney kısmında ise Salyan, Cavad ve Talış illeri ortaya çıktı.

² Hanlıkların işgal tarihleri: Gence Hanlığı 1804, Şirvan Hanlığı 1805, Derbent, Kuba ve Bakü Hanlıkları 1806, Talış Hanlığı 1812, Şeki Hanlığı 1819, Şamahı Hanlığı 1820, Karabağ Hanlığı 1822, Nahcivan Hanlığı 1825, Revan Hanlığı 1826.

işgali sonucunda edinmiş oldukları tecrübeler doğrultusunda kendi inancından olmayan bir toplumu uzun süre nasıl yöneteceği hakkında bilgi ve beceri edindiler. Nitekim Azerbaycan'da yaptıkları en büyük değişiklik İslam dininin toplum üzerindeki yaygınlığını sınırlandırmak için İslam müesseselerinin, Müslüman din adamlarının ve İslam eğitim-öğretim adına faaliyette bulunan kurum ve kuruluşları durdurma ya da kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırma çabası içerisine girdiler. Mevcut merkezi şehirlerde Müslüman nüfusu tehcir ettirip onların yerine Ortodoks Gürcü, Alman ve Rus (Ağasiyev, 2010, s. 74; Nusretoğlu, 2017, s. 98) veya Hıristiyan inancını benimseyen nüfusu yerleştirdiler. Bu süreçte şehir ve kasabalardaki İslam'ın sembolleri olan camiler (mescitler) Kafkas İşgal Ordusu tarafından ya yıkılmış ya da görevli din adamlarının hizmetleri durduruldu. Akabinde bu yerlere görevli asker aileleri ve göç ettirilen Hıristiyan tebaanın dini değerlerini yaşamlarını sağlamaları için ya kapatılan camiler kiliseye çevrilmiş ya da yeni kiliseler yapıldı.

Dini ve manevi kimliğe yönelik engellemeleri tepkiyle/isyanla karşılayan hanlıklar Rusya tarafının "*umum Müslüman isyanı*" (Babaşlı, 2007, s. 217) tanımlamasıyla bastırılmıştı. Çar idarecileri tahmini yüz senelik iktidarları sürecinde silah gücüyle bastırılan isyanlardan istenilen amaca ulaşamayacağını farkında olduğundan, Müslüman halkı siyasi yaklaşımlarla gönlünü almışçasına davranarak Güney Azerbaycan'a ve onun zenginliklerine hâkim olma düşüncelerinden vazgeçmediler.

Bu araştırmanın amacı Kuzey Azerbaycan'ın Çar istilası sonrası mevcut Müslüman Türk halkının dini ve manevi değerlerinden uzaklaştırmak uğruna din hadimlerine karşı takıp ettikleri sosyo-politik, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik sindirme politikalarının gelişim aşamalarını ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Araştırmada "genel tarama modeli" ve "literatür taraması" yönteminden yararlanılmıştır. İlk ana başlıkta "*Çarlığın Azerbaycan'ı İşgali*" ile ilgili genel değerlendirme yapılmış, daha sonra ikinci "*Politik yaptırımlar*" ana başlığı altında "*Göç politikası ve Din adamlarına yönelik Yaklaşımları*" alt başlık kategorileri altında ele alınarak değerlendirilmiştir.

1. Çarlığın Azerbaycan'ı İşgali

XVI. yüzyılın sonu XVII yüzyılın başlarında Azerbaycan topraklarını paylaşmak ve kendi iktidarlarını hakim kılmak için Osmanlı ve İran arasındaki bitmeyen savaşlar her iki devleti ciddi anlamda ekonomik ve askeri bakımdan yıprattı. Gerçeklikte her iki devlet buradaki coğrafi, ekonomik, ticari ve jeolojik zenginliklerden faydalanarak gücüne güç katma arzusunda idi. Fakat XVII yüzyılda Çarlık gelişen sanayi ekonomisini güçlendirmek, üretim ve ticaret alanını genişletmek için Azerbaycan coğrafyasından –Bakü limanı yoluyla Astarhan limanı gemi taşımacılığıyla Hazar-Volga yoluyla Doğu ülkelerine ve Hindistan'a (İsmailov, 2014, ss. 234-238) - sıcak deniz yoluyla dünya pazarına taşınan ipek, yün, ham petrol, pamuk, boya, balık, vb. ticari ürünleri kaçırılmaması gereken bir fırsattı. XVIII yüzyılda tahta geçen I. Petro'nun (1682-1725) reformları sayesinde Rusya'yı Avrupa ülkeleri arasına katarak, çarlığın geçmişten (İsmailov, 2014, s. 234) beri süre gelen Azerbaycan'ın doğal ve hammadde zenginliğinin hayranlığı, çarın kuracağı sanayisi için hammadde ihtiyacını karşılayacak ve ayrıca yeni ticari pazarlar için çıkış kapılarından biri olacaktı.

I. Petro Batı ülkelerinin askeri tecrübesinden faydalanarak geliştirmiş olduğu deniz ve kara birlikleriyle uzun süre savaştığı Osmanlı birliklerini yenip Karadeniz'e inme planında ilk başlarda başarılı olamadı. Azak kalesini işgal etmesiyle birliklerine güvenen I. Petro, Prut Nehri kenarında Osmanlı birliklerine ağır yenilgisine rağmen Baltacı Mehmet Paşanın diplomasisi sonucunda Prut anlaşması ile Çar ve ordusu esir olmaktan kurtuldu (Nimet, 1987, s. 261). Yenilgisinden sonra I. Petro sıcak denizlere ulaşacak yolun yönünü değiştirerek Hazar kıyılarına yoğunlaştı. Çarı Hindistan'a ulaştıran ve yeni pazarların yolu Azerbaycan'dan

geçtiğinin bilincindeydi. Kaynaklarda XVI yüzyıl ve daha önceki dönemlerden itibaren Azerbaycan'ın merkezi (Şamahı, Derbent, Bakü,) şehirlerinde Rus, İngiliz, Hint tüccarlarının buralardan ticaret yaptıkları bilinmektedir (İsmailov, 2014, s. 219).

Çar tahta geçtiği ilk günden beri Güney Azerbaycan'ın Hazar sahilli topraklarına hâkim olma hayalini kuruyordu. Bu nedenle merkezi şehirlere o cümleden çevre ülkelere elçiler göndererek istihbarı bilgiler toplamayı adet edindi. Gönderilen elçiler, gittikleri ülkelerdeki siyasi anlamda olup bitenleri, olası seferler için iç desteğin alınması, kervan yollarını tespiti, mevcut kaleleri, olası seferler sırasında yeşil otlak alanların varlığını tespit etmek ve en önemlisi Rus ticaretini geliştirebilecek imkânlar hakkında bilgi toplayarak Çar'a rapor etmekte (Mehmetov, 2009, s. 470; Mustafayev, 1986, ss. 19-23). Bu nedenle Çar 1716'da İran'a elçi olarak görevlendirdiği Artemiy Petroviç Volinskiy'i, 1717 senesinde Güney Azerbaycan'a gemi ve askeri birliklerini göndermeden önce bu yerleri iyice öğrenme görevine atadı. Bölgeye pek de yabancı olmayan Volinskiy'nin görevi Hazar sahilinden Astarabad'a kadar alanı araştırmalı, denize dökülen nehirleri öğrenmeli, mevcut limanları ve burada olası kurulabilecek en uygun deniz limanlarını ve bu limanlara ne gibi gemilerin girebileceğini saptamaktı. Tabii bunu yaparken de yıllardır buralara hakim olmak için mücadele eden Osmanlı ve İran iktidarlarının dikkatini üzerlerine çekmemesi gerekirdi.

A. P. Volinski Safeviler devletinin o zamanki hal-i ruhiyesin ve tenezzül sebebini Çar'a şu : *“Şah ve divan memurlarının akıllarına ne gelir ise düşünmeden onu yapıyorlar. Böylece onlar kendi devletlerini öyle dağıtmışlar ki, hiç Makedonyalı İskender sağ olsaydı bile savaş ile buranı bu şekilde harabeye çeviremezdi”* sözleriyle durumu izah etmeye çalışmıştı. Bu istihbarat Osmanlı birliklerinin yakın zamanda Azerbaycan'a sefer düzenleyeceği bilgisi, I. Petro 15 Mayıs 1722 “İran Yürüyüşü” adıyla meşhur olan seferine neden olmuştur. Böylece I. Petro Moskova'dan hareketle (Qarayev, 2005, s. 52) Azerbaycan'a gerçekleştirecek seferini hızlandırdı. Çar, elçileri vasıtasıyla olası düzenlenecek seferler için kendilerine yandaş bulma girişimleri olumlu yönde sonuçlanması ve mevcut şehir ve limanların haritasını edinebilmesi gerçekten istihbarat bilgileri işe yaramıştır. Nitekim Viloniskiy Şamahı'da iken Rus tüccarların problemleriyle ilgileniyor hem de diğer taraftan Kartli Kralı VI. Vahtagla elçiler aracılığı ile görüşüp Gürcülerden destek ve Ermeni tüccarlardan da Derbent kalesinin haritasını almayı başarmıştı (Çaycıoğlu, 2018, s. 35; Mehmetov, 2009, s. 470). Sonuçta Çarlık ve İran arasındaki anlaşmaya göre Dağıstan, Bakü, Gilan, Mâzenderan ve Derbent arazileri Çar'ın egemenliğine geçmiştir (Sadık, 2022, s. 43). Böylece çarlık ilk kez Güney Azerbaycan da önemli merkezi yerlere işgal ederek buralara yerleşmeyi planlanmıştır.

Uzun zamandır fırsat kollayan I. Petro öncelikli olarak Hazar Kıyısını (Bakü), Derbent ve Şamahı gibi stratejik, ticari ehemmiyete ve zenginliğe sahip yerleşim yerlerini almayı hedefliyordu. 18 Temmuz 1722 ilkbaharında ordunun başına geçen Çar, güneye doğru hareket ederek Derbent kapısına dayandı ve şehir halkı Rus ordusuna karşı direniş göstermeden şehri teslim etti. Asıl amaç Hazar kıyılarına ve stratejik şehirleri işgal etmektir. Çarın Hazar kıyılarına hâkim olması bir bakıma Batı ülkelerinden Fransa, İsviçre ve o cümleden İngiltere'nin Hindistan'daki ticari çıkarlarını etkilediği için Osmanlıyı Çarın karşısına çıkabilecek güç olarak görüyorlardı (Smirnov, 2013, s. 29). Çar'ın İsveç savaşından yeni çıkması, Osmanlı Birliklerinin Güney Kafkasya doğru ilerlemesi ve Şamahı da yönetimin el değiştirmesi ³ gibi

³ Şahın aşırı Şii politika uygulamaları zaman-zaman Güney Kafkasya'da Sünni halkın isyanı ile sonuçlanmıştır. 1711'de Şirvan'ın Sünni ahalisinin Sünni halk ayaklanmasına liderlik eden Hacı Davut Safeviler devletine karşı isyan ederek 1721 yılının Ağustos ayında Şirvan beylerbeyliğinin merkezi olan Şamahı'nın yönetimini ele geçirdi. Ayrıca I. Petro'nun 1722 yılında burayı işgal etme planını duyar-duymaz Hacı Davut Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin himayesine sığındı. Bkz. Efendiyev, Oktay (Red.), *Azerbaycan Tarihi XIII – XVIII Esrler*, C. III, Elm Yay. Bakı 2007, s.287, Mustafazade, Tevfik, “Şirvan XVII asrın 20-ci illerinde”, *Elmi Eserler*, C. XXVIII, Bakü 2008, s. 391-392

durumların yaşanması Çar'ı 1724'de Osmanlıyla İstanbul antlaşmasına⁴ zorladı. Böylece Çar'ı Hazar kıyılarından daha ileri gitmesini engellendi. Ardından Bakü'ye yürüyen birlikler iç yönetimin kendi aralarındaki şehri teslim edip etmeme tartışmaların olumsuz sonuçlanması üzerine 21 Temmuz 1723'te Rus ordusu şehri hem karadan hem de denizden top ateşine tuttu. Şehir duvarlarının yıkılmasını gören halkı fazla kan dönlmemesi için şehri teslim ettiler. Dört gün sonra general M. A. Matyuşkin'in başkanlığında Bakü'yü işgal (Aşurbeyli, 1992, s. 217) haberi Çar'a ulaştığında çok sevinerek Petersburg'da eğlenceler düzenletti.

I. Peron'un bir Avrupa'ya benzemek ve oradaki gelişimleri kuracak olan imparatorluğunda tahsis etmek düşüncesiyle idari "gubernator" ve dini "kilise" reformlar yaparak yerel değişiklikler yaptı. Ayrıca Orta Asya ve Kırım (Müslüman) topraklarında yeni kurduğu idari sisteme kısmı olarak uygulanmaya çalıştı. Nitekim Çar Bakü kalesini işgal ettiğinde resmi idarelere çar subaylarını yerleştirerek "komendant" askeri halk idaresi (Azerbaycan Tarihi, 2007b, ss. 332-337) sistemini kurarak yerli idare ve tebaalarını kendine bağlılığı hakta manifestolar yayınladı. İstanbul sözleşmesine esasen Derbentten Astrabad'a kadar Hazar boyu eyaletlerin Rus himayesine katılması Çar'ın Hazar boyu stratejik ve iktisadi anlamda amacına ulaşmasını sağlamakla birlikte burayla alakalı askeri ve idari anlamda yeni planların hazırlanmasına neden oldu.

Çar memurları Abşeronda çıkan "beyaz petrol" ile ilgilenerek Çar'ın yeni sanayisine - Rusya'ya - taşınabilirliği için General Matyuşkaya talimat verdi (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 336). Ayrıca hâkimiyetini işgal ettiği eyaletlerde sağlamlaştırmak için kaleler yaptılar. I. Petro'nun ölümünden sonra tahta geçen hanımı II. Katerina 1783 Georgiyevskiy antlaşması ve haleflerinin - Hırsıysan halkı ve tüccarları koruma (F. M. Aliyev, 1964, s. 18) - adına güney seferlerine devam etmesi için General Qudoviç'e serencam göndererek Hazar sahili ve eskiden işgal edilen arazileri Ağa Muhammed birliklerini kurtarma emrini verdi. Ancak birliklerin bölge varması üzerine fikrini değiştiren II. Katerina "Güney Kafkas'ın ele geçirilmesi hakkında manifestoyu onayladı. Tek tek Hazar sahili araziler, Derbent (Eliyarlı, 2009, s. 551) ve Şamahı yönetimini kendi idarelerine alan General Zubov daha sonra I. Aleksandır tarafından Güney Kafkasya İşgal ordularının başına geçecek olan Sisianov'u Bakü'nün valisi tayin etti. Ani ölümü üzere yerine tahta acıkan I. Pavel idari sistemde yeni düzenlemelere gederek ilk girişimlerinden biri İngiltere ve Fransa'yı kuşkulandıracak Kafkasya'daki hareketliliğe durdurup, yerel hanlıklarla İran ve Osmanlı devletlerine karşı sulh yani sözleşmeler esasında Rus birliklerini Güney Kafkasya'dan çekti (Bakıhanov, 2010, s. 208).

Hazineyi doldurmak için ağır vergileri gelir kaynağı edinen Nadir Şah, vilayetlerdeki beylerbeyi ve emirlerin isyanları neticesinde şahın ölümüyle sonuçlandı. Bu sırada kurulan bağımsız hanlıklar Çar I. Alexander'ın ilgisini buralara çekmekteydi. Eskilerden olduğu üzere Rus gubernatorları kendilerine dini ve siyasi anlamda yakın hissettikleri Gürcüleri yani, Doğu Gürcistan'ı 1801'de Rusya ile bir kez daha birleştirdiğini ilan ederek, güney Kafkasya'daki hanlıklarla diplomatik girişimlerle birlikte olaylara birebir müdahale etme imkânı sağlamış oldular. Gürcü Guberniyası'nın istihdamı ile üçüncü kez Rusların Azerbaycan topraklarında işgal etme süreci de başladı. Yeni ilan edilen Gürcistan vilayeti içerisinde Azerbaycan'ın Kazak, Borçalı, Pembek ve Şemşedil sultanlıklarını da kapsadığından, bu yerler Ruslar tarafından işgal edilen ilk Azerbaycan toprakları oldu (Swietochowskis, 1988, s. 22; Umudlu, 2004, s. 6). Bağımsız ve yarı bağımsız varlıklarını devam ettirmeye çalışan hanlıklar sürekli dışdevletler (İran, Osmanlı, Rusya) tarafından el değiştirmesi ve bu güçlerin yerel hanlıkları kendi

⁴ Antlaşmada, Gürcistan, Gence, Revan, Tebriz ve Rûmiye yanında Şirvan'ın merkezî kesimiyle birlikte Şemâhî'yi de aldı. Bakü ile beraber Şirvan'ın sahil kesiminin Ruslar'da kalması Şirvan'ı ilk defa siyasi bakımdan böldü. 1734'te Nadir Şah tarafından fethedilerek ikiye bölündü. İki mahalli idare olarak Şamahı şehri mütemedi saldırılara maruz kalmıştır. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*. Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s.21

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

tarafına çekerek güç kazanma uğruna izledikleri politik mücadele hanları ikileme sokuyordu. Dolayısıyla yaşanan savaşlarda zaman-zaman hanlık farklı cephelerde güçlü devletlerin yanlarına varlıklarını garanti etmek ve taht-ı taçlarını korumak düşüncesiyle, bazen karşı cephede yer almak zorunda kalıyorlardı. Nitekim Gürcistan'daki Rus General Kovalenski'nin hanlıklarla ilgili çara sunduğu raporundaki: "Erivan hanı Mehmet Han'ın Rusya himayesine sıcak baktığını, Karabağ ve Şeki hanlarının Rusya'ya sadakatlerini açıkladıklarını, Gence ve Şirvan hanlarının ise ihtiyatlı davrandıklarını ve Bakü, Guba, Derbent ve Taliş hanları, I. Aleksandr'ın Rus tahtına oturması üzerine onu tebrik etmek için sadık adamlarını Petersburg'a göndermesini" (Sadıgov, 2018, ss. 51-52) hanlıkların Çarlığı müttefik olarak kabul etmesi demektir. Hatta ilk zamanlar Azerbaycan Müslüman ahalisi Hıristıyan Rusya'sının hanlıkların iç ve dış politikalarına karışmaması, yerli hükümdarlara karşı dürüst ve liberal tavırlar sergilemesi nedeniyle olumsuz tepkilerde bulunmamışlardır (Yunusov, 2004, s. 85). Ancak I. Aleksandr Doğu Gürcistan (Tiflis) ve diğer Gürcü bölgelerini (İmereti Krallığı, Megrelya ve Guri Prenslüklerini) işgal etmesi ve buraya vali belirleyip idari yönetime kendi taraftarlarını yerleştirme planı aslında Müslüman Hanlıkları tehdit etmekle beraber I. Aleksandr'ın işgalci düşüncesini ifşa ediyordu.

I. Alestandır "Yeni Kafkasya Politika" ideolojisi doğrultusunda hanları kendi iktidarına katmak için çeşitli politikalar takip ettiği bilinen bir gerçektir. Hatta kendinden yardım ve destek talebinde bulunan hanlıklara yardımda bulunacaklarını söyleyerek dış saldırılara karşı birlikte hareket sözü vermesine (Sadıgov, 2018, s. 51) rağmen, diğer taraftan da Şemşedili işgal eden General Karl Fyodor Knorring'in civar hanlıklara tehdit içerikli mektuplar göndermesi, Çar'ın asıl niyetinin ne olduğunu, kısacası gerçek yüzünü ifşa ediyordu. Benzer tehditlerin devamı ve yerli ahalinin Çar iktidarı altındaki yerleri terk etmesi veya terk etmeye zorlanması, İrevan ve Gence hanlıkların duruma itirazı, hemen hemen her hanlığın Çarın egemenliği altına girmeyi kabul etme bir tarafa hatta yerli yönetim çarın Azerbaycan topraklarına düzenlenen seferlerin sebebini sormayı mecbur ediyordu (Umudlu, 2004, s. 7). Art niyetinin açığa çıkması çarın dost yani cevaplarla, generalleri vasıtasıyla durumdan kuşkulanan hanlara samimi mektuplar göndererek bir taraftan çevre han ve hükümdarlarla iyi komşuluk münasebetlerde olmaya tembihliyordu. Diğer taraftan da işgal ettikleri yerlerin muhafazası için askeri birliklerini güçlendirme adına 1802'de, yerli idari yönetimi pasifize ederek Gürcü knyazlarından/asilzade bir pristav/yerli polis ve ona yardımcı olması için bir Rus memuru görevlendirdi. İdari alandaki yenilikler ve General Knorring'in politik zaafı hem Gürcistan muhalifleri hem de Azerbaycan hanlıkları çar yönetimine karşı ayaklanmalara neden olması General Knorring görevden alınmasına ve yerine 20 Kasım 1803'te Güney Kafkasya ordularının başkomutanı ve Gürcistan'ın yöneticisi olarak Pavel Dimitriyeviç (**Tsitsianov**) Sisianov'un atanmasıyla neticelendi.

Gürcü knyaz/asilzade sülalesinden gelen ve General Sisianov, I. Aleksandr tarafından güney Kafkasya'da müstemlekeci-işgalci siyasetini başarılı bir şekilde sonuçlandırabileceğine güveniyordu. Nitekim Bakü valiliği/komendatlığı döneminde buraların idari, siyasi, dini ve stratejik önemi hakkında yeterli bilgiye sahip olması onun hanlıklara karşı baskıcı ve tehdit politikasını belirledi. Nitekim o, I. Aleksandr'ın İmparatorluk gücünün sağlamlaştırma için Aras ve Kura/ Kür nehirleri boyunca uzanan hatların korunması düşüncesinde hareket ederek İran ve Türkiye'den getirilecek Hristiyanları buraya yerleştirmeğe planladı. (Türker, 2017, s. 94). Ayrıca diğer çar idarecileri gibi I. Aleksandr ve generalleri her fırsatta Kuzey Kafkasya'da siyasi, askeri, idari ve dini (post-islavist) üstünlüğü sağlamak için mevcut dindaş (gayri Müslimleri) kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı.

Kara ve deniz kuvvetlerinin idari komutası elinde olan ve Türklere karşı nefretle ün kazanan (Nusretoğlu, 2017, s. 184) Sisianov, eski Gürcü valisi Knorring'den farklı olarak onun "yumuşak siyasetinden" vazgeçtiğini beyan etti. Kafkas halkına ikinci adam muamelesi gibi

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

davranıp, onlara nefret dolu “*kafir halk*”, “*kafir asyalı*”, “*kafir yaramazlar*” (Sadıgov, 2018, ss. 52-55; Umudlu, 2004, s. 7) ve “*sineğin kartalla konuşması*” gibi benzetmelerle hanlıklara mektuplar göndererek Çar tarafından belirlenen askeri ve maddi vergiler isteyip, çara sadakat güvencesi olarak yakınlarından birini Çar'ın yanında göndermesi gibi ağır şartlarla yerli yönetimin teslim olmasını talep ediyordu.

Sisianov, Petro ve Zubov'dan farklı taktik izleyerek Gürcistan üzerinden Tiflis Gubernatörlüğünden hareket ederek ilk hedefi, stratejik önemi olan Car-Balaken saldırıp 29 Mart 1803'te burayı işgal etti. Müslüman Car toplumu/cemaati saldırılara karşı koyarak Ruslara ciddi kayıplar verdirdiler. Mağlubiyeti ve yenilgiyi kabullenmeyen Sisianov, Car cemaatine tehdit dolu şöyle bir mektup gönderdi: “*Ben sizin bütün evlerinizi ateşe vereceğim, hepimizi yakacağım, çocuklarınızın ve eşlerinizin iç organlarını dışarı çıkaracağım*” (Mehmetov, 2009, s. 497). Gelişmelerden rahatsız olan ve ayrıca arabuluculuk teşebbüslerinde bulunmaya çalışan Şeki hanı Muhammed Hasan hana Sisianov şöyle “*Car-Balaken susturmalı, ya da yer üzerinden silinmelidir*” (Umudlu, 2004, s. 10) cevap yazdı. Sisianov uzun uğraşlardan sonra Car-Balaken'i ele geçirerek, şehir ve kasabaları yakıp talan etti. Bunun üzerine Car-Balaken ahalişi yerleşim yerlerin fazla zarar görmemesi, vahşiliğin son bulması için istenilen şartları kabul⁵ ederek, Çarın himayesine girdiler. Car-Balaken'in düşmesi, vahşice yakılıp yıkılması ve ağır vergilere ödemeye kabul ettirilmesi, Hanlıkları çar ordusuna karşı hükümdarlıklarını korumak için kendi aralarında askeri ve mali destekte bulunma adına anlaşmalar yaptılar.

Birliklerine fazla güvenen general sonra Gence hanı üzerine ordusunu göndererek şehri teslim etmesini ve büyük oğlu Uğurlu Ağa'yı rehin olarak Tiflis'e göndermesini istedi. Ancak Cevad Han bunu kabul etmedi. Sisianov'un Gence şehrini Çar topraklarına katma maksadı gütmesi karşılıklı diplomatik girişimlerin cevapsız kalmasına ve savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Çünkü General Sisianov, Gence şehrinin işgali, onu hem Azerbaycan'ın iç kesimlerine rahat ulaştıracağını hem de I. Aleksandır'ın gönlünü kazanacağını farkındaydı. Bu nedenle Gence Hanı Cevat Han'ı kasıtlı asılsız nedenlerle teslim olmaya ikna etmeye çalışarak (Türker, 2017, s. 97; Umudlu, 2004, s. 12) şartsız teslim olmasını ve diğer taraftan da sinirlendirip hata yapmasını bekliyordu. Kabul edilmez tekliflerin reddi, Ocak 1804'te Rus orduları Gence üzerine yürümesiyle sonuçlandı. Şehir savunması karşısında zorlanan ve ciddi askeri kayıplarla karşılaşan Sisianov şehre önceden yerleşmiş Ermeni nüfuzundan yardım alma girişimde bulunarak, işgal sonrası yardımcılarını geniş arazi ve imtiyaz tanıdı. Uzun kuşatmadan sonra Cevat Han ve oğlu savaş meydanında şehit edilmesi (Mustafazade, 2005, s. 212) şehrin kaderini belirledi. Şehir vahşice talan edilerek harabeye çevrildi. Camilere sığınan insanlar bile öldürüldü (Nusretoğlu, 2017, s. 185). Yaşanan vahşeti, XIX asır Rus harp tarihçisi olan N. Dubrovin eserinde Gence şehrinin düşme arifesinde yaşanan bir olayı şöyle aktarıyor: 500 kadar Tatar⁶ (Azerbaycanlı) mescide sığınmıştı, bir Ermeni'nin bizim askerlere “onların arasında birkaç Dağıstan lezgisi var”- demesi üzere mescitteki her kesi öldürdüler (Nikolai Fedorovich Dubrovin, 1866, s. 284).

⁵ Şartlar; 220 put ipek, sadaka gösterisi olarak her icmaa 1 esir göndermeli, çar istediği köye askeri, birlik yerleştirmesine müsaade edilmeli, Rus ahalinin istekami için yerleşimi için mesken verilmeli, istenildiği zaman Çar birlikleri ile karşı düşmana savaşmaları gerekiyordu. Bkz. Vidadi, ag.e.s.12; Yunusov, a.g.e., 85

⁶ Tatar; Çar yöneticileri Kafkas Ötesi Müslüman tebaa için kullandıkları bir deyimdir. Amaç milli ve manevi değerleri yok etmekle birlikte Türkiye ve Güney Azerbaycan arasında ilişkileri zayıflatmaktır. Bkz. Babaşlı, Çarlık Rusya'sı Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri, s.218

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Böylece bin yıllık coğrafi, ticari, sanatsal, kültürel ve etnik zenginliği ile dillere destan olan Gence şehri ciddi değişikliklerle tarihten silindi.⁷ Şehrin tahribatı sırasında Müslüman halkla birlikte Müslüman dinî mabetlerde zarar gördü ve hatta savaş öncesi var olan 15 mescit ve camiler yıkıldı (Quliyev, 2000, s. 17). Savaşta maddi ve manevi açıdan zarar gören Gence Müslüman tebaasına ikinci bir darbe General Sisianov'un Gence'deki Cuma Mescidi Ortodoks kilisesine çevirmesiyle neticelendi (Caferoğlu, 1940, s. 11; Hüseyinli, 1996, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85).

Gence'nin işgali nedeniyle Çar tarafından ödüllendirilmesi Sisianov'u cesaretlendirdi. Nitekim Sisianov Güney Kafkasya'da mevcut hanlıkları kendi iktidarını kabullenmeleri için gönderdiği mektuplarda sürekli Cevat Han'ın akıbetini örnek göstererek aynı akıbeti yaşamalarını istemeyenlere imparatora sadakat yemin etmelerini ve kendilerinden istenilen talepleri şartsız kabullenmelerini istiyordu. Böylece, yüzölçümü 410.000 km² olana Azerbaycan toprakları Rusya ile İran'daki Kaçar hanedanlığı arasında 1813 Gülistan anlaşması neticesinde Azerbaycan toprakları ikiye bölündü. Paylaşımın İran'ı memnun etmemesi üzerine ikinci İran-Rus (1826) savaşında Çarlık Rusya'sı Türkmen çay anlaşmasıyla Aras nehrinin kuzeyi Ruslara, Arasın güneyindeki Azerbaycan topraklarının 2/3'nü oluşturan arazide Gülistan Antlaşmasının esas alan bazı maddelerin yürürlükte kalmak kaydıyla araların ebedi barış ilan edilmek kaydıyla İran'a devredildi. Anlaşmalar sonucunda mutlak monarşi sağlanmakla birlikte hanlıklar dönemi kapanmış (Bünyadov & Yusifov, 2007, s. 571) ve tarihi Azerbaycan toprakları coğrafi ve yönetim olarak Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölünmüştü (Yeşilot, 2015, ss. 47-48). Netice itibarıyla paylaşılan toprakların sakinleri kültürel, siyasi, askeri, ticari ve dini alanda ciddi anlamda hâkim iktidarın asimilasyon politikasına maruz kalarak değiştirilmeye çalışılacaktır.

Hanlıklar, işgalden sonra belli bir süre şeklen de olsa Çar'a karşı verdikleri vergi ve sadakat sözleriyle varlıklarını koruyabildiler. Bu sırada Çar birlikleri işgal ettikleri yerlere kaleler inşa edilerek yerleşmeye çalıştılar. Çarlık ilk başlarda yerel yönetiminden yararlanma siyasetinden vaz geçerek, şüphe ve kuşları üzere kademe-kademe tüm hanlıkları oradan kaldırarak komendat/askeri halk idaresi sistemle bölgeyi yönetmeye çalıştılar. Böylece Çar'ın eyaletlerde divan beylerine, naiplere, kendhudalarına ve idari yöneticilere tanıdığı yetkileri kötüye kullanarak Müslüman tebaayı mahkumiyet altında tutmalarına ve haksız tutumlara müsaadesi edilmesi, komendat sisteminin sonunu getirdi. Sonuç olarak 1820 yılında Çar yöneticileri bir zamanalar tasnif edilen Türk hanlıkların yerine naçalnik/başkan askeri idareyle yönetilen yedi Rus -Bakü, Derbent, Şeki, Karabağ, Şirvan ve Talış- vilayetleri kuruldu (Süleymanlı, 2006, s. 64; Swietochovski, 2000, s. 29).

Türkmençay antlaşması ile artık kuzey Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün Çar istimlakinde olduğu komşu devletler- İran ve Osmanlı- tarafından istemeyerekten de olsa tanınması, Çar yöneticilerin buralarda sömürü hakkını doğurdu. Nitekim daha öncekilerin devamı olarak, 1830 senesinden itibaren yerli iktidarın mevcut tüm kurum ve kuruluşlarında köklü değişikliğe gidilerek Müslüman halkı değişik politikalarla sindirmeye çalıştılar. Bu nedenle ayrıca 1830 yılında Çar tarafından bölgeye gönderilen senatolar Kutaysov ve Meçnikov İslam dinine karşı baskı siyasetine paralel olarak Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarını yaygınlaştırma çalıştılar (Hüseyinli, 1996, ss. 56-58).

Ruslaştırma politikası: Aslında Çarlığın işgal ettiği bölgelerde tek çatı altında toplayarak kültürel ve geleneksel çoğulculuğun yaşanmasına müsaade etmeme siyasetidir (Beyler, 2016, s. 93). Bu nedenle tarikat mensupları yerleştikleri yerlere evler ve kiliseler inşa ederek bir tür

⁷ Gence han sarayı ve şehrin duvarları yıkıldı, hanlık kaldırılarak daireye dönüştürüldü, şehrin adı I. Aleksandır'ın hanımı şerefine Yelizavetpol olarak değiştirildi. Şehre Gence ismini kullananlara karşı ceza verildi. Bkz. Eliyarlı, Azerbaycan Tarihi: Uzag Keçmişden 1870'ci İle Kadar, s. 586,

diğer insanların Ruslaşmalarını sağladılar. Çarlık tarikatları dini serbestlikle beraber verimli ve sefali bölgelere yerleştirerek bazı imtiyazlar tanıdı (Memmed Emin Resulzade, t.y., s. 496). Bu amaçla İlk olarak dini ihtiyaç nedeniyle Şamahı'daki Rus Ordu başkomutanı General N.F. Rtişşev'in 1 Ocak 1815 fermanıyla Bakı şehrinde bir Rus-Ortodoks kilisesinin gerekliliğini savundular. Ancak maddi sıkıntılar yüzünden yeni kilise yapmak yerine; erzak dükkânı gibi kullanılan cami, Ortodoks kilisesine çevrildi. Kutsal Nikolay adı verilen bu kilisenin ilk papazı Tiflis'ten gelen Ortodoks din adamı David İvanov idi (Ehedov, 1991, s. 21). Bu dönemde Ortodoks kilisesi himaye edilerek Hıristiyan inancına sahip olanlara hem siyasi hem de manevi imtiyazlar tanıdı.

Sonuç olarak, I Perto'nun sıcak denizlere inme ve ham madde bulma politik düşüncesiyle hareket eden Çar yöneticileri Güney Kafkasya'yı yer altı ve yer üstü zenginliğini sahiplenmek için işgal ettiği toplumu kolay değiştirmeyeceği düşüncesiyle önceki uygulamaları kendi haline bıraktı. Merkezi otoritenin her fırsatta Güney Kafkas'ya topraklarını istimlakine katma niyetinde idi. Bu nedenle ilk başlarda birbirlerinden bağımsız hanlıkları tek-tek kendi idaresine katarak, "Kafkasya Genel Valiliğini" kurdu. Amaç Kafkas bölgesini tek elden yönetmekti. Netice itibarıyla 1828 Türkmen çay antlaşmasıyla Kuzey Kafkasya'nın idaresine ele geçiren Çarlık, 1830 senesinden itibaren bölgede askeri, siyasi, hukuki, dini, ticari ve birçok hususta aldığı kanuni kararlarla iktidarını kabullendirmekle birlikte toplumun demografik yapısını değiştirmeye çalıştı.

2. Çarlığın Din Adamlarına Yönelik Politik Yaptırımları

2.1. Toprak Politikası

Geçmişten günümüze Azerbaycan toprağında hüküm sürmüş çeşitli devletler kendi hukuksal dayanakları esasında toprak mülkiyeti paylaşımlarıyla hanedanlıklarını korumaya çalıştılar. Yönetimlerle birlikte değişen toprak mülkiyet dağılımı bölgenin İslamlaşmasıyla toprak taksimatına vakıf anlayışı ilave edildi. Böylece vakıf toprakları sayesinde fetih memleketlerinde dinî düşünce ve ilmi çalışmalar İslam'ın medeniyet haline dönüşmesi sağlandı.

Safeviler devleti döneminde Azerbaycan toprakları - divan, sülab, feodallerin mülkü, köy icmaları - taksimatlarıyla birlikte vakıf topraklar yine bu dönemde dini müesseslere, medreselere, mescitlere ve din adamlarına bırakıldı (Memmedli & Çingizoğlu, 2013, s. 160). Satılması ve özel mülkiyete geçirilmesi kesinlikle yasak olana vakıf toprakları, ilk günde olduğu gibi hep din adamlarının denetimine ve idaresine kaldı.

Hanlıklar dönemi XVIII asrın ikinci yarısında itibaren Azerbaycan toprakları bir birlerinden bağımsız feodal hanların şahsi mülkiyetine çevrilerek divan toprakları haline dönüştürülmüştür. Umum tüm hanlıklarda topraklar - divan, halise, mülk, vakıf ve icma- olmak üzere beş kısma ayrılmıştır. Han ve ailesi hanlıklarındaki tüm topraklarda söz ve hüküm sahibiydiler (*İrevan Hanlığı*, 2010, s. 68; Memmedli & Çingizoğlu, 2013, s. 160). Mülki münasebetler, şeriat ve örf üzerine kurulan mahkemelerce yürütülürdü (Baykara, 1966, s. 12).

Tüm değişimlere rağmen zaman içerisinde Kafkas ötesi Müslüman toplumlarında ve hanlıklarda⁸ eşit şekilde gelişen ve yaygınlaşan vakıf kültürü genel itibarıyla din/dinî işlerine⁹

⁸ İrevan hanlığı bölgesinde mescitlere mahsus vakıf topraklarıyla birlikte evleri, dükkânlar, kervansaraylar, değirmenler ve yağ fabrikaları vakıf malı olarak dini idarelerin himayesindeydi. Bkz. *Kolektif, İrevan Hanlığı*, s.68

⁹ Medrese hocalarını maaş ve diğer kamusal ihtiyaçlarıyla birlikte bölgelerde yapılacak medrese, mescit ve diğer hayır işleri vakıf gelirleriyle yapıyordu.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

harcanmak üzere tahsis ediliyordu. Bilhassa Şeki, Şamahı, Kuba ve Karabağ hanlıklarında “divan” danışma kurumu yaygın ve önemli bir makamdı. Çünkü devlet idaresinde hanlardan sonra Divan meclisinde en yetkin kişi divanbeyi¹⁰ yani ruhaniler idiler.

Hanlıklarda din adamlarına özel imtiyaz sahibiydiler. Hatta onları vergilerden muaf tutularak (Leviatov, 1948, s. 36), vakıflara yapılan bağışlardan; özellikle humus, zekât ve diğer vergilerin bir kısmı şer'i hukuka göre din adamlarının geçinmesi için tahsis ediliyordu (Hüseynli, 1996, s. 130). Hatta bazı hanlıklar ruhanilere imtiyaz olarak topraklar ve köy gelirleri bağışlardı. Böylece din adamları toplumun sorunlarıyla uğraşmakla meşgul olduklarından, maddi geçimlerini bağış ve vakıf gelirleriyle hayatlarını idame ettiriyorlardı. Dini sınıftaki tüm din adamları vakıf gelirlerinden yararlanma hakkı vardı.

İdari ve siyasi yönetimde birbirlerinden bağımsız olan Hanlıklar kendilerine özgü vergi sistemi, para birimi, tartı ve ölçü anlayışı vardır. Devlet başkanı ve idari yönetim hanların elindeydi. Hanlar idari ve kişisel adalet konularında şeri ve örfi hukuka tabi olmak zorundaydılar (Baykara, 1966, s. 12) ve kendilerine iletilen sorun ve problemleri şeri hukuka göre karar verirdiler. Bu yönüyle hanlıktaki idari yapı Çarın idari yönetiminden seçiliyordu.

Türkmen çay antlaşması ile yine bir kere mevcut Hanlıkların iradesi dışında gerçekleşen toprak taksimatında çar idarecilerine serbest istimlak ve hüküm hakkı doğdu. İstilacılar farklı tarih ve aralıklarla hanlıkları ve yönetim (ali zümre, idari sınıflar) biçimlerini lağvederek ali zümredeki şahısların tüm tül/tiyul arazilerine¹¹ el koydular.

Çar idarecileri geri attım atma, görmezden gelme, asimilasyon, etnik sorunları çözer gibi davranma tutumları, özetle çok yönlü politik uygulamalarını toprak rejimi dağıtımında da yapmışlardı. Bir taraftan toplumun sorununu çözer gibi bir tutum sergiler iken diğer taraftan farkı uygulamalarla yeni yaptırımlar planlıyorlardı. Nitekim Rus göçmenlere toprak dağıtımı ve komendat zulmüne karşı yerel 1830-1837 yaşanan isyanlara karşı bey ve ağanın toprak hakları geri iade edilerek 1841 Boron P.V. Hahn'ın komendat yönetimini kaldırılarak yerine kölelik esasına dayanan “Dvoryanlık”¹² sistemi getirilme kararıyla âli din adamlarının toprakları müsadere edildi. Çok geçmeden 1844'de Çarlık Ruslaştırma politik kararlar doğrultusunda bütün Kafkasya vilayetleri tek bir askeri-sivil yönetim olan Naiplik¹³ sistemi altında birleştirdi. Böylece yeni reformlarla toprak rejiminde vilayetler “uezdler/ilçe”, mahaller yerine daha küçük “uçasteklar” yöntemine dönüştürüldü. Mevcut han sınırları dikkate alınmadan sınırlar yeniden çizildi ve yerel yöneticiler hepsi görevlerden uzaklaştırıldı. Çarlığın toprak idari şekli en son “Büyük Reform” dönemiyle yerel yönetimle ilgili 1859-60'da yeni değişimlerle “gubernator/eyalet” idari ismi altında dörde bölündü (Swietochowskis, 1988, s. 33). Yapılan reformlar halk için olmayıp, gerçekte çarın kendi menfaatini amaçlayan kanunlardı.

¹⁰ *Divanbeyi*; XIX asırda Mahal inzibati idaresinin reisi. Hanlıklar döneminde genellikle ruhanilerden belirleniyordu. Kadı görevini üstlendikleri için dini konularda İlam şeriati kuralları doğrultusunda çözüme kavuşuyordu. Bkz. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, Şerg-Qerb, c.I, Bakı 2006, s.651, Yunis Hüseynov, *Qarabağ Tarihi Menbelerde*, Şuşa Neşriyatı, Bakü 2012, s.90.

¹¹ Han tarafından ağalara, beylere, kendisine yakın olanlara ve hanlığına hizmeti dokuna kişilere bağışladığı topraklar.

¹² Dvoryan: Kölelik esasına dayanan Rus toprak ağalığıdır. Çar Azerbaycan'da kendine karşı isyanları bastırmak amacıyla uyguladığı toprak yönetim politikasıdır. Amaç Çarlık merkezinde toprak mülk sahiplerinin köylü kesimi köle gibi çalıştırma sistemidir. Çar Azerbaycan'da ağa, bey ve üst sınıflarından aldığı toprakları iade edip bu sınıfın desteğini alarak yerel sınıf farkındalığını yaratmayı düşünmüştür. Bkz. Kolonialnaya Politika Rasiyiskove Tsarizma v Azerbaydjane, в 20-60-х гг. XIX в. I. 1827 – 1843, SSSR, Moskova, Lelingrad, 1936. S. 280

¹³ Çarın itibar ettiği ve onun sömürge siyasetini can başla gerçekleştiren S.M. Vorontsov ilk Kafkas naibi oldu. Önceden beldelerden sorumlu olan Bakanların tüm yetkileri Naibe verildi. Buda naibe tüm askeri ve sivil gücün tevdi edilen naipler idari üst olarak imparatora bağlıydı. Bk. Azerbaycan Tarihi, IV, s.96.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Malum Çarlık Rusya bölgede hâkimiyetini korumak adına çeşitli politikalardan biri de Müslüman Türk nüfusunu azaltmak için topraklarına ele koyup, onları başka yerlere göçe zorlayarak sayıca azalmalarını sağlamaktı. Bu nedenle ilk uygulama terk edilen arazilere Rusya'dan getirilen Rus göçmenleri yerleştirmektir (Swietochowskis, 1988, s. 31). Doğal olarak bu uygulamalardan divan meclisindeki din adamları¹⁴, maaf¹⁵ sınıfına dâhil ruhaniler/din adamları (Leviatov, 1948, s. 31) ve eğitim-öğretimin devamı için vakıf arazileri bu yaptırımdan etkilenmiştir. Bunun yanı sıra askeri yönetiminin güç ve yetkilerini keyfi¹⁶ kullanmaları ve kötü muameleleri halkla birlikte birçok Sünni ve Şii din adamı buraları terk ederek İran ve Osmanlıya sığınmak zorunda kaldılar. Nitekim XIX yüzyılın başlarından itibaren Çar'ın baskı politikaları karşısında dayanamayan Nakşibendî tarikat şeyh ve müritleri hicret ederek Osmanlıya sığındılar (K. Abdullayev, 2020, s. 15).

Göç politikasının en önemli nedenlerden biri Çar'ın, Azerbaycan'ın zenginliğinden uzun süreliğine faydalanmak ve kalıcılığı sağlamaktı. Dolayısıyla Rus kültürünün yaygınlaşması elzemdi. Çar ilk yıllarında itibaren izlediği Ruslaştırma politikasını ikiye ayırabiliriz. İlki Rusya'dan iskân için getirdiği aileler, ikincisi ise Rusya'nın değişik memleketlerinde kendine muhalif ve bidatçı dini tarikatlar veya cemaatlerdi.¹⁷ Koloni şeklinde Müslüman arazilerine yerleşmeler halkın tepki ve -1830 Car-Balaken/Zakatala, 1831 Talış Lenkaran, 1837 Kuba, 1838 Şeki ve Şuşa- isyanlarıyla karşılaştılar. Bunun için hâkimiyet yetkilileri bölgenin Hıristiyanlaşması için kiliselerin sayılarını artırdılar. Hatta bu hal öyle durum almıştı ki Müslümanların kapatılan camileri kiliseye çevriliyordu (Babaşlı, 2007, s. 48; Caferoğlu, 1940, s. 11; Yunusov, 2004, s. 91). Uğranılan haksızlıklara ve mağduriyetlere karşı din adamları ve toplumun manevi liderleri çoğu zaman isyanlara teşvik ve önderlik ederlerdi. Özellikle 1830-1832, 1834 ve 1837 yıllarında arasında Azerbaycan'da cereyan eden isyan harekâtı Sünni nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, doğrudan müritler veya onların etkisiyle olmuştur (Sümbül, 1990, s. 11; Swietochowskis, 1988, s. 27). Daha sonra şeyh Şamil müritlerini Kafkas'ın farklı yerine göndererek 1840 ve 1844'de kadı ve ahundların yönettiği (Sünni ve Şii) cemaatlerin desteğiyle yönetime karşı isyan başlattı (Yunusov, 2004, s. 95). Çarın ağır vergileriyle sömürülen insanlar topraklarına istihkâm edilen göçmenlere vermek istemiyordular.

Özellikle iskân siyaseti sonucunda yerli halk elindeki geniş toprakları kaybetmekle beraber hükümetin yabancıları desteklemesinden de rahatsız oluyordular (Caferoğlu, 1932, s. 22). Başlangıçta sivil iskân yerleri olarak şehir merkezleri seçilirken sonraki zamanda şehir merkezleri yerine geniş toprakları olan köyleri tercih etmeye başladılar. Hükümet yetkilileri iskan sırasında karşısına çıkan engelleri acımadan yok etmekten çekinmiyordu. Hatta yerli halkı yerlerinden sürmek için evlerini bile yakıp yıkıyordu (Ezizov, 1997, ss. 37-38). Yaptıkları işkencelerin savaş ve isyana dönüşmemesi için de Müslümanları Hıristiyanlığa geçmeleri için "Celbetme" siyasetine başvuruyordular. Çar hükümetinin kitle iskân siyaseti 1890'a kadar

¹⁴ Hanlar idari ve kişisel adalet konularında şeri ve örfi hukuka tabi olmak zorundaydılar ve kendilerine iletilen sorun ve problemleri şeri hukuka göre karar verirdiler. Bkz. Baykara, Azerbaycan'da Yenileşme ., s.12

¹⁵ "Maaf" anlayışı hanlıklar döneminde daha geniş yayıldı. Bizzat hanlar tarafından hususi imtiyazlara sahip olan bu şahıslar bütün vergi ve mükellefiyetlerden azat edilirdi. Maafın verilme sebebi han karşısında özel hizmetlerinden ötürü bir ödül şekli idi. Bkz. Azerbaycan Tarihi, c. III, Elm, Bakı 2007, s. 404

¹⁶ Senatör E.İ. Meçnikov ve P.İ. Kutaisov, 1834 Trankafkasya yaptıkları bir teftiş gezi sonrasında şöyle yazıyordu: Yüzbinlerce insanın hakları, şeref ve mülkiyetleri kumandanın arzusuna bağlıdır. Ayrıca aynı raporda yöneticilerin görevlerini kötüye kullandıkları belirtiliyor ve kumandanların kanunları izlemek yerine ihlal ettiğini yazıyordu. Bir başka raporda ise "Müslüman vilayetlerine gelince burada idare edenlerin zulmü ile idare olunanların mazlumluğu düşünülmesi mümkün olmayan geçi bir dereceyi bulmuştur. Bkz. Tadeusz, *Müslüman Cemaatten.*, s. 30, Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975, s. 32

¹⁷ Malakanlar, Subbotnikler, Raskolnikler, Skopçular ve Baptistler. Bkz. Ehadov, *Azerbaycan'da Din*, s. 56-57

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

devam etti. Hükümetin bu uygulaması dini (Müslüman–Hıristiyan) ayrılık tohumu serpen siyaseti ile Rus karşıtı hisleri ateşliyordu (Swietochowski, 1988, ss. 34-35).

İsyanlar çok şiddetli bir şekilde bastırılarak öncülük ettiği tespit edilen din adamları ya çeşitli cezayı müeyyideler uygulanır ya da idam edilirdiler (Babaşlı, 2007, s. 219). Bütün bu olaylardan sonra din adamlarının gücünü fark eden Çarlık, din adamları üzerindeki kontrolleri sıklaştırarak baskıcı yaptırımlarla gözetim altında tutmaya çalıştılar. Ancak din adamları toplumu kitleler halinde peşinden çeke bilen ve ayrıca topluma manevi duygularına öğreten kişiler olduğundan çar yönetimi dindarları karşılarında değil yanlarına çekmeye çalıştılar.

Bu süreçte valiler bir taraftan sömürgeci politikasını devam ettirirken diğer taraftan yanlarına çektikleri din adamlarıyla Kafkasya ve diğer memleketlerde kendi siyasetlerini legalleştirmeye çalıştılar. Nitekim 13 Ekim 1828'de Tebriz'e dahil olan çar birlikleri halkın ve şehir garnizonun karşı koymasıyla karşılaşmamak için Azerbaycan'da geniş nüfuza sahip müçtehit Ağa Mir Fettah Tebatebai'nin desteğini alarak şehre dahil olan Rus birliklerini sevinçle karşıladılar (Yunusov, 2004, s. 89). Gerçekte Çar Ufa'da Müslüman din adamlarının faaliyetlerini istediği gibi yönetmek için kurduğu Ruhani İdare yöntem şeklini Azerbaycan'da da kurmayı planlıyordu (Ehedov, 1991, s. 57). Bu nedenle Çarlık Kanuni esaslara temellendirmeden 1823'de şeyhülislamlık müessesesini 1832'de (Yunusov, 2004, s. 92-94) ise Müftülük müesseselerini tahsis ederek her iki cenahtaki din adamların desteğini almaya çalıştılar.

Aksi takdirde savaş ve isyanlar Çar'ın asıl politikasından uzaklaşmasına ve iktidara karşı husumeti körüklemesiyle neticeleniyordu. Bu nedenle kendilerine destekleyen, Çar'a sadık ve onun isteğini topluma ulaştıran din adamlarına ödülleri, hediyeler, maaş, askeri rütbeler, madalyonlar, topraklar ve köylerin gelirlerini tahsis ederek kendilerine sadık çevre kurmaya çalıştı. Böylece bir zamanlar kendi din adamlarını seçme hukukuna malik olan Müslüman tebaa, artık din adamlarını seçme hakkından mahrum edildi. Bakihanov ise çarlığın ruhanilere karşı bu tür davranışlarını asıl amacı sömürge siyasetinde ruhanileri kullandığını, faaliyetlerini yönlendirmeye çalıştığını söylemektedir (Ehmedov, 1967, s. 56).

Hanlıklar döneminde toprak mülkiyetlerinin yarısı neredeyse vakıf arazileriydi (M. Abdullayev, 2005, s. 44). Vakıf mülkiyeti/emlakı ve vakıf toprakları dini idarelerin esas gelir ve geçim membaydı. Vakıfların yönetim esaslarını belirleyen Kafkasya Genel Valisi, menkul ve gayrimenkul tüm vakıf mallarını idare ve yönetimini Ruhani İdarenin sorumluluğuna bıraktı. Ancak gelir ve giderler Kafkas Genel Valisi tarafında kontrol ediliyordu. Ayrıca genel valilik vakıfların ve dini bağışların tasarrufu ve kontrolü ile ilgili kuralları belirleme yetkisine sahipti. Yapılan tüm faaliyetler Kafkas Genel Valisinin (*Kont Vorontsov Daşkov 1837-1916*) onayı ile gerçekleşebilmekteydi (*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XLVII, D.50680*, 1872, ss. 383-385). Yasaya göre vakıf Emlakları ve diğer bağışların tasarruf hakkı Ruhani İdareye verilmesine rağmen, yurtdışına vakıf mülkünden destek gönderilmesi kesinlikle yasaktı ve suç sayılmaktaydı. Ruhani idareye ait her tür eşya veya gayrimenkuller Genel valilik tarafından satılabilir (Hasanov, 2007, s. 27). Harcamalarla ilgili Kafkasya Genel valiliğine rapor verilmesi şarttı. Dolayısıyla genel valilik vakıf harcamalarında keyfi davranıyor/davranabilmekteydi. Örneğin 1909'da Azerice öğretmenlerin eğitilmesi için okul eksiklerinin giderilmesi için vakfın tahsis edeceği 900 rubleyi Bakü şehir meclisinin izin vermemesi okulun kapanmasıyla neticelenmiştir.

Yasalardan ve uygulamalardan anlaşılacağı üzere vakıf ve dini bağışlar sadece kâğıt üzerinde resmi Ruhani İdarenin adına ait idi. Hükümet tarafından vakıflar zapt edildi (Baykara, 1975, s. 138). Nitekim yasadaki denetim yetkisi genel valilikte olması aslında Ruhani İdarenin yetki ve yönetim gücünü kısıtlanmasına ve dini liderleri (dini seçkinleri) kontrol altında tutma ve çarlığın kendi yaraları doğrultusunda kanalize etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Japon savaşının kaybı ve ekonomik buhranlar nedeniyle patlak veren grevlerin Müslüman toplumlara sıçramaması için Çar II. Nikola Kafkas Ötesi Müslümanların taleplerine karşı yumuşama ve kabullenme politikasını takip etti. Bu nedenle 18 Şubat 1905 talimatı Kafkas Müslümanlarını Duma'da söz hakkı tanıyıp onların taleplerini dinlemeyi bile kabul ettiler. Bundan sonra çarın çifte politikasında rahatsız olan Müslüman halkın isteği dinlenir oldu. Özellikle I. Dünya savaşı sırasında Hükümetin Kızılhaç'a yardım yapıldığı gibi Hilal-i Ahmer'e (Kızılay) yardım toplamasına izin vermek mecburiyetinde kaldılar (Babaşlı, 2007, s. 220). Çar hükümeti 1905 Japon savaşı sonrası dini ve siyasi uygulamalarda Müslüman tebaanın iç isyanlarla kendini zayıflatılma endişesi karşısında temkinli tutumlar sergileyerek ötüştürme, kabullenme ve görmezden gelme gibi politik oyunlarla Müslüman tebaayı kazanmaya çalıştılar.

I. Duma'da sunulmak üzere Azerbaycan aydınları¹⁸ tarafından 15. Maddelik bir rapor hazırlandı. Maddeler arasında kültür, sanat, eğitim, iktisat, hukuk ve özellikle din başlıklı talepler arasında vakıf emlakı ile ilgili -Vakıf ve dini adamları halkın umumi ses vermesiyle seçilmeli, gasp edilen vakıflar geri verilmeli, Hayriye cemiyetleri kurulmalı, dini vergilerin dindarların toplaya bilme imkânı sağlanmalı ve Müslümanlara da Ruslara tanınan haklar tanınmalıdır (İlgar, 1990, ss. 57-60) - başlıkları altında Ali Merdan bey Topçubaşov I. Duma'da meclise sundu. Duma'daki Rus liberallerin Müslüman halkın isteklerini görmezden gelerek dini konulardaki talepleriyle pek de ilgilenmediler. Çünkü Duma'ya sunulan dini taleplerin neredeyse hiçbiri gerçekleştirilmedi.

Yeni yasaya göre Kafkas Genel Valiliği vakıf gelirlerini ve mülklerini denetim bahanesiyle zapt ederek Müslüman halkın ihtiyacına harcanmasına müsaade etmeyerek istedikleri gibi kullandılar. Durumdan rahatsız olan Müslüman halkın şikayeti karşısında çaresiz kalan merkezi idare daha fazla isyanların olmaması ve ayaklanmaları sakinleştirmek mecburiyet karşısında Kafkas Ötesi Müslümanlara Duma'da taleplerini sunması için imtiyazlar verdi. Hükümete inanarak maddeler halinde sunulan talepler cevapsız kaldı.

Hatta 1905 yılında Müslüman ve Gürcü cemiyetlerinin Hayır kurumları açma teşebbüsleri sonucunda Müslüman cemiyet ret cevap alırken, sayıca az olan Gürcü cemiyetinin isteği onaylandı (Süleymanlı, 2011, s. 90). Gerçekte bu gibi davranışlar Çar idarecilerinin tarafgirliğinin göstergesi idi. Yani merkezi liberal bürokratlar Müslüman cemiyetlerin isteklerini cevapsız bırakarak faaliyetlerine izin vermiyordu. İzin alınan çalışmalar ise çok geçmeden İslamcı ve Pantürkizm ithamlarıyla kapatılıyordu. Hatta dini konulardaki taleplerin birçoğuna tam tersi ile uygulanıyordu. Böylece Kafkas Genel Valiliği Ruhani İdarenin yönetiminde olan vakıfların gelirlerini 1917 yılına kadar kendi istekleri ve amaçları doğrultusunda zengin ailelerin ihtiyaçlarına kullanmaya devam ettiler.

Sonuç olarak, din adamlarının hanlıklar dönemindeki özerklik hakları ve cemiyet arasındaki saygınlığı kaybettirilmeye çalışıldı. Çünkü din adamlarının hem hanlık hem de çarlık döneminde Azerbaycan toplumunda sosyal, ekonomik, idari, hukuki, eğitim vb. başka alanlarda sözü dinlenirdi. Bu yönüyle cemiyette hanlardan daha fazla nüfuza sahiptiler. Nitekim edilen haksızlıklara ve zulümlere karşı dini liderler başkanlığında cereyan eden karşı koymalar çarı çaresizliğe sürüklüyordu. Çarlık bu yönüyle dini liderlere muhalif değil yanlarına almayı tercih ettiler. Özetle seçkinleri kendi yanlarına çekme politikasını uygulamaya başladılar. Böylece halk tarafından kendilerine tevcih edilen suçları örtbas etmek için kendilerine sadık olduğu tasdiklenen ve toplum tarafından sevilen din görevlileri veya hatırı tutulan dini liderleri politik çıkarları doğrultusunda desteklerini almaya çalıştılar.

¹⁸ 5 Mart 1905 yılında ünlü iş adamı H.Z. Tağıyev'in (1838-1924) evinde toplanarak, " Kafkasya'da vakti gelmiş ıslahatların geçirilmesi" başlığı altında dönemin aydınlarından oluşan halkın manevi ve zaruri ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 15 Maddeden oluşan bir dilekçe mektup yazıp Çarın delege heyetine göndermeye karar verdiler.

En son 5 Nisan 1872 yasayla Ruhani idarenin resmi olarak kurulmasıyla vakıf Emlaklarına karşı uygulamalar farklı bir boyuta taşındı. Yine yasalar çerçevesinde din adamlarına birçok görevler vererek halk arasında yaşanan sorunları kendilerine rapor etmelerini istendi. Maaşlı din adamları halk arasında pek de sevilmedi. Uzun yıllardır devam eden dindarların denetimdeki vakıf menkul ve gayrimenkul gelirler Çarın toprak reformlarıyla yavaş yavaş dindar sınıfın elinden alındı. Ayrıca yeni yasayla resmileşen Ruhani idare ve görevlileri Kafkas Genel Valiliğin bölgede her türlü dini konulardan sorumlu muhatabı olup, çara zararlı olarak gördükleri Müslüman talimlerine mani olmaları istendi. Resmiyette vakıf mallarının idareciliği Ruhani İdareye verilmesi sadece görselde yani kâğıt üzerindeydi. Denetleme yetkisini elinde bulunduran Kafkas genel Valiliği keyfi tutumlarıyla birlikte bir zamanlar satması ve sahiplenmesi yasak olan vakıf Emlaklarını satılığa bile çıkarabilmekteydi (Hüseyinli, 1996, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85).

2.4. Din Adamlarına Karşı Uygulanan Politika

Azerbaycan tarihini incelediğimizde XVII asın sonları ve XVIII asrın başlarında hanlar kendi dinî ve idari işlerinde Şeyhülislamın ve müftü isimlerini kullanıyordu. Hanlıklarda Şeyhülislamın adının müftü adından daha az kullanılmasının sebebi hanlıklardaki idari yapıyla ilgilidir. Üst dini görevlerini atayan han, şeyhülislamlık görevine müçtehit, ahund veya kadıyı tayin ederdi (Gurbanov, 2001, s. 22). Bu nedenle hanlıklarda müftülük makamı yerine şeyhülislamlık daha yaygındı. Üst dini rehberi bulunmayan -Şirvan ve Şeki - hanlıklarında ise han kendisi bu görevi üstlenirdi.

Hanlıklar zamanında din adamları içerisinde hanlarla yakınlığı sebebiyle kadılar önemli yere sahip idiler. Ahalisi Şia olan hanlıkların ruhani lideri şeyhülislam iken ahalisi Sünni hanlıkların ruhani lideri kadı ya da müftü olurdu.

Çoğu zaman Hanlığın baş kadısı aynı zamanda şeyhülislam olarak görev yapıyordu. (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, 1987, s. 490; Hüseyinli, 1996, ss. 159-160). Genellikle din adamları, ahund ve efendiler dini ritüelleri, tedbirleri ve en önemlisi de törenlerde, bayramlarda Kur'an-i Kerim'i tatbik etmekle sorumlu şahıslar idiler (Hüseyinli, 1996, s. 5). Bu dönemde din adamları dini/ruhani zabıtalık görevi altında "emr-i bi'l maruf" görevini üstlenirdiler. Özellikle bu şahısların görevi "emr'i bil maruf" felsefesi altında dini hükümleri toplumun günlük yaşantılarına ve ahlaklarına ne kadar yansıdığını kontrol etmekte (Bakıhanov, 2010, s. 136). Bu görev İslam tarihinde muhtesiptik¹⁹ kurumuyla aynı görevi üstlenmeleri bakımından eşdeğerdir.

Şeri hukuk uygulamasında/uygulanmasında tüm hanlıklar aynı fikirdeydiler.²⁰ Bu düşünce tarzının benimsenmesi veya bu hukukun uygulanması aslında eskiden ortak yaşam anlayışından kaynaklanıyordu. Tüm hanlıkların temel inançları İslam olmasına rağmen kendi arazilerinde yaşayan ehli kitap toplumuna da kendi dini inançlarını yaşamada ve yaşatmada serbest idiler. Kurulan şeri mahkemelerinde her kim hangi dini inanca mensupsa o şahıs kendi dini inancına göre sorgulanırdı (Hüseyinli, 1996, s. 11). Hanlıklar yok olana kadar toplumsal hayatlarında üç (Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman) din mensuplarıyla iç-içe sulh içerisinde barışçıl bir hayat anlayışını destekleyen ve yaşatan devletçikler olmuşlardı.

Hanlıklar iktidarlıklarının korunması ve bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmemek için kesinlikle mezhep çatışmasına girmemişlerdir. Hanlıklar döneminde ruhani sınıfın kendi için sınıflara ayrıldığı ve kendi aralarında seciyeli özelliklerle birlikte buldukları toplumlarda

¹⁹ Muhtesip/lik, İslam dinindeki *emr-i bi'l-maruf ani'l-münker* ilkesinden hareketle Hz. Peygamber zamanında ortaya çıkan ve Hz. Ömer devrinde tam teşekküllü bir kurum olmuştur. Bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 34.

²⁰ Şeri ve Örfi hukuka karşı gelen han görevinden ve makamından tebaaları tarafından azıl edilirdi.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

neredeyse geniş siyasi, sosyal, ilmi ve birçok konularda söz ve mevki sahibi oldukları bir gerçektir.

Resul Hüseyinli, Azerbaycan'da XVII sonu ve XIX başlarında mevcut ruhani zümrenin toplumdaki görevlerini şöyle sıralamış; “1. Bütün ruhaniler vergi mükellefiyetinden azat idiler, 2. Sosyal mensubiyete bağlı olmayarak herkes bu zümreye dahil olabilirdi. 3. Mahkeme işlerin hepsi ruhanilerin elinde toplanmıştır. 4. İlm ve tahsille de yalnız ruhaniler meşgul olurdular. 5. Devlet yönetiminde söz sahibiydiler, 6. Humus, zekât, sadaka, vb. başka vergileri toplayıp ve kullanırdılar. 7. Muhtar idareciliğe malik idiler. 8. Çoğu zaman ruhani rütbelere ve vazifelere irsen geçerdi (Hüseyinli, 1996, s. 6). Birçok Rus yazar ruhani sınıfları ali ve orta olmak üzere tasnif ederek ayırıp, onların da hanlık dönemi feodal sınıflardan kabul etmişlerdi (Hüseyinli, 1996, ss. 12-17).

Dini işlerden sorumlu ancak Efendi, ahundlardan derece olarak aşağıda olan dini zümre mollalardı (*Azerbaycan Dilini İzahlı Lügati*, 2006, s. 382). Dini görevlilerinden sayıca fazla olan mollaların en başlıca vazifeleri halkla iç-içe olup dini törenleri yönetmekti. Ayrıca Molla ismini alabilmek için Kur'an-ı okumak ve yazmayı bilmek yeterli idi. Bununla beraber defin merasimleri yapar, dini okullarda ders verir ve bazen de kadı görevini üstlenirdiler. Mollalar özellikle karma görev yapan camilerde Sünni ve Şia cemaatına namaz kıldırma yetkisine sahip kişi idi (Bünyadov, 2007, s. 36). Görüldüğü üzere mollalar kendi çevrelerinde en etkin dini zümre olduğu anlaşılmaktadır. Toplumda birçok dini ritüeller onlar vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

Anlaşıldığı üzere hanlıklar her ne kadar kendi aralarında feodal bir yapıya sahip olmalarına bakmayarak kendi içlerinde düzenli eğitim-öğretim kurumları, hukuki yapıları ve birçok sosyal-içtimai faaliyetler daima din adamlarının sorumlulukları ve denetimleri sayesinde gerçekleşiyordu. Özetle din adamları ya da dini eğitim almış -medrese mezunu- kişiler hanlıklar döneminde sosyal hayatın tüm kademelerinde topluma hizmetle görevliydi. Nitekim askeri tarihçi yazar N. Dubrovin ruhanilerin toplumdaki etki ve gücünü açıklarken, “onların geniş nüfuza malik oldukları için hanların ruhanilere hesap verdiklerini, hatta onların imtiyazlarına dokunma cüret etmediğini belirtmiştir (Nikolay Fedoroviç Dubrovin, 1871, ss. 388-389; Hüseyinli, 1996, s. 16).

Türkmençay antlaşmasıyla Çar, yani 1828 den itibaren hanlıkları -yerel yönetimleri-kademeli olarak lağv ederek, aleni şekilde müstemleke politika çıkarları doğrultusunda siyasi, iktisadi ve eğitim konularında yeni yasalar ve kararlar çıkararak yerel demografiyi kendi lehine çevirmeye çalıştı. Feodal hanlıkları müstemlekesine katan çarlık, kendi ideolojisini Müslüman toplumlara aktarırken ruhani sınıfın tepki ve ayaklanmalara öncülük etmeleri ciddi sorunlara neden oluyordu. Bu nedenle toplumda geniş nüfuza sahip din adamları her zaman çarın müstemleke siyaseti karşısında ve onun aleyhine mücadeleler de daima ön saflarda olması Çarın ideolojik çıkarlarına ciddi sorun oluşturuyordu. Çünkü cemiyette bilgili ve ilim sahibi sınıfını teşkil eden Müslüman din adamları/ruhaniler idi.

Din adamlarına yönelik ilk sindirme, yasaklama, bağımlı hale getirme ve sınırlandırma politikası General Sisinov'un 1805 de “Yelizavetpol dairesi Müslümanlar ruhanileri” hakkında alınan kararlarla birlikte, (Hüseyinli, 1996, ss. 84-85) ikinci müdahale -yeni yaptırımlar- 1816 yılında Kafkas Rus Ordusunu kumandanı olan General A.P.Yermolov tarafından gerçekleştirildi. O 1822 yılında Tiflis ahundu Tanrıverdi'nin evini denetledikleri zamanı İran müçtehidini tarafından imzalanmış şahadet evrakını bulması sebebiyle onu İran'a kovmuştur. Aslında Yermolov bu tutum ve davranışıyla Çarın yasal olarak “kendi Şeyhülislamını” seçmesini istemesiydi. Artık Çarlık kendi istediğini din işlerin başına geçirerek kendi belirlediği kanunlara göre din adamlarını seçmek ve ya atamak niyetinde idi. Bu nedenle 1823 de resmi olarak Kafkas'ın Şeyhülislam vazifesi tahsis edilerek, göreve Azerbaycan asıllı Tiflis ahundu Muhammed Ali Hüseyinzade göreve getirildi. Ve bundan sonra yeni göreve atanacak din

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

görevlileri Çar'ın belirlediği kanunlar çerçevesinde şeyhülislamdan şahadetname alma şartı konuldu (Yunusov, 2004, s. 86).

Çevre bölgelerde Şialar tarafından Hüseyinzade'nin bir Şeyhülislam gibi tanınmaması, İran'ın Çar karşısında mağlubiyeti, 1828 de Muhammed el-Yaraqı'nın Çeçenistan ve Dağıstan da "gazi Molla" namıyla ün kazanması ve hâkim yönetime tehdit olarak görülmesi neticesinde General Rozen'in teklifi üzere 1823 de Sünni Müslümanların denetimi için "müftülük" makamı tesis edildi. İdarenin başına kazan tatarlarından olan Tacutdin Mustafin Efendi getirildi (Ehedov, 1991, s. 60; Yunusov, 2004, ss. 91-96).

İsyanlarda dini faktör çok mühim rolü üstleniyordu. Hanlıklar döneminde uzun yıllar devam eden Sünni-Şia çatışmaları neredeyse durmuş durumdaydı. Ancak 1832'de müftülüğün tahsisıyla birlikte merkezi Tiflis'te bulunan Kafkas Müslümanları idaresi altında şeyhülislam Şia kesimine ve müftü ise Sünni kesime dini konularda rehberlik edecek şekilde ikiye bölündü. Böylece yıllardır bağımsız olan ve halk tarafından atanan din adamları bu idarelerin tesisleriyle birlikte, yeni göreve atanacak kişileri Kafkas valisinin belirttiği şartları taşıyanlar göreve atanacaktı.

Bunun ötesinde Kafkasya'daki Şii ve Şii mescitlerini İran'daki dini mescitlerden ve manevi bağlarını koparacaktı (Ehedov, 1991, s. 53). Ayrıca tahsis edilen Müslüman idaresi (müftü, şeyhülislam ve kendilerinin göreve atadıkları diğer din görevlileri) vasıtasıyla Kafkasya'da Çarın müstemleke siyasetine karşı olan din adamlarını ve Şeyh Şamil harekâtı Müridizm ve Nakşibendilik gibi İslami hareketlerin Kafkasya'da din adamlarının aleyhine kullanmaya çalıştılar. Hatta Zakafkasya Sünni ve Şia din adamlarının idare edilmesine yönelik düzenlenen özel nizamnameyle din adamlarını -Şeyhülislamları, müftüleri, kadıları, ahundları, imam hatipleri, efendileri, mollalar ve müezzinleri- din aleyhine halkın zihnini hurafelerle doldurmalarını, vaazlarında Çar idaresini övmelerini ve Çar'a itaat etmelerini davet ediyordular (Ehedov, 1991, s. 54; Hüseyinli, 1996, s. 86). Kısacası din adamları görevde buldukları süreçte dini sorumluluklarıyla birlikte hakim idarenin kanun ve talimatlarını uygulamakla mesul idiler.

Çar usulü-idaresi tarafından yönetilen Kafkas Müslümanlar idaresi gerçekte birbirlerinden bağımsız idareler idiler. Böylece bu uygulamayla uzun süredir Şia ve Sünni cemaatleri arasındaki barışın ve birlikteliğin yeniden ayrılması ile neticelendi. Çar idarecileri bazen kasıtlı kararlarla Şia ve Sünni cemaatleri arasında çatışmayı ateşliyordular. Örneğin Yermolov şeriat mahkemelerin kadıların rehberliğinin vermesi ve kadıların kararları her iki cemaat için geçerli olması Şia ve Sünni cemaat arasında açılmasına neden olmuştur. Çünkü Kuba ve diğer hanlıklarda şeriat mahkemeleri Şia mahkemeleri vardı ve Sünni kadı onların işlerine müdahil olmuyordu (Hüseyinli, 1996, s. 90).

Özellikle genel valiler ve E.İ. Meçnikov, P.İ. Kutaisov müfettişlerin bölge hakkında üst makamlara sundukları raporlar merkezi idarenin işgal edilen yerlerde uygulanacak politikanın yapısını belirleyici güce sahipti. Nitekim bu raporlar doğrultusunda eğitim, arazi taksimi, hukuk, yeni idari yapılar vb. birçok alanda takip edilen değişik ve düzensiz politik kararlar almaya iten nedenlerdi (Merdanov, 2011, s. 42). Böylece hâkim iktidar eğitim, ekonomik, idari ve birçok yeni düzenlemelerde ki karmaşık siyasi politik uygulamalarını, aynen din adamlarına karşı da kullanıyorlardı.

Nitekim Ruslaştırma düşüncesiyle Çarın Azerbaycan'da uyguladığı çok boyutlu politikadan bir diğeri halkın dinî faaliyet ve duygularını biçimlendiren seçkin ulema, molla ve efendileri kısacası seçkin din adamlarını kendi yönetiminde memur (Mehmet Emin Resulzade, 1990, ss. 20-21) vazifelerine atayarak ya kendi hizmetkârı yapmak ya da toplumdaki yetkilerini/güçlerini gözetimi altında tutarak toplumdaki otoriterlerini denetlemeye çalışmaktı.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Bu nedenle Çar yetkilileri dindarlara yönelik kontrol amaçlı izledikleri politikalar istimlak ettikleri Müslüman topluma göre farklılık göstermekteydi. Örneğin Ufa, Kırım ve Güney Azerbaycan'da kurulan Dini İdarelerin kuruluş sürecini etkileyen etmenler ve uygulamalar değişik ve farklı idi. Azerbaycan'daki Dini İdare yönetim şekli diğer bölgelere farklı olarak daha ciddi ve düzenli kanuni temellerle yönetildi.

Özetle işgalci idari yapı din adamlarının cemiyettin ahlaki meselelere ve yaşayış alanına ciddi tesir gösterebilen, toplumda geniş siyasi ve sosyal nüfus ve gücünün farkında olduğundan onların kimliklerinden yararlanmayı tercih ettiler. Ayrıca izledikleri siyasi çıkar çarın ideolojilerine hizmet etmesi amaçlandığından ötürü yandaş edindikleri seçkin din adamlarında aranacak ilk şart/şartlar Çar'a sadık kalacak kişilerin tercihi öncelikli idi. İktidarın bölgede uzun süreliğine devamı ancak yerel güçlerin hem desteğini almayı hem de onları yanlarında barındırmak zaruretindeydi. Tüm bunlar Merkezi hükümetin ideolojisine hizmet etmek zorundaydı. Nitekim kendilerine karşı gelen, görevlerini gerektiği gibi yapmayan ve ya sunulan teklifleri kabul edilemeyen din adamları değişik berhanelerle ya gözetim altında tutulur ya Sibiry'a sürgün edilir, ya tüm malla varlığına el konularak satılır, ya da yakınlarından biri Çarın yanına hizmetkâr olarak gönderilirdi. Böylece korku ve endişe içerisinde olan din adamlarının toplumdaki dini ilim ve irşat faaliyetleri kısıtlanıyordu. Örneğin, Hasan Alkadârî Dağıstan'da âlim bir zat idi. İlim ve irşat işleriyle işgaline engel olmak için Çar yönetimi çeşitli yaptırımlarla engel olmaya çalıştı. İlk başta Güney Tabasaran bölgesinde Poruçık (en aşağı askeri rütbe) ile çalıştırarak daha sonra Sibiry'a sürgün edildi. Sürekli takip ve gözetim altında tutulan Hasan Alkadârînin bir oğlu (Ebu Müslim), Çar'a sadakat bahanesiyle Çar III. Aleksandr'ın hizmetine gönderildi. Böylece Alkadârîn hâkim idareye karşı daha mesafeli olması ve eserlerinde hükümeti açık olarak hedef almamış olması bunun bir göstergesidir (K. Abdullayev, 2017, s. 123).

Böylece ilk günlerden beri haksızlıklara karşı din adamlarının öncülüğünde toplanan ve "mukaddes muharebeye" çağırılmaların önü kesilerek, bu sefer tam ters bir politika ile seçkin din adamlarını desteği ve gücü Çar'ın lehine kullanılarak onun ideolojilerini hizmet edecekti.

İkinci olarak, Çar idaresine sadık din adamları yetiştirmek için din adamlarının eskiden sahip oldukları hak ve imtiyazları ellerinden alarak halk arasındaki itibarlarını zayıflatarak katı çizgiler koyup onların hak ve yetkilerini kendilerince aza indiren pragmatik kararlar aldılar (Hüseynli, 1996, s. 45; Yunusov, 2004, s. 85). Aldıkları kararlarla aşamalı olarak dindarların yetkilerini azaltıp kendi saflarında yer almaları sağlayacaklardı. Nitekim bu nedenle 1840 da yeni yasal değişime gidildi. Bu yasayla Şeriat mahkemelerine sadece aile içi meselelerde ve miras konularında başvurulabilirdi (Hüseynli, 1996, s. 60). Böylece merkezi hükümetin din karşıtı amacıyla insanları dinden küstürmek için şeriat mahkemelerine ve din görevlerine ehil olmayan, bilgisiz ve yolsuzluğa meyilli insanları getirdiler. Bu adamların keyfi davranışları Müslüman tebaayı rahatsız etti.

Uygulanan politikardan bir diğeri, Çar hükümeti yerli ahaliden Rus dili ve Doğu dilini bilen ve kendilerine sadık ruhani şahısların gerekliliğinin zorunluğu nedeniyle 1847 yılında Tiflis'te Ali (Şii), 1849 yılında ise Ömer (Sünni) mekteplerini açtılar (Ahmedov, 2010, s. 20). Amaç toplumda kendilerini istemeyen ve eleştiren din adamlarına karşı gerektiğinde kendilerini koruyacak ve savunacak yeni insanların yetişmesini sağlamaktı.

Savaşın ilk günlerinden itibaren Müslümanlara ait ibadet mekânlarına yönelik sindirici politika takip edilerek, mescitler ya yakıldı, ya yıkıldı ya da kilse yapılması için Hristiyan tebaaya teslim edildi. Hatta Gence hanlığının Rusya'ya mağlup olmasını daha da abartılı bir şekilde belirtmek için P. D. Sisianov Gence'deki camilerden birini Ortodoks kilisesine çevirdi (Hüseynli, 1996, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85). Daha sonra İrevan'ın işgalini ebedileştirmek için 1582 yılında Osmanlılar tarafından inşa edilen Cuma Mescidini İ. F.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Paskeviçin'in emri ile Ortodoks kilisesine çevrildi (Swietochovski, 2000, ss. 42-43) . Bu ve buna benzer olaylardan bıkan Müslüman halk birçok memleketin şehir ve kasabalarında Sovyet ordusuna karşı isyan ederek savaşlar çıkarttılar. 1826 yılında General, Çar'a yazdığı mektupta ülkede çıkan isyanların sebebini "Müslümanların bize karşı umumi isyanı yalnız dine göre başlamıştır" şeklindeki ifadesidir (Heyet, 2010, ss. 64-65-82; Yunusov, 2004, s. 88). Hristiyan düşüncesine sahip çar emperyalizmi ve yandaşların aldıkları tüm kararlar aslında İslam dünyası ve Türk âlemine karşı düşünceler idi (Mehmet Emin Resulzade, 1990, s. 22).

Muhtemelen 1888-1898 yıllarında Kafkasya'da çarlık döneminde inşa edilmiş en büyük ve muhteşem kilise Bakü'deki Aleksandr Nevski Rus Ortodoks Kilisesidir. Bu kilise Moskova'daki ünlü Vasili Blajenni kilisesinin benzeridir. Kilisenin beş kubbesinin hepsinin altın suyuna çekilmesinden dolayı aynı zaman da Altın Kilise diye anılırdı. Rus mimarisinin numunelerinden olan bu kilise 1937'de yıktırılmıştır (Ehedov, 1991, s. 22). Bakı'da meşhur Aleksandr Nevski ve Kutsal Nikolay kiliselerinden başka mahalli kiliseler de mevcuttur. Bakı'nın Nikolayev Rus mahallesinde Aleksandır Nevski kilisesi karşısına Müslüman Azerilerin cuma mescidi yapma isteği Ortodoks keşişlerinin Rusya Sinoduna şikâyet bildirimleri üzerine reddedilmiştir. Reddedilmenin başlıca sebebi Rus mahallesinde Cuma mescidinin yapılması Aleksandır Nevs kilisesini gölgede bırakarak halkın yeniden milli-manevi duygularının canlanmasına ve kabarmasına yardım edeceği söylentisi idi (Heyet, 2010, s. 142). Böylece durmadan sayıları çoğaltılan Hristiyan dini merkezler (kilise, ibadet evleri, manastırlar) Hristiyan akidesinin yaygınlaşmasını sağlarken bir taraftan Müslümanların elinden alınan mescitlerin ve Müslüman din görevlilerinin sayıları azaltıldı. Dini ibadetlerin engellemesiyle birlikte Rus Ortodoks kilisesi İslami neredeyse putperestlikle eşit tutarak onu yalancı din olarak ilan etti (Babaşlı, 2007, s. 219).

Nitekim işgalin ilk senelerinde göçlerle iskân ettirilen Hristiyan zümrelere yönelik manevi destek amaçlı Hristiyan eğitime tanınan imtiyazların mezhepsel faaliyetlerinden çar yöneticileri rahatsız oldular. Bu nedenle merkezi Tiflis'te olan "Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığın Berpa Cemiyeti" 1860'da Kafkas Genel Valisi knez Aleksandr İvanoviç Baryatinski teklifi üzere kuruldu (Nusretoğlu, 2017, s. 203). Cemiyet genel anlamda hizmet amacı Trankafkasya' da Çar ailesinin desteği ile Ortodoks Hristiyanlığın inanç olarak benimsenip kalıcılığını sağlama almaktı. Hizmet faaliyetleri izlediğinde bilhassa Güney Kafkas Müslüman toplumu arasında etnik-demografik, sosyal, kültürel ve eğitim-öğretim hususlarındaki yenilikçi çalışmalar anti İslam yaklaşımlar sergileyerek Hristiyanlaştırma politikasına birçok alanda maddi, manevi ve eğitim alanında destek olmaktadır.

Çar Rusya'sı ileriki yıllarda Azerbaycan topraklarında rahatsızlıklara neden olacak iskân ve taraftarlık siyaseti gütmüştür. Din aleyhtarlığı ve Müslüman halka ibadet yasağı (camilerin kapatılması, yıkılması ve camilerin kiliseye çevrilmesi) nedenlerinden "Müslüman isyanları" baş göstermiştir. Kısacası Rus aleyhine karşı isyanlarda din başlıca rol oynamıştır.

İşgal edilen ve ayrıca çar tarafına geçmeyen üst sınıfın toprakları çarın hazinesine katıldı. Din adamların vakıf vergilerini ve ianelerini toplanması sınırlandırıldı. Böylece din adamlarının ve dini idarelerin yönetimindeki şahsi ve vakıf mallarını müsadere sonucu Çarın arazileri daha da genişledi. Senatolar tarafından 1829, 1831, 1840 ve 1849 yılları arasında Kafkas Ötesi din adamlarının sorunlarını halli amacıyla yayınlanan yasalar, tam tersine din adamlarının yetki ve imtiyazlarını ve toplumdaki statülerinden soyutluyordu. Hatta mevcut-din adamlarını statü ve sayılarını düşürerek vergi alınacaklar zümreler arasına katmaya çalıştılar. Kafkas dindarlarının idare edilme meselesi uzun süre değişik politik denemelerden geçerek, nihayetinde 5 Nisan 1872'de "Kafkas Ötesi Müslüman Ruhaniğin idare olunması hakkında Esasname" kararıyla Ruhani idaresi tahsis edildi. Yasa az değişiklikle 1917 ihtilaline kadar yürürlükte kaldı (Hüseynli, 1996, ss. 86-91; Yunusov, 2004, s. 96).

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Esasname, Çar'ın Kafkasya da uzun süredir din adamlarına bazı imtiyazlar tanıyarak kendine sadık din adamları yetiştirme politikasının behresinin zaferi idi. Bu esnada Ruhani idarenin resmîyet kazanmasına bakmayarak din adamlarının eskiden var olan hakları artık denetime tabi tutuldu ve dinî meclisler bağlı oldukları gubernia/eyalet tarafından titizlikle denetlendi.²¹ Böylece, Çalık keline sadık, maaşlı ve kayıtlı dinî bir idari hiyerarşiyi tahsis etmeyi başardı. Prensipite ise bunları kendi kontrolü altına aldılar (Lapidus, 1996, s. 270).

Kafkas ötesi din işlerini kapsayan tüm faaliyetleri Tiflis'ten idare ediyordu. Buradaki ruhani idare dört kademeli bir hiyerarşik yapıya sahipti. Merkezi Ruhani İdare; eyaletlerdeki dini meclisler, kadılar ve cami mollaları idi (Hasanov, 2007, s. 25). Ruhani İdare'de görev almaya aday olabilmek için, Rusya tebaası olmak ve kuralları Kafkasya valisi tarafından belirlenen sınavlarda başarılı olmak gerekmektedir.

Yurt dışında yüksek dini eğitim almak bu dönemde pek de kabul edilir bir hal değildi. Çünkü Çar yöneticileri din eğitmeni veya molla olarak göreve alacakları şahıslarda öncelikli olarak (kendi) ülkesinde de din eğitimi alanlara verirlerdi. Yeni yasa aynı zamanda cami mekteplerinde ve medreselerde gramer ve İslam dinin tedrisine izin vermektedir. Tedris işleri kadıların denetimi altında cami mollaları²² ve ruhsatlı müderrisler tarafından yapılmakta ve devletin zararlı gördüğü tarikatların mektep ve medreselerde yayılmasına müsaade etmemektedir (Hüseynli, 1996, ss. 193-217). Çar'ın din tahsili kurumları dışında –İran- alınan şahadetnameler kanuni anlamda geçersizdi.

Netice itibarıyla Çarlık hanlıkları teker-teker işgal ettiği ilk senelerden itibaren din adamlarını kendi Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma ideolojilerine karşı tehdit olarak görüyordu. Bundan kurtulmak için din adamlarıyla uzlaşmaya giderek onlarla mücadeleye girişme yerine onların toplandığı siyasi, ekonomik ve ilmi gücünden, otoritesinden yararlanma yolunu seçtiler. Böylece işgalci generaller Müslüman din adamlarını “sadakatli devlet memurlarına” çevirme yolu ile onların gücünü imparatorun saadet ve ideolojisini gerçekleştirmeleri için kararlar alarak dini idareler kurdular. Sürekli değiştirilen ve karmaşık kararların tek bir amacı vardı Güney Azerbaycan'ı Hristiyanlaştırmak için uygun ortamların olması/oluşturulması ve tehdit oluşturacak unsurların denetim altında alınarak yönetilmeye çalışılmasıydı. Özellikle 1805, 1823, 1832, 1840 Müslüman Dini İdarelere yönelik alınan kararlar din adamlarını devlet memuru yapıp hem sayı bakımından azalmalarını sağlamak hem merkezi idarenin istek ve arzularını yaptırmak hem de din adamlarından vergi almaları gibi değişik politik çıkarlar içerisinde oldular.

Nihayetinde 5 Nisan 1872'de “Kafkas Ötesi Müslüman Ruhaniğin idare olunması hakkında Esasname” kararıyla Ruhani idaresi siyasi olarak tanınmasına rağmen önceden var olan düzen üzere din adamların atama şartı ve kriterleri yine Kafkas Genel Valiliğin tarafından belirlendi. Özetle hanlıklar döneminde toplumun sosyal, iktisadi, dini ve hukuki imtiyazlara sahip din adamları Çar yönetimi tarafında ellerinden alınarak yapılacaklar tüm faaliyet ve uygulamalar Kafkas Genel Valiliğin mutlak onayına bırakıldı.

²¹ Maaşa bağlanan din adamları yapacakları tüm faaliyetler gubernator izni ile gerçekleşti. Bu dönemden sonra din adamlarını seçme seçilme yetkisi, din adamlarına isim verilmesi, din adamlarının sayısı ve göreve atamaları gibi görevler yine gubernatorların denetiminde ve kontrolünde oldu. Bkz. Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D.50680, s.379-380

²² Hatta mollalar devletin zararlı gördüğü dini tarikatlara üye olmayacağına dair güvence vermesi şartıyla Kur'an-ı Kerime el bastırarak göreve alındılar. Devlet tarafından göreve atanan molla ve imamlara devlet evlenme, boşanma, doğum ve ölümle alakalı dört defter verirdi. Bu nedenle halk bunlara defter mollası diye hitap etmişler. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul, 1922, s. 14; Kazıcı, *İslam Medeniyeti.*, s.271, 274

SONUÇ

Çarlık, Güney Azerbaycan'ı ekonomik gelirini artırmak adına, kara ve deniz zenginliğinden yararlanabilmek için öncelikle buralara yerleşmesi ve idari yönetime tam hakim olması gerektiğinin farkındaydı. Böylece toprakları işgal ve yerli idareleri lağvettikten sonra eğitim ve dini alanlarda reformlara giderek Ruslaştırma- Hristiyanlaştırma politikalarına ağırlık verdi. İşgal sıralarında din adamlarının toplumdaki etki ve yetkileriyle karşılaşan Çar valileri ve generalleri buralarda tutunmanın savaşa olmayacağından, din adamlarını yanlarına çekmeleri gerekliliğini elzem olduğunu anladılar. Bu nedenle Çar yöneticileri din adamlarını yıldırma ve yıpratma için “yanlarına çekme, göç ve toprak tanzim” gibi değişik ve sindirici birçok politika izlediler.

Tabii olarak din adamlarını yanlarına/ taraflarına çekmeleri ilk başta o kadar kolay olmadığından Çar valileri yerel halkın dikkatlerini fazla üzerlerine çekmeden, hatta halkın yararına görünmek adına ilk zamanki baskıcı politikalarından yer yer taviz verdiler. Ancak 1828 den 1872 yılına kadar Çarın vali ve denetimcilerinin din adamlarına karşı yaklaşımlarının amacı din adamlarının yetki alanlarını kontrol etmek için onların yönetimini ele geçirip, alanlarını sınırlandırmaya ve güçlerinden faydalanmaya çalıştılar. Nitekim hem toplumdaki iktidarlarını sağlamlaştıracak hem de onların eliyle halk isyanların önüne geçeceklerdi. Böylece kendilerini cemiyete hoş göstererek onlardan biri olduklarını kabullendirmeye çalıştılar.

Çar yöneticileri din adamlarına yönelik uyguladıkları politikaların çeşitliliğini şu şekilde sıralaya biliriz:

-Azerbaycan'ın yer altı ve yer üstü zenginliğinden yararlanmaya karar veren Çar yöneticileri özellikle kamusal, eğitim ve idari birçok alanda yeni memurlara ihtiyaçları sebebiyle Müslüman çocukların okumaları için Ali ve Ömer okulları açarak onların eğitimi ile yakından ilgilendiler. Böylece kendilerine karşı gelen ve sevmeyen din adamlarına yönelik Çar aleyhine ve onları destekleyen din adamların yetişmesini sağlayacaklardı. Dönemim ruhani idarecilerinden olan Yusuf Ziya Talibzadenin “ *Müslümanları bir noktada birleştiren Kur'an-ı Kerim'dir. Eğer Müslümanlar gelecekte Kur'an'ın ayetlerini ve tavsiyelerini düşünür ise başımıza bela olurlar Müslümanları cahil bırakmanın yolu onları eğitimsiz bırakarak, bilgisiz mollaların eline teslim etmektir Böyle mollalar bizim manevi dostlarımızdır*” (Ferhadov, 2014, s. 274) sözleri Çar'ın eğitim hususunda ki amacını açıklar mahiyettedir. Çarın eğitim reformlarını incelediğimizde buna benzer örneklerle karşılaşmamız mümkündür.

- Çar'ın istimlak ettiği diğer Müslüman coğrafyasından farklı olarak Azerbaycan'da dini yapı mezhepsel ayrılığı kendi menfaatleri için kullanmaktan sakınmadılar. Nitekim Azerbaycan coğrafyası için izlenilen dış politika eskilerden beri devam eden Azerbaycan'ı Osmanlıya yaklaşmasını engellemekti. Bunun çıkar yolu bölgedeki Sünni ve Şia mezhepsel arasında ihtilaflar çıkarmakla mümkündü. Böylece mevcut dini yapıyı çifte uygulamayla idare etmeyi planlayan Çar yöneticileri 1828 Şeyhülislam ve 1832 Müftülük idaresini tahsis ettiler.

-Sadakatinden/sadıklığından endişe ve şüphe edilen din adamları çar yöneticileri tarafından ya sürgün edilmiş, ya makamlarından edilmiş ya da göz hapsinde tutularak cezalandırmaya çalışmış. Örneğin, Çar birliklerinin Müslüman saldırılarından zarar görmesini engelleyen ve çarlık için Kafkasya'da çok işler görmüş Ağa Mir Fettah Tebatebai yaptıkları karşısında yüksek maaş ve birinci dereceli “Mukaddes Anna” madalyonu ile taltif edilmesine rağmen hâkim yönetimin ideolojik siyasetine karşı zıt harekât etmesi neticesinde imparatorluğa girmesi yasaklanarak tüm yetkileri ellinden alınmıştır.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

- Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi açılması II Katerina'nın Rusya'daki Müslüman tebaaya tanın haklar iken 5 Nisan 1872'de "Kafkas Ötesi Müslüman Ruhaniliğın idare olunması hakkında Esasnamenin" kabulü ise Kafkas Müslümanlarına hukuki anlamda hak tanınmış gibi görüldü. Gerçekte din adamları bu yasayla resmen eskiden var olan hakları artık Çar yöneticileri tarafından denetlenir oldu. Maaşlı ve kayıtlı din adamlarının kurumsal olarak Kafkas valiliğine bağlı oldular. Harcamaları ve alınacak kararlar Kafkas valiliği tarafından denetlenerek, zaman-zaman keyfi kısıtlanmalarla engellendi.

- Din adamları Hanlıklar döneminde geniş topraklara sahip üç üst sınıftan biri idiler. Eğitim-öğretim, dini faaliyetler, hayır işleri ve din adamlarını maaşları vakıf arazilerinden temin ediliyordu. Naiplik sistemiyle Müslümanların elindeki tüm topraklar alınarak merkezi yönetime teslim edildi. Böylece zamanla Müslüman din adamların sayıları, ekonomik güçleri ve otoriteleri cemiyette azaltılmaya çalışıldı.

-Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma için tehlike arz eden bir durum din adamlarının etkin oldukları yer mendereseler ve camiler idi. Bu nedenle savaş anlarında ve işgal sonrasında Müslümanların ibadet yerleri (Mescitler) sindirme politikasıyla zarar gören kurumlardan oldu. Zira her fırsatta mescitler ya yıkılmış, ya dağıtılmış yâda farklı bahanelerle kiliseye çevrilerek Müslüman din adamlarının sayıları azaltıldı. Nitekim Hristiyan din eğitimi yaygın ve örgün olarak devam ederken, Müslüman din eğitimi yasaklanmamasına rağmen farklı nedenlerle sürekli maniler ve engeller çıkarılarak caydırılmaya çalışıldı. Ayrıca Çarlık yöneticileri Hristiyan tebaa için Kilise –Müslüman mezarlarına ya da mescitlerin yerine - yapılmasına müsaade edilirken, Müslüman tebaa için bu dönemlerde mescitlerin yapılmasına müsaade edilmedi.

Tespit edilen sonuçlara göre, Çarlık yöneticileri hanlıklar döneminde toplumda ciddi otorite, makam ve mevki sahibi din adamlarını denetim ve atama hususlarını nezareti altında tuttuktan sonra Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine hız verdiler. Ayrıca dindarlara yönelik uyguladıkları politikalarda dini makamları kapatmayı ve lağvetmeyi veya Müslüman tebaanın fazla ayaklanmalarına göze alamadıklarında mevcut sistemi olduğu gibi bıraktılar. Din adamlarını atama ve göreve kabul şartlarını kendileri belirleyerek onları kendilerine bağlı maaşlı memurları olmalarını sağladılar. Tabi olarak Müslümanların dini işleri ile kararların valilere bırakılmış olması, din adamlarının Çar yöneticileri tarafından atanıyor olması ve din adamların maaşlı memurlar olması halk tarafından din adamlarına karşı saygı, güven ve itimat noktasında sarsılmalar ve güvensizlik nedenlerini tetikledi.

KAYNAKÇA

Abdullayev, K. (2017). Divanu'l-Memnûn'a Göre Hasan Alkadârî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kafkasya'daki Faaliyetleri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), 109-134.

Abdullayev, K. (2020). Kuzey Azerbaycan'da Hicret ve Muhâcir Âlimler. 5. *Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı İkinci kitap, Din-Tarih-Sosyoloji*, 2-38.

Abdullayev, M. (2005). *Hanlıklar ve Rus Müstemlekeçiliyi Dövründe Şimal Azerbaycan'da Agrar Münasibetler (XIX esirn 40-cı illerine kadar)*. Bakü: Adioğlu.

Ağasiyev, İ. (2010). *Kafkas'ta Alman Meskenlerinin Yaranması Ve Onun Regional Hususiyetleri (Şimali Kafkas Ve Gürcistan'ın Numunesinde)*. Bakü.

Ahmedov. (2010). *Azerbaycan Tahsilinin İnkişaf Strategiyası*. Bakü: Elm Neşriyatı.

Aliyev, F. (1960). *XVIII asrın ikinci yarısında Şimali Azerbaycan Şehirleri*. Bakü.

Aliyev, F. M. (1964). *XVIII Asrın Birinci Yarısında Azerbaycan'da Ticaret (Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı)*. Bakü.

Aşurbeyli, S. (1992). *İstoriya Goroda Baku, Period Srednevekoviya*. Bakü: Azərneşr.

Aydoğmuşoğlu, C. (2017). *Savefi Devleti Tarihi(1501-1736)*, (2. bs). Ankara: Gece Kitaplığı.

Azerbaycan Dilini İzahlı Lügati (C. 3). (2006). Bakü: Şark-Qarb.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (C. 10). (1987). Bakü.

Azerbaycan Tarihi (C. 2). (2007a). Elm Neşriyat.

Azerbaycan Tarihi (C. 3). (2007b). Bakü: Elm Neşriyat.

Babaşlı, M. (2007). *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu*, (217-224).

Bakıhanov, A. A. (2010). *Gülüstan'i-İrem*". Bakü: Hatun Plyus.

Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX yüzyıl*. Ankara.

Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi.

Beyler, F. (2016). Rusya'da Medreseler ve İslami Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetleri Genel Bir Bakış. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(7), 88-103.

Bünyadov, Z. (2007). *Dinler Tarikatlar Mezhepler*. Bakü: Şark_Qerb.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Bünyadov, Z., & Yusifov, Y. (2007). *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim Zamanlardan XX asra kadar) Bakü 1993* (C. 2). Bakü: Azer Neşir.

Caferoğlu, A. (1932). *Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

Caferoğlu, A. (1940). *Azerbaycan*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Ceferzade, E., Geniyev, S., Alışov, R., & Resulov, S. (1994). *Şamahı*. Bakü.

Çaycıoğlu, S. O. (2018). *usya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü.

Çelebi, E. (1985). *Seyahetname* (C. 7). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Dubrovin, Nikolai Fedorovich. (1866). *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*. S.Petersburg.

Dubrovin, Nikolay Fedoroviçorovich. (1871). *İstoriya vaynu i biladiçestvaya russkix ba Kafkaze* (C. 1). Moskova: S.Petersburg.

Ehedov, A. (1991). *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*. Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı.

Ehmedov, E. M. (1967). *Abbasğa Bakıhanov ve Onun Dünya Görüşü* (C. 1). Bakü.

Eliyarlı, S. (2009). *Azerbaycan Tarihi: Uzag Keçmişden 1870'ci İle Kadar*. Bakü: Çırag Neşriyyatı.

Ezizov, T. (1997). *Azerbaycan XX. Esrin Evvellerinde*. İstanbul: Zaman.

Ferhadov, A. (2014). *XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslam, Düşünce, Eğitim Ve Islahat*. 78(281), 273-286.

Gurbanov, A. (2001). *Azerbaycan'da Şeyhülislamlık*. Marmara Üniversitesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı.

Hasanov, B. (2007). *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı.

Hesenli, S. (2000). *Azerbaycan İntibahı Dövründe "Elim Evleri" ve Medreseler Elm Merkezi Kimi, Kafkasya'da İslam Medeniyeti*. İstanbul.

Heyet. (1960). *Azerbaycan Edebiyat Tarihi* (C. 2). Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademisi Neşriyatı.

Heyet. (2010). *Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI asrın evveli)*. Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyat.

Hüseynli, R. (1996). *Azerbaycan Ruhaniyi XYIII sonu- XIX yüzyılın Ortalarında*. Bakü.

İlgar, İ. (1990). *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

- İbişov, S. (2012). *Quba Hanlığı, Ahali Tarihi ve Azatlık Muharebesi*. Bakü.
- İrevan Hanlığı*. (2010). Bakü.
- İsmailov, M. (2014). *İlk çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi* (V. Kurban, Çev.). İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılığı.
- İşipek, A. R., & Aydemir, O. (2006). *1770 Çeşme Deniz Savaşı—1786-1774 Osmanlı Rus Savaşları*. İstanbul: Denizler kitabevi.
- Lapidus, I. M. (1996). *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası* (İ. S. Üstün, Çev.). İstanbul.
- Leviatov, V. N. (1948). *Oçerki İz İstorii Azerbaydjana, v XVIII Veke*. Bakü.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (E. Necef & Ş. Necefov, Çev.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Memmedli, B., & Çingizoğlu, E. (2013). *Urmiya Hanlığı*. Bakü: Mütercim.
- Merdanov, M. (2011). *Azerbaycan Tahsil Ansiklopedisi* (C. 1). Bakü: Tehsil neşriyat.
- Mustafayev, T. (1986). *XVII Asrın Birinci Yarısında Azerbaycan'da Rus Meylinin Canlanması*. Bakü: Elm.
- Mustafazade, T. (2005). *Gece Hanlığı*. Bakü: Elm.
- Nesibli, N. (2002). Osmanlı Savafi Savaşları, Mezhep Meselesi Ve Azerbaycan. *İçinde Türklere* (C. 6, ss. 893-898). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Nimat, K. A. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: T.T.K.Y.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan'da Rus kilisesi ve Rusçuluk faaliyetleri (1828—1905)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Önkal, A. (2010). *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu* (19. bs). Konya: Kitap Dünyası Yayınları.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XLVII, D.50680*. (1872). S.Petersburg.
- Qafarova, S., & Gerayzade, E. (2020). *Yeni Azerbaycan Edebiyatı (19 Asr—20 Asrın Evvelleri)* (1. bs). Ertem Kafkars Eğitim Yayınları.
- Qarayev, E. (2005). *Azerbaycan XVIII Asr Rus ve Qerbi Avrupa Seyyahlarının Tasvirinde*. Bakü.
- Quliyev, V. (2000). *Gence-Karabağ, Mufassal Defteri*. Bakü: Şuşa Neşriyatı.
- Resulzade, Mehmet Emin. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*. İstanbul.
- Resulzade, Memmed Emin. (t.y.). *Kafkasya Türkleri", Türk Yılı 1928*. Türk Ocakları Merkez Heyeti Neçri.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

- Sadıgov, R. (2018). Çar 1. Aleksandr Döneminde Rusya'nın Azerbaycan'da İşgalcilik Siyaseti. *Karadeniz Araştırmaları*, 15(59), 48-82.
- Sadık, R. (2022). *Azerbaycan* (T. E. Biber, Ed.). İstanbul: Şenyıldız Yay.
- Smirnov, N. A. (2013). *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri* (2. bs; A. Berberoğlu, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- SÜleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Süleymanlı, M. (2011). *Azerbaycan Kültüroloji Fikir Tarihinden (XX Asrın Evvelleri)*. Bakü.
- Sümbül, T. (1990). *Azerbaycan Dosyası I*. Ankara: Kök yayınları.
- Swietochowskis, Tadeusz. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (1. bs; N. Mert, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Swietochovski, Tadeusz. (2000). *Rusya ve Azerbaycan, Serhedyanı Bölge Keçid Dövründe* (L. Mirceferova & B. Hacıyev, Çev.). Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı.
- Şamil Fetullayev & Fiqarov. (2006). *Azerbaycan'ın Qadim Mescitleri. Dövlət ve Din İçtimai Fikir Toplusu*.
- Türker, Ö. (2017). Rusların Gence'yi İşgali (4 Ocak 1804). İçinde A. Demir, K. Tuba, & E. Erdoğan (Ed.), *Türk Tarihine Dair Yazılar II* (1. bs, ss. 93-104). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Umudlu, V. (2004). *Şimali Azerbaycan'ın çar Rusya'sı tarafından işgali ve müstemlekeçilik aleyhine Mübarezesi (1801-1828)*. Bakü.
- Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe.
- Yunusov, A. (2004). *Azerbaycanda İslam*. Bakü: Zaman.
-

Makalenin Türü : Edebi İncelemeler
Geliş Tarihi : 18.10.2022
Kabul Tarihi : 23.11.2022

SABAHATTİN ALİ'NİN SES HİKÂYESİNDE YABANCILAŞMA TEMASI

Özcan ÇİÇEK*

Özet

Cumhuriyet Dönemi edebiyatının Toplumcu gerçekçi yazarlarından olan Sabahattin Ali, kendine has üslubu, tekniği ve olayları ele alış biçimi yönüyle Türk edebiyatında gözleme dayalı realist hikâye yazarları içinde önemli bir yere sahiptir. Gerek öğretmenlik yıllarında gerek çeşitli mesleklerde çalıştığı zamanlarda Anadolu coğrafyasını gezip gören yazar, bu gezileri sırasında Anadolu halkının yoksulluğuna, sıkıntlarına, sıcaklığına, çelişkilerine, değişen dünyanın yeni yüzüne olan yabancılığına yerinde şahit olmuş, bütün bu gördüğü farklı manzaraları gözlemlemiş ve hikâyelerinde başarılı bir şekilde işlemiştir. Her ne kadar olay merkezli hikâyeciliğin temsilcisi olarak bilinse de olayın içinde birey psikolojisini de ihmal etmemiş, olayın içine kesitler serpiştirerek hikâyelerinde bir harmoni ortaya koymuştur. Bu makalede yabancılaşma kavramının tarihine, kullanıldığı disiplinlere, çeşitli filozoflar tarafından nasıl değerlendirildiğine, sanat ve özellikle edebiyata nasıl yansıtıldığına değinildikten sonra Sabahattin Ali'nin Ses hikâyesinde bu kavramın nasıl ele alındığına değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sabahattin Ali, Ses, Hikâye, Yabancılaşma, Tema.

THE THEME OF ALIENATION IN SABAHATTİN ALİ'S SES STORİE

Abstract

Sabahattin Ali, one of the social realist writers of the Republican Period literature, has an important place among the observation-based realist story writers in Turkish literature with his unique style, technique and way of handling events. The author, who visited the Anatolian geography both during his teaching years and while working for various professions. He survived the poverty, troubles, warmth, contradictions, and unfamiliarity of the Anatolian people with the new face of the changing world, observed all these different landscapes and successfully processed them in his stories. Although he is known as the representative of event-centered storytelling, he did not neglect the human psychology about the event, and he created a harmony in his stories by interspersing sections into the event. In this article, after mentioning the history of the concept of alienation, the disciplines in which it is utilized, how it is evaluated by various philosophers, how it is reflected in art and especially in literature. It was also tried to address how this concept is handled in Sabahattin Ali's story of "Ses".

.Key Words: Sabahattin Ali, Ses, Story, Alienation, Theme.

* Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı

Giriş

Din, sanat, psikoloji ve felsefede çeşitli anlamalarda kullanılan yabancılaşma, Felsefe Terimleri Sözlüğünde genel anlamı ile şöyle tanımlanır:

“Yabancılaşma, kontrol altına alınamayan iç güdüler, tutkular ve yerleşik alışkanlıklar nedeniyle, insanın kendisine, kendi gerçek özüne yabancı hâle gelmesi durumunu, insana özgü özellikleri, insani ilişki ve eylemleri, insandan bağımsız olan ve insanın yaşamını yöneten şeylerin, cansız nesnelere özellikleri, ilişkileri ve eylemlerine dönüştürme hareketi ya da sürecini tanımlar.” (Cevizci 1999: 906)

Yabancılaşma, bireyin şehirleşme ile birlikte hızla yaygınlaşan yalnızlık duygusunun sonucu olarak ortaya çıkan kentsel bir olgudur. Zira yabancılaşmayı doğuran temel faktör yalnızlaşma ve bireyselleşmedir ki bu iki kavramın yaşam bulduğu zemin ise kent yaşamıdır. Kaynağını dinden alan yabancılaşma kavramının tarihsel kökenini peygamberlere kadar götürmek de mümkündür. Ancak bu kavram felsefede ilk defa Yunanlı felsefeci ve aynı zamanda Yeni Platoncu olan Plotinos tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Fakat Plotinos'taki yabancılaşma kavramı teolojik bir kavramdır. Plotinos'un yabancılaşma anlayışında ruh, Kendi varlığından sıyrılıp mutlak olan ile bütünleşir. Bu yönüyle ondaki yabancılaşma biçimi, İslam tasavvufundaki Vahdet-i vücud anlayışı ile benzerlik gösterir. Bir başka deyişle Plotinos'taki yabancılaşma ruhun Tanrı ile bütünleşmesidir de denilebilir. Plotinos ile başlayan yabancılaşma düşüncesi, en açık ifadesini Hegel'de bulur. Yabancılaşmayı varoluşsal bir düzlemde ele alan Hegel'e göre, yabancılaşma, bir insanın etken ve edilgen olarak ikiye ayrılması sonucunda; dil, kültür, sanat gibi kendi yaratısı olan ürünlerin kendisine yabancı hale gelmesi ile ortaya çıkan bir süreçtir.

Bununla beraber yabancılaşma kavramını teolojiden alıp felsefi düzlemde ilk kullanan yine Hegel olmuştur. *Tinin Görüngübilimi* adlı eserinde Hegel yabancılaşma kavramını şöyle açıklar:

“Bilinç görgüleniminde olandan başka hiçbir şeyi bilmez ve kavramaz; çünkü görgülenimde olan yalnızca tinsel tözdür ve dahası, bilincin 'kendi'sinin nesnesi olarak. Ama Tin nesne olmaktadır, çünkü Tin kendine bir başka olma, kendi 'kendi'sinin nesnesi olma ve bu başkalığı ortadan kaldırma devinimidir. Ve görgülenim işte bu devime verilen addır: burada dolaysız, görgülenmemiş, soyut kendisine yabancılaşmaktadır.” (Hegel 1986: 40).

Dolayısıyla Hegel'deki yabancılaşma aslında başlangıçta kendi başına olan, bir bütün olan Tin'in, özne ve nesne şeklinde ayrılması ve özne olan Tin'in kendi varlığı yerine elde ettiği varlığa nesne olması sonucu tözüne karşı yabancılaşmasıdır. Daha somut bir ifade ile başlangıçta “BİR” olan varlığın kendinden yeni varlıklar türetmesi yani öznenin kendi içinde bir nesne türetmesi ve o nesne ile yabancılaşması olarak da algılanabilir. Hegel'in savunduğu diyalektik idealizmi ilk etapta İslam tasavvuf anlayışındaki “Kenz-i Mahfi” hadisini düşündürse de Hegel'de kendine yabancılaşan Tin iken Kenz-i Mahfi anlayışına göre yabancılaşmayı yaşayan insanın kendisidir. Zira Vacib-ül Vücut olan Allah, başlangıçta gizli bir hazine iken bilinmek istediği için varlığından kâinatı, insanı yaratır. Allah'ın kendi

varlığından yarattığı insan zamanla fitratından saparak gaye-i aslına uzak düşer ve böylece Rabbine karşı bir yabancılığa yaşamaya başlar.

Yabancılığın Hegel’den farklı bir boyutta ele alan bir başka filozof da Karl Marx’tır. Yabancılığın kavramını daha çok emek, üretim ve sermaye üzerinden iktisat ile açıklamaya çalışan Marx, yabancılığın: “*İnsanı, kendi etkinliğinin ürünlerine, üretken etkinliğinin kendisine, içinde yaşadığı doğaya, kendine, kendi özsel doğasına, insanlığına, öteki insanlara yabancılaştıran eylemdir.*” şeklinde tarif eder (Erdost 2013: 12).

Marx, yabancılığın kavramını insan- doğa ilişkisinden yola çıkarak insanın üretim biçimi üzerinden tanımlar. Ona göre doğa olmadan insan hiçbir şey meydana getiremez. Marx’ın yabancılığın teorisinde, işçinin üretim anlayışına göre bir işçinin emeğinin ürünü ne kadar büyük olursa işçinin de o kadar küçüldüğü ifade edilir. Daha açık bir ifade ile Marx’a göre bir işçi ne kadar çok ürün ortaya koysa, ortaya koyduğu ürünün miktarı ve gücü ne kadar fazla ise işçi de o kadar değersizleşir. Yani işçinin ürettiği eşyanın değeri bir bakıma işçinin kendi değerinden bir şeyler alıp götürdüğü için işçinin değeri de o oranda ucuzlamaya başlar. Çünkü işçinin ortaya koyduğu emek, sadece eşyayı üretmekle kalmaz, aynı zamanda işçiyi de metalaştırarak ortaya koyar. “*Bu yüzden Marx yabancılığın teorisinde ‘yabancılığın emek’ kavramından hareket eder*” (Aydoğan 2015:278). Kısacası Marx insanın kendine yabancılığın onun üretim ve emeği ile ters orantılı olduğunu belirtir.

Dolayısıyla ortaya çıkan ürün ile o ürünü var eden emek arasında herhangi bir duygusal bağ ya da bir ilişki yoktur. Yani ürün artışı ile emek arasında ters orantılı bir ilişki söz konusudur. Üretimin öznesi olan işçi bir süre sonra bu üretimde nesneye dönüşerek ürettiğinin kölesi durumuna döner ve ürettiğine tamamen yabancılığın olur.

Din-teoloji ile çıkış noktası bulan ve Hegel ile felsefede, Marx ile iktisatta kullanılan yabancılığın kavramından sanat ve edebiyat da uzak durmamış ve yabancılığın temalı birçok edebi roman ve hikâye yazılmıştır. Bu makalede Sabahattin Ali’nin Ses hikâyesinde yabancılığın temasının edebi eser ve yabancılığın, Sabahattin Ali’de yabancılığın, Ses hikâyesinde yabancılığın başlıkları altında nasıl kullanıldığı incelenecektir.

Edebi Eser ve Yabancılığın:

İnsanın kendine, insana, topluma ve doğaya yabancılığın sorunu sanat ve felsefede olduğu gibi edebiyatta da temel problem olmuştur. Özellikle de kentleşmenin artmasıyla birlikte modern insanın yabancılığın da o denli artmıştır.

Burada kentleşme kavramını özellikle öne çıkmaktadır, zira kentleşme ile birlikte birey, ben merkezli, kendi ekseni etrafında dönen bir yaşam döngüsünün içine girer. Adına yalnızlaşma da diyebileceğimiz bu ben merkezli yaşamın aslolan sorusu şudur: Biz’in içinde olan ve kendine bir düzen kurmaya çalışan ben, Biz’le ayrılmaya ve çatışmaya başlarken kendisi için kurmaya çalıştığı düzen, var olan toplumsal düzene ne kadar uygundur? Bir diğer soru da bireyin ben merkezli yaşam içinde kurduğu inanç, ilke, cinsiyet, ahlak, kültür, sosyal, ideolojik, etnik değerler ile biz merkezli bu değerler birbirine ne kadar uyar veya ne kadar çatışık bir durum oluşturur sorusudur. Genellikle çelişik yönde gelişen bu değerler çatışması, bireyde yalnızlaşma ve toplumsal bir yabancılığın da yaratır. Ancak toplumdan koparak özgürleştiğini zanneden birey, “*akılın önderliğinde her şeyi çözebileceğine inansa da gelişen dünya, bilim ve teknoloji karşısında acizliğini fark etmiş ve kendi yaşantısı*

üzerinde denetiminin olmadığını idrak ettiğinde ise kendine yabancılaşmaya başlamıştır.” (Odunkıran 2020:641).

Yabancılaşma kavramı tüm çeşitleriyle hem dünya edebiyatında hem Türk edebiyatında hızla yaygınlaşmaya başlamıştır. Dünya edebiyatında 14.yy. İtalya’sında İtalya edebiyatının şah damarını oluşturan Dante, daha o andan itibaren yalnızdır. “*Vatanı bile yok. Sürgün ve fermanlı.*” (Meriç, 2016: 230) olarak bir yabancı gibi ölür. Yıldız Ecevit onun için şöyle der: “*Yoz bir toplumun insanların karanlık eylemleriyle dokur metnini. 14. yüzyıl İtalya’sının ‘yabancılaşmış’ insanıdır Dante*” (Ecevit 1998: 45- 47). Kafka, Dönüşüm adlı eserinde kahraman Gregor Samsa’nın yaşadığı değişim ve yabancılaşmayı onu böceğe dönüştürerek somutlaştırır. Marshall Berman da Goethe’nin Faust adlı eserindeki Dr. Faust’un yaşadığı yabancılaşmayı şöyle ifade eder: “*Zihni büyüdüğü, duyarlılığı derinleştikçe o daha da yalıtılmış, dışarıdaki hayatla olan ilişkisi daha zayıflamıştır.*” (Berman 2017: 67). İnsanın; bireysel, toplumsal duyarlılığı arttıkça yalnızlaşması ve yabancılaşması da o düzeyde artmaktadır. İnsan, yönünü dış dünyadan kendi iç alemine çevirmeye başlamaktadır.

Türk edebiyatında yabancılaşmanın ilk örneklerini Tanzimat Dönemi’ne kadar götürmek mümkündür. Osmanlı toplumunu hemen her yönüyle kuşatan Batı kültür ve edebiyatı hem halk tabakasında hem de aydın zümre içinde yabancılaştırmayı da beraberinde getirmiştir. Tanzimat Dönemi romanlarında ele alınan roman kahramanları tipolojisinde kendi kültür, medeniyet ve edebiyatına yabancılaşmış Bihruz Bey ve Felatun Bey gibi tipler ironik bir dille eleştirilmişlerdir. Yaşadıkları dönemin siyasi baskıları ile bunalan Servet-i Fünûn yazarları topluma ve toplumsal meselelere karşı bireysel- ben merkezci bir edebiyata sığınmışlardır.

Türk edebiyatında yabancılaşma, modern anlamda asıl etkisini 1960’larda özellikle gelişen kentleşme ile birlikte yakalamıştır. Oğuz Atay’ın *Tutunamayanlar*’ında Selim, Orhan Pamuk’un *Cevdet Bey ve Oğulları*’nda Refik, Yusuf Atılgan’ın *Aylak Adam*’ındaki C Türk edebiyatında yabancılaşmanın farklı yönlerini ortaya koymuşlardır. Bunun yanında “*Yine Sabahattin Ali roman ve hikâyelerinde yabancılaşma sorununa kimi kez doğa-kent, kimi kez de birey-toplum çatışmalarıyla yer verir*” (İlhan 2012: 45).

Sabahattin Ali’de Yabancılaşma

Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının Toplumcu-Gerçekçi yazarlarından olan Sabahattin Ali, yabancılaşmayı hem gerçek yaşamında hem de eserlerinde yaşamış bir sanatçıdır. Sabahattin Ali; gözlemlediklerinin yanında şahsi tecrübelerinin ve içinde yaşadığı toplumun birçok tarafına farklı açılardan tanık olması, onun hikâyelerini içerik olarak zenginleştirirken ruhsal açıdan yazarı her geçen gün daha da yalnızlaştırmıştır. Yozgat’ta öğretmenlik yaptığı süreçte dışarıda akıp giden eğlenceli ve kalabalık hareketliliğe karşın “*ruhen tam ve mutlak bir yalnızlığı yaşamaktadır.*” (Korkmaz 1991: 17). İlerleyen zamanlarda bu yalnızlık onda gittikçe topluma karşı yabancılaşmaya ve nihayetinde de toplumdan kaçışa yol açmıştır. Nitekim ölümü öncesinde yurdunu terk edip kaçmak zorunda kalması bu yabancılaşmasının belirgin örneğidir. Sabahattin Ali, çoğu zaman yaşadığı bu yabancılaşmayı mektuplara sığınarak bastırmaya çalışmıştır. Ayşe Sıtkı İlhan’a gönderdiği mektuplardan birinde ruh halini şöyle tarif eder: “*Hiçbir şeye ısınamıyorum. Dünya çok güzel muhakkak... Dünya çok enteresan, bu da muhakkak... Fakat ben bir türlü ‘buranın malıyım!’ diyemiyorum. Kati hiçbir hareket yapmama imkân yok, çünkü bir rüya âleminde*

gibiyim ve sanki manevi dalgaların sürüklenişine tabiyim...” (Akın vd. 1997: 160). Hiçbir yere ait olamama duygusu Sabahattin Ali’yi her geçen gün daha da yalnızlaştırmış ve yabancılaştırmıştır. Ondaki bu yabancılaşma hikâyelerinin kahramanlarında karşımıza çıkmaktadır. Sabahattin Ali’de yabancılaşma daha çok birey –toplum ve birey – mekân arasında yaşanır. Ancak *Ses* hikâyesinde Sivaslı Ali hem toplum hem mekâna yabancıdır.

Ses Hikâyesinde Yabancılaşma

Ses hikâyesi 1937 yılında *Her Ay* dergisinin Haziran- Temmuz sayısında yayımlanır. Hikâyede anlatı, kahramanlardan birinin ağzından anlatılır. Kurmaca metinlerde mekân genel çerçeve ile açık- kapalı, geniş – dar, içeri-dışarı şeklinde, kahramanın ruh haline paralel olarak kurgulanır ve genellikle birbirine zıtlık teşkil eder. Ses hikâyesinde de iki zıt mekânla karşılaşmaktadır. Birinci mekân, olayın yaşandığı dış mekân yani doğadır. Bu bölümde gelişen olay kısaca şöyledir: Beyşehir’den Konya’ya giden kamyon, Barsakderesidenilen yerde bozulur. Şoför ve muavin tamir için uğraşırlar ancak bu biraz zaman alır. O arada yolculardan kimi yoldan geçen tek tük otomobillerle gider, kimi de kenara köşeye çekilir. Anlatıcı ve bir müzik mektebinde görevli olan arkadaşı da kenarda uzanır. Buldukları yer yol amelelerinin çalışma alanıdır. Akşam vaktidir ve hava iyice kararmıştır. Yol ameleleri, çadırlarına dönerek ateş yakmaya başlarlar. Anlatıcı ve müzik mektebinde vazifeli olan arkadaşı, iyice kararan havada bir kenarda beklerken amele çadırlarının bulunduğu yerden gelen türkü sesine doğru giderler. Çadır önünde yan yatırılmış el arabasının üzerine oturan ve yirmi beş yaşlarında olan Sivaslı Ali isminde bir işçi bağlama çalıp türkü söylemektedir. Anlatıcı ve özellikle müzik mektebinde görevli olan arkadaşı Ali’nin sesini çok beğenirler. Müzik mektebinde görevli olan, Ali’nin sesini değerlendirmek ister ve Sivaslı Ali’yi müzik eğitimi için Ankara’ya çağırır. Ali’nin “fevkalade” bir sesi vardır. Yazar, hayatında ilk defa bir insan gırtlığından böyle gür, tatlı, tok ve manalı bir ses duymuş olmanın şaşkınlığını yaşar. Mehtap, derenin ara ara duyulan şırıltısı, dar vadi... Doğanın görkemi ile bütünleşen Ali’nin sesi bütün etkileyciliği ile kendini gösterir.

Doğa her canlı için farklı bir anlam ve farklı bir tarif ifade eder. Kimileri için doğa, kendine has yasaları olan, vahşi bir yaşam alanı iken kimileri için ise doğa, şehrin gürültülü, bohem ve kasvetli yalnızlığına karşı kendi ritmini kendi içinde taşıyan bir sığınak, kendini bulma bir başka ifade ile özüne döndüğü “organik olmayan bedendir” (Marx 2013: 80). Nitekim Sivaslı Ali’nin türkü söylediği ilk mekân doğadır ve Sivaslı Ali orada kendinden emin fevkalade bir sesle türkü söyler. Olay hikâyelerinde kişinin kimliği ve psikolojisi üzerinde büyük bir etkisi olan mekân, “*Şahsın çevresini, algılayış şekillerini, o çevredeki ruh durumunu hatta karakterini etkiler.*” (Narlı 2002: 98). Dolayısıyla Ali’nin özgüveni yüksek, kendinden emin, sesini bularak saz çalıp türkü söylemesi de mekâna duyduğu aidiyet ve güvenle alakalıdır. Hikâyede türkü söylediği mekân yazar tarafından şöyle anlatılır:

“Ovada, çadırın önünde, dört beş kişi oturmuşlardı. Etraflarında kazma ve kürek serpilmiş duruyordu. Çadırın kapısına asılmış bir fener sallandıkça vadinin içine doğru uzanan ve başları karanlıkta kaybolan gölgeler belli belirsiz kımıldıyorlardı. Yirmi yaşından fazla göstermeyen bir delikanlı çadırın önünde, yan yatırılmış bir el arabasının üstüne oturarak saz çalıyordu.” (Ali 2019: 101).

İnsanın her yönüyle doğaya bağlı olduğunu ve doğanın bir parçası olduğunu ifade eden Marx, doğayı hayatın doğrudan bir aracı olarak görür ve ona göre doğa, “*insanın*

organik olmayan bedenidir” (Marx 2013: 80). Dolayısıyla hikâyede doğaya yabancılaşmanın aksine gücünü, sesini ve kendini doğada bulmuş, özgür bir Ali ile karşılaşmaktayız.

Sivaslı Ali'nin doğadaki özgür ruh hali, onun davranışlarına ve saza olan hakimiyeti, özgüveni üzerinde de etkili olur. Yazar, Ali'nin bu doğadan aldığı güveni şu dizelerle tasvir eder:

“Uzun sapı, şaşırtıcı bir süratle aşağı yukarı kayan parmaklarının altında, canlı bir mahlûk gibi titriyordu. Tellere vuran sağ eli, küçük fakat kendinden emin hareketler yapıyor, bu el sazın gövdesine her yaklaştıkça, insan, sanki o tahta ile bu et arasında gizli, fakat çok manalı ve mühim bir konuşma oluyormuş zannediyordu. Çadırı ve bulunduğumuz yeri bir aydınlık yalayıp geçti, vadinin obur ucuna kadar uzandı. Başımızı kaldırdık, karşımızdaki sırtı aşır yukarı fırlayan ayı gördük. Saz çalan delikanlı da başını kaldırdı ve gözlerini biraz yumarak, tam karşısında beliren bu aydınlık yüzlü dinleyiciyi süzdü. Sonra saza vuran eli yavaşladı, gözleri kapandı, boğazı gerildi ve yüzü kırmızılaştı” (Ali 2019: 101).

Sivaslı Ali, doğaya sadece organik bir bağ ile bağlı değildir. Onun için doğa, gücünün ve sesinin yanında ilhamını da aldığı yerdir. Nitekim Sivaslı Ali, sazını ağaçların arasından yükselen aya doğru tutarak aya hitap eder gibi şarkısına devam etmeye başlar.

Hiçbir adresi olmayan Ali'nin kendini ait hissettiği tek yerdir doğa. Yazarın, aynı zamanda bir müzik mektebinde öğretmen olan arkadaşı cebinden defterini çıkararak Sivaslı Ali'nin adresini almak ister. Bu durum karşısında çok şaşırın Ali'nin verecek bir adresi yoktur. Yollarda amelelik yapan Ali, Konya'ya gelip gittikçe uğradığı hanın adını söyler. Burada “han” kelimesi özellikle dikkat çekicidir zira yolda kalmışların, adresi olmayanın yeridir han. *“İnsanlar hanlara geçici olarak uğrarlar, kalıcı olamazlar”* (Korkusuz 2020).

Sabahattin Ali'nin Ses hikâyesinde ikinci mekân ise olayın yaşandığı iç mekân yani salondur. Hikâye özelinde mektep de diyebileceğimiz bu mekânda *“birbirlerini anlamaktan çok uzak olan ve farklı beklentilerle aynı mekânda bir araya gelen insanların trajedisi”* (Tüzer 2018: 398-405) ne tanık oluruz. Hikâyede ana temayı oluşturan bu ikinci mekân ve bu mekâna bağlı olarak gelişen olay ise Sivaslı Ali'nin Ankara'daki müzik mektebine gelmesi ile başlar.

İmtihanın yapılacağı mektebin müdür odasında Ali ile karşılaşan yazar, karşısında daha utangaç ve ürkek bir Ali görür. Yol kenarında aya karşı yüzünü çevirip özgürce türkü söyleyen Ali'nin yerine daha ürkek, çekingen bir Ali vardır. Yazar, Ali'nin mektep salonundaki yabancılik hissini mekân tarifi içinde şöyle ifade eder:

“İmtihanın yapılacağı mektebin müdür odasına girer girmez, bir kenarda elinde sazıyla bekleyen Sivaslı Ali'yi tanıdım. Yüzü biraz daha kırmızı, bakışları adamakıllı ürkekti. Ökçesi basık ayakkabılarının arkasından topukları delik çorapları görünüyor ve üzerinde bulunduğu halı, tabanlarını yakıyormuş gibi sık sık ayak değiştiriyordu. Sazını bir silah gibi sağ ayağının kenarına dayamış, sapını iki parmağıyla yakalamıştı. Odada konuşup gülüşenlerin yüzüne bakmıyor, gözlerini yerde ve karşı duvarda gezdiriyordu.” (Ali 2019:104).

Ali'nin mektep salonunda yaşadığı yabancılik sadece duygusal değildir. Ökçesi basık ayakkabı, delik topuklardan görünen çoraplar Ali'yi, fiziksel olarak da bu mektep ortamına yabancı kılar. Sivaslı Ali'nin, okul salonundaki bu yalnızlığını paylaşan ve ona yabancı

olmayan tek şey, iki parmağıyla sapını yakaladığı ve sağ ayağının kenarına bir silah gibi dayadığı sazı olur. Odaya ve içindeki her şeye yabancılaşan Ali, sessizce etrafını izlemekle yetinir.

İnsan psikolojisi ile mekân arasında doğrudan bir ilişki vardır. İnsanın mekâna uyumsuzluğu eylemlerini belirlemede önemli bir unsurdur. Ali’nin de ayaklarını sık sık yere vurması mekâna duyduğu yabancılık hissini somut belirtisidir. “*Sabahattin Ali’yi diğer hikâyecilerimizden ayıran farkı; eserlerinde kurguladığı “mekân-insan” ilişkisindeki ayrıntıları yansıtmada gösterdiği hassasiyet ve “olay örgüsündeki sağlamlıktır.*” (Eronat 2011: 122)

Yazarın, mekânı ele alışını belirleyen temel faktör, amacı hakkında da bize bir ipucu sunmaktadır. Doğal mekândaki coşkun ruha karşı salonda ve bilmediği kitleye karşı hapsolmuş bir ruh, tutuk bir ses. “*İnsanda var olan mekânla ilgili aidiyet duygusu, köklü ve güçlü bir kaynağı işaret etmektedir.*” (Şengül 2010: 529). Nitekim Ali’nin doğada coşkun bir ses ile türkü söylemesi de mekâna duyduğu aidiyet duygusuyla ilgilidir. Doğal mekân olan orman kenarındaki işçi çadırının önünde yabancılık çekebileceği ya da kendini sınırlayacak hiçbir durum yoktur ve burada sesini bulan bir Ali vardır.

Tanzimat ile başlayıp Cumhuriyetin kurulması ile birlikte daha radikal yöntemlerle uygulanmaya çalışılan çağdaşlaşma hareketi/leri, Türkiye’de hem bürokraside hem de aydın tabakada kültürel bir zihniyet ve davranış çatışmasını ve de çelişmesini beraberinde getirmiştir. Cumhuriyetin kurulması ile birlikte yüzünü tamamıyla Batı’ya çeviren yeni Türkiye’nin sanat politikalarını belirleyen temel esas: “*Batılı kültür değerleriyle biçimlenmiş bir yaşam tarzı*”nı (Duman 2008: 262)’ tüm alanlarda yaşatma gayretidir. Bunun sonucu olarak da 1923 yılında Garp Musikisi Şubesi açılmış ve 1927’de ‘Şark Musikisi Şubesi’ kapatılmıştır. Müzik eğitiminde yeni düzenlemeler yapılmış, diğer alanlarda olduğu gibi müzik alanında da ikiliklere son verilmiştir. “*Bu şekilde Türk Musikisi bölümü kaldırılarak Darülelhan, doğrudan doğruya Batı Musikisi konservatuvarı haline getirilmiştir.*” (Duman vd. 2008: 267). Bunun için de piyano başta olmak üzere birtakım batılı müzik ölçü ve aletleri geliştirilip birçok müzik uzmanları Türkiye’ye davet edilmiş, müzik eğitimi için Avrupa’ya öğrenci gönderilmiştir. Ses hikâyesinde de müzisyen yetiştirilmek üzere bir yarışma yapılır, burada namzetlerin kulak terbiyelerini denemek için bir mektebin salonu düzenlenir. Sabahattin Ali, mektep ortamını ve bu ortamda Ali’nin yaşadığı yabancılaşmayı hikâyede şöyle anlatır:

“*Mektebin muhtelif milletlere mensup müzisyenlerinin Türkçe, Almanca, Fransızca konuşmaları ortalığı doldururken, müdür odasının kapısı vuruldu ve içeriye iki kişi girdi... Bu sırada genç müzisyenlerden biri sahneye beyaz boyalı demir bir iskemle koyarak Ali’ye:*

-*Otur bakalım! - dedi.*

Diğer bir müzisyen atıldı:

-*Canım, iskemleye oturup şan yapılır mı? Ayakta söylesin! -*

-*Amma yaptın ha, ayakta saz çalıp şarkı söyleyen halk şairi gördün mü?*” (Ali 2019:105).

Sabahattin Ali’nin “Ses” hikâyesindeki başarısının mihenk noktası sayılan bu paragraftır. Yazar bu paragrafta, Sivaslı Ali’nin mekâna yabancılaşmasının yanında bu

kültürel zihniyetin davranışsal çatışmasının doğurduğu yabancılaşmayı satır aralarına serpiştirerek işaret eder. Dolayısıyla mektep salonunda yabancılaşmayı asıl yaşayanlar köklü bir halk edebiyatı geleneğine sahip olan Anadolu coğrafyası ve bu geleneğin beslediği âşık edebiyatında ozanların türkülerini nasıl icra ettiklerinden bile bihaber olan jüri heyeti ve müzisyenlerdir. Sivaslı Ali mekâna yabancı iken jüri heyeti ve müzisyenler kadim bir geleneğe, Anadolu ruhu ile bütünleşmiş bir kültüre yabancılaşmışlardır. Bunu da salonda bulunan yabancı konuklara modern görünmek adına Sivaslı Ali üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Salonda kendini tamamen yalnız ve yabancı hisseden Ali'nin bu halini kimse fark etmez. Salonda kimsenin Ali ile ilgilenip onu rahatlatmaya çalışmaması: *“türküler yerine operalar seslendirmesinin arzu edilmesi Batı kültürünü temsil eden kişilerin halk kültüründen ve psikolojisinden uzaklığına işaret etmektedir”* (Tek 2018: 430). Sivaslı Ali ise bu kültürel bocalamadan habersiz yabancı olduğu mekânda etrafı tuhaf gözlerle inceler.

“Bu münakaşa esnasında Ali, gözleriyle odanın bir hastane ameliyathanesine benzeyen beyaz, çıplak duvarlarını, büyük, perdesiz pencerelerini seyrediyor ve odayı sesleriyle dolduran bu bir sürü adama, ameliyat masasına yatacak bir hastanın doktorlara bakışına benzeyen ürkek nazarlar fırlatıyordu.” (Ali 2019: 106).

Batı müziğinin sembolik bir simgesi olan piyanoya yabancı olan Sivaslı Ali, kendisinden istenen piyano sesine uygun bir melodi çalması istenirken o, *“bir haber yolladım canan iline.”* ile karşılık verir ve kendisinden isteneni bir türlü yapamaz. Yazar, Ali'nin piyano karşısındaki yabancılığını şöyle aktarır:

“Piyanodaki genç kadın, eliyle onu yanına çağırırdı. Namzetlerin kulak terbiyeleri denenecekti. Sağ eliyle basit bir melodi çalarak Almanca:

-Bunu aynen tekrar et!- dedi.

Türk müzisyenlerden biri izah etti:

-Piyanoya göre söyle bakalım! -

Ali bir bana, bir de gözleriyle arayarak dostuma baktı” (Ali 2019: 107).

Sivaslı Ali salonda yaşadığı yabancılıkla beraber piyano karşısında büyük bir şaşkınlık yaşar. Yazar, Ali'nin yaşadığı bu şaşkınlığı fark etse de yapabileceği pek bir şey yoktur. Zira Ali, hayatında hiç piyano görmemiş, sesini duymamış hatta adını bile duymamıştır. Ali, bütün uğraşlarına rağmen yabancı olduğu bu piyanonun melodisine uygun ses çıkaramaz. Piyanonun başına oturan kadının çaldığı melodiye *“bir haber yolladım canan iline”* diyerek karşılık verir ve gülünç duruma düşmekten kurtulamaz. Saz geleneğine ve saz çalmaya alışık olan Ali, susmayı tercih eder.

Saz, yüzyıllardan beridir halk edebiyatının temel enstrümanı olmuştur. Denilebilir ki saz, aynı zamanda Anadolu âşık edebiyatı geleneğinde bir kimlik özelliği kazanmıştır. Küçüklüğünde bir iki usta âşığın yanında gezen Sivaslı Ali de bu geleneğin bir parçası olan saz çalmayı bilir. Dolayısıyla âşıklık geleneğinin içinde büyüyen Ali, Piyanoya yabancıdır ve ona uyum sağlamakta zorlanır, kendisinden istenileni başaramaz ve gülünç duruma düşmekten çok sıkılır. Ali'nin rakibi olan sarışın delikanlı, plaklardan öğrendiği tangolarla piyanoya uygun ritimler çıkarır ve yarışmaya seçilir. Odadakilerle ilgisini kesmiş olan Ali, bir yabancı gibi boş gözlerle etrafı, duvarları izlemeye başlar. Sivaslı Ali'nin, salonda

yaşadığı bu yabancı ortama karşı gösterdiği tek tepki ise istem dışı gerçekleşen ayak hareketleri olur. Çünkü Sivaslı Ali, o mektep salonunda yaşadığı bütün kötü ruh halini, bütün kırılmaları ve bütün bu kırılan ümitleri, salondaki psikolojik yabancılığını, bu ritmik ayak hareketleri ile üstünden atmaya çalışır:

Hastane ameliyathanesinden farksız olan bu salonda savunmasız bir şekilde duran Sivaslı Ali’nin tek sığınağı ayağının yanında duran sazıdır artık. Bütün çabalarına rağmen Ali salonda sesini bulamaz. Sesini bulamaması da mekâna karşı aidiyet duygusunun oluşmaması, yabancılık çekmesi ile ilgilidir. Ali de bunun farkındadır ve kebabçı dükkânından çıkarken anlatıcı ile müzik mektebinde görevli olan arkadaşına: “*Ben o odada bir türlü sesimi bulamadım!*” (Ali 2019: 109) diyerek mahcubiyetini ifade etmesi de mekânsal bir yabancılığın etkisini göstermektedir. İnsanın sesi insanın kimliğidir, ayırt edici özelliğidir. İnsan, sesiyle tanınır, bilinir. Bu yüzden de sesini kaybetmek bir yönüyle kendini kaybetmektir. Ali, hastanenin ameliyat odasını andıran salonda sesi ile birlikte kimliğini de kaybetmiş gibi etrafını boş gözlerle seyrederek kırık saz ile heyet karşısına çıkmak istemeyen Ali, indiği handa daha önce satın aldığı sazı yol parası fiyatına satarak sessiz sedasız çıkar gider.

Sonuç

Din ile başlayan yabancılığa kavramı tarihsel süreç içerisinde değişik anlam katmanlarından geçerek felsefi, sanatsal ve edebi metinlerde kullanılmaya başlanmıştır. Dünyada 19.yy’da yaygınlaşmaya başlayan yabancılığa kavramı; insanın kendisine, insanlara, topluma, doğaya, zamana, mekâna karşı yaşadığı bir uzaklıktır. Beslendiği temel malzemesi trajedia olan sanat, edebiyat bilhassa da roman ve hikâye de bu durumdan kendine bir zemin bulmuş ve insanın bu trajediasını kendi yöntemleri ile kullanmıştır. Daha çok kentli bir kavram olan yabancılığa Türkiye’de köyden kente yerleşmenin başlamasıyla özellikle de 1960’lardan itibaren edebi eserlerde yaygınlık kazansa da aslında tarihini Tanzimat’a kadar götürmek mümkündür. Daha sonraları Cumhuriyet Dönemi yazarları içinde de bu konuya el atanlar olur. Bunlardan biri olan Sabahattin Ali, Ses adlı hikâyesinde yabancılığa temine yer vererek Sivaslı Ali üzerinden yabancılığın çeşitli boyutlarına değinir. Ankara’daki mektep salonuna, salonda bulunan resmi giyimli insanlara, Batılı müzik enstrümanlarına ve daha da önemlisi müzisyenlerin Türk âşıklık geleneğine olan yabancılıkları hikâyenin ana izleğini oluşturur. Bütün bu yabancılıkların sonucu şartların eşit olmadığı tenor yarışını kaybeden Ali’nin, sekiz liraya aldığı sazını iki liraya satarak tekrar Konya’ya, amele çadırına, ait olduğu doğaya dönmesiyle hikâye son bulur. Anadolu coğrafyasını gezip gören yazar gözlemlerinden de yararlanarak gerek doğa gerek psikolojik tasvirlerde çok başarılı bir anlatım tekniğine sahiptir. Ve Sabahattin Ali biraz da kendi dünyasından yola çıkarak Sivaslı Ali karakteri üzerinden yabancılığın farklı boyutlarda okuyucuya aktarmaya çalışmıştır.

Kaynakça

- Ali, Sabahattin. (2019) *Kağnı-Ses*. İstanbul: Parola Yayınları.
- Aydoğan, Emine (2015). “Marx ve Öncüllerinde Yabancılaşma”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* sayı 54, 273-282.
- Berman, Marshall (2017). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çev: Ümit Altuğ ve Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cevizci, Ahmet (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Özbudun, Sibel vd. (2008). *Yabancılaşma Ve...*, Ankara: Ütopya Yayınları.
- Ecevit, Yıldız (1998). “Edebiyatta yabancılaşma ve yabancılaştırma.”, *Virgöl* S 14, S.45-47.
- Eronat, Kamuran (2011). “Sabahattin Ali’nin Ses Hikâyesinde Mekân-İnsan İlişkisi”, *Erdem*. S. 59, S. 121-128.
- Hegel (1986). *Tinin Görüngübilimi*. Çeviren Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- İlhan, Ayşe Sıtkı ve Doğan Akın. (1997). “*Sabahattin Ali’nin Özel Mektupları İki Gözüm Ayşe*”, İstanbul: Bilgi Yayınları.
- İlhan, Nilüfer. (2012). “Yabancılaşma Olgusu ve Kürk Mantolu Madonna Romanı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.20.
- Korkmaz, Ramazan (1991). Sabahattin Ali- İnsan- Eser. Doktora tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Korkusuz, İrem. (2002). “Sabahattin Ali’nin Ses Hikâyesinin İncelenmesi”, <https://www.omurakadir.com/sabahattin-alinin-ses-hikayesinin-incelenmesi-irem-korkusuz/>. (Erişim Tarihi: 18 Ocak 2021).
- Kızıltan, Güven Savaş (1986). *Çağımızda Yabancılaşma Sorunu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Marx, Karl (2013). *Yabancılaşma*. Der: Barış Erdost, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Carl (2013). 1844 *El Yazmaları*. Çev: Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Meriç, Cemil (2016). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim yay.
- Narlı, Mehmet (2002). “Romanda Zaman- Mekân Kavramı”, *Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(7), 91-106.
- Odunkıran, Cemile (2020). “Yabancılaşma Kavramı Ekseninde Vüs’at O. Bener ve Dost Hikâyesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.30, S.2, S. 635- 655.
- Şahin, Mustafa ve Ruşen Duman (2008). “Cumhuriyetin Yapılanma Sürecinde Müzik Eğitimi”, *ÇTTAD/16-17*, S. 259-272.
- Şengül, Mehmet Bakır (2010). “Romanda Mekân Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.11, S. 529- 538
-

Tek, Zeynep (2018). “Sabahattin Ali’nin ses adlı hikâyesinde dramatik ironi”, *Hece*. S:253, S. 429-435.

Tüzer, İbrahim (2018). “Sabahattin Ali’nin ‘Bütün Öyküler’inden Bir ‘Ses’ ya da ‘Ses Esnafları’nın Duyamadığı Çılgılık”. *Susturulamayan Ses Sabahattin Ali, Hece Özel Sayısı*, S.253, 2018, s.398-405.

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 01.11.2023
Kabul Tarihi: 24.11.2023

Türkiye’de Soğuk Savaş Döneminde Muhafazakâr Kesimlerin Kıbrıs ve Dış Türkler Meselesine Yaklaşımı¹

Approach of The Conservative Groups in Turkey on Cyprus and Turks Abroad Matter During The Cold War Era

Ahmet İŞLER²

Abstract: The issue of Turks abroad is the concept referring Turkish people outside of the Republic of Turkey. Since the Second Constitutional Period, a close interest in Turks outside the Ottoman State has been observed in conservative publications. While Turkey's domestic and foreign policy issues outside Turkey during WWII pushing the matter into background, there has been considerable debate and the resolution among intellectuals and different views were asserted. In this context, embracing Cyprus and Turkish Cypriots is one of the most prominent characteristics of conservative thought. It can be said that they have displayed this sensitivity both in their publications and actions since the 1950s when the Cyprus problem arose. Another subject of conservative philosophers is the Turks in Russia, Greece and other regions. In the study, the approaches of conservative thinkers to the subject will be discussed with the periodicals they published at the end of the Single Party period.

Keywords: Turks Abroad, Cyprus Problem, Conservatism

Öz: Dış Türkler meselesi Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Türkleri ifade eden kavramdır. II. Meşrutiyet döneminden beri Osmanlı Devleti dışındaki Türklere yakın bir ilgi muhafazakâr yayınlarda göze çarpmaktadır. II. Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin iç ve dış politikası dış Türkler konusunu ikinci plana iterken, aydınlar nezdinde Rusya’daki Türklere alakalı farklı görüşler ortaya konmuş ciddi tartışmalar ve ayrışmalar yaşanmıştır. Ayrıca Muhafazakâr düşünce açısından Kıbrıs ve Kıbrıs Türklerini sahiplenme en belirgin vasıflardandır. Kıbrıs sorunun ortaya çıktığı 1950’lerden itibaren gerek yayınlarında gerekse de eylemlerinde bu duyarlılığı gösterdikleri söylenebilir. Muhafazakâr düşünürlerin ilgilendiği diğer bir konu Rusya’daki, Yunanistan’daki ve diğer bölgelerdeki Türklere dir. Çalışmada Tek Parti dönemi sonlarında çıkarttıkları süreli yayınlarla muhafazakâr düşünürlerin konuya yaklaşımları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dış Türkler, Kıbrıs Meselesi, Muhafazakârlık,

¹ Bu makale, “Türkiye’de Muhafazakar Düşüncede Milliyetçilik (1939-1970)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye, ahmet_isler@hotmail.com ORCID: orcid.org/ 0000-0002-9742-1260

Giriş

Dış Türkler meselesi Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Türkleri ifade eden kavramdır. Bu durum aslında Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı yaşadığı dönemden beri sınırların ötesinde kalan Türkleri de ifade etmektedir. Osmanlıdan ayrılan topraklardan Anadolu'ya göç etme imkânı bulamayan Türkler bu bölgelerde sorunlar yaşamaktadır. Bu dönemde Balkanlar ve Kafkasya'da Müslüman Türk nüfusunun ölüm, sürgün ve asimilasyonu söz konusudur. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi mecmualarından biri olan *Sırat-ı Müstakim*' de Osmanlı Devleti dışındaki Türklere yakın bir ilgi gösterilmiştir. Derginin birçok sayısında Osmanlı Devleti sınırları dışındaki Türklerle ilgili haberlere rastlanmakta, sorunlar dile getirilmektedir (*Sırat-ı Mustakim*, 1908: 300). Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra da Dış Türkler meselesi devam edegelmiştir. Atatürk de Türkiye sınırları dışında kalan köken ve dil olarak Türk olan toplulukların varlığına önem atfetmiştir. Dış politikada Türklerle ilgilenmeyi Türk milletinin “tarihi ve ilmi oluşumundaki asaletine” ve dayanışmasına zarar vermeyeceğini düşünmüştür (Atatürk, 2010: 47).

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin iç ve dış politikası dış Türkler konusunu ikinci plana iterken, aydınlar nezdinde Rusya'daki Türklerle alakalı farklı görüşler ortaya konulmuş, ciddi tartışmalar ve ayrışmalar yaşanmıştır (Tüzün, 1998: 120-134). Dış Türkler meselesi söz konusu zaman aralığında daha çok Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri ifade etmektedir. Zira Türklerin sayıca en fazla olduğu bölge Sovyetler Birliği'dir. Ayrıca Yusuf Akçura'nın “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde dile getirdiği Türklük değerlendirmesinde Türk birliği vurgusu Çarlık Rusya'sındaki Türklerle birlikteliği kapsıyordu. II. Meşrutiyet döneminde dış Türkler meselesi Turancılık fikir akımı doğrultusunda bir dış politikaya dönüşmüştür (Tüzün, 1998: 24). Bu anlayış Cumhuriyet döneminde de taraftar bulmuş, konu ideolojik tartışmalara sahne olmuştur. II. Dünya savaşı öncesi ve sonrasında hükümetin politikaları doğrultusunda Türkçü-Turancı düşünce arasında kriz yaşanmasına sebep olmuştur.

Türkçü Turancı düşünce ile resmi milliyetçiliğin gerilim yaşadığı II. Dünya Savaşı yıllarında, Türkiye'nin Batılı ittifaka katılması ve Türkçü akımın tasfiyesiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonra milliyetçi, muhafazakâr ve mukaddesatçı kesim milli cephe adını verdikleri sağda sol ile mücadele eden bir konumda bulunmuşlardır. Muhafazakâr kesim Atsız'ın milliyetçi anlayışını tasvip etmediği halde CHP'ye karşı duruşundan dolayı ona sempati ile bakmıştır. Ayrıca Nihal Atsız başta olmak üzere, Nurettin Topçu ve Peyami Safa gibi kimi düşünürler farklı çizgilerde olmasına rağmen II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya ve Hitler'e sempati duymuşlardır. Bu düşünürlerde Orta Asya'yı ve Kafkasya'yı yutmuş ve ilk fırsatta rejimini Türkiye'ye ihraç etmek isteyen komünist Rusya'nın korkusu vardı. Bu anlamda devrin bütün antikomünistleri Almanya'nın zaferini temenni etmekteydiler (Ayvazoğlu, 2013: 124). Atsız, solcularla Türkçüler arasında yaşanan çatışmanın sorumluluğunu komünizmi desteklemekle itham ettiği CHP yönetimi ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e yüklemiştir. Bu suçlamalar üzerine İstanbul Sıkıyönetim Komutanı'nın emriyle kırktan fazla kişinin yakalandığı, yirmi üç kişi hakkında yıkıcı bir ideolojiyi yaymak suçundan dava açılmıştı. Sanıkların hükümeti devirerek, ırkçı-Turancı ilkelere dayalı bir devlet kurma suçlamaları hükümet bildirisinde yer almıştı. İnönü, 19 Mayıs kutlamalarında söz konusu gençleri ve ideolojilerini kınayan bir konuşma yaptı. Kendilerinin Türk milliyetçisi olduğu fakat ırkçılığı tasvip etmediğini beyan eden İnönü, konuşmasında

gençliği ve halkı, CHP ve Kemalizm ilkelerinden sapmaya karşı uyanık olmaya çağırdı (Özdoğan, 2001: 89-90). İnönü buradaki konuşmasından bir gün sonra verdiği söylevde Sovyetler Birliği’ne mesaj vermiştir. Burada amacın bir grup genci cezalandırmak değil aynı zamanda Sovyetler Birliği’nin gözüne girmek de amaçlanmıştır (Özdoğan, 2001: 125). Bernard Lewis’e göre de “Panturanistlerin 1944 Eylülünde yargılanıp mahkûm edilmeleri, aşikâr bir şekilde Sovyetler Birliği’ni yatıştırma çabası idi.” (Lewis, 1993: 301). Ayrıca “İrkçılık-Turancılık” davasında muhafazakâr düşüncedeki bazı simalarda Atsız ile birlikte yargılanmıştı (Çolak, 2014: 137).

Soğuk Savaş yılları arasında muhafazakâr milliyetçiler dış Türkler’e yakın ilgi göstermiştir. Bu bağlamda Muhafazakâr düşünce açısından Misak-ı Milli sınırları dışında kalan Kafkaslar, Balkanlar ve Kıbrıs Türklerini sahiplenme en belirgin vasıflardandır. Söz konusu kesim gerek yayınlarında gerekse de eylemlerinde bu duyarlılığı gösterdikleri söylenebilir.

Kıbrıs ve Dış Türkler Meselesi

Kıbrıs 1571 yılında Osmanlı idaresine girmeden önce farklı milletlerin hâkimiyeti altında kalan stratejik öneme sahip bir adadır. Osmanlı Devleti’nin gerilemeye başladığı dönemde adanın idaresini İngiltere’ye bırakmak zorunda kalmıştır. Rus tehlikesine karşı geçici olarak İngilizlere bırakılan ada bir daha geri verilmemiş, sonraki süreçlerde Türkiye ve Yunanistan arasında uyuşmazlığa ve uluslararası bir soruna dönüşmüştür. Türkiye’nin dış politikası Misak-ı Milli sınırlarını vatan sayan ve dış politikada “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” politikası iken; Yunanistan ise Megali İdea parolası ile genişleme, yayılma ve Kıbrıs’ı ülkesine katma politikasını gütmüştür (Eroğlu, 2002: 737). Nitekim Rumlar II. Dünya Savaşı ortamında kurulacak yeni statüde bu fırsatı kaçırmak istememiştir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra Rumlar, Kıbrıs’ın Yunanistan’a bağlanması amacıyla Enosis faaliyetine hız vermiştir. Rumlar 1954’te Birleşmiş Milletlere başvurarak Kıbrıs’ın Yunanistan’a bağlanmasını talep etmiş, buna olumlu cevap alamayınca adada huzursuzluklar çıkarmaya başlamışlardır. Adada Rum kesiminin taşkınlıkları ve Türklere saldırıları Türk hükümetini ve kamuoyunu rahatsız etmiştir. 1956’da Türkiye “Taksim” tezini savunarak adada siyasi temsilcilerin Türk ve Rumlardan oluşmasını istemiştir. Buna karşılık Yunan tarafı self-determinasyon teklifini öne sürmüştür. Yunan tezinin reddedilmesiyle E.O.K.A terör örgütü Türklere karşı saldırılara başlamış ve katliamlara girişmiştir. Türkiye, adanın taksimi tezinde kararlı davranmış, Kıbrıs’ta ve Türkiye’de “Ya Taksim ya ölüm” sloganlarıyla mitingler yapılmıştır. 1950’lerde başlayan olaylar 1960 yılında Kıbrıs’ın İngiltere, Yunanistan ve Türkiye öncülüğünde adanın bağımsızlığına kadar sürmüştür. Ancak kısa süre sonra Rumların tekrar huzursuzluk çıkarmasıyla adada gerginlikler artmış, bu huzursuzluk 1964’te doruğa tırmanmıştır. Kıbrıs’ta yaşanan olaylar 1974 Barış Harekâtı’na kadar sürmüştür (Tuna, 2016: 85; Vatansever, 2012: 1526; Özersay, 2009: 5).

Kıbrıs meselesi, 1950’lerden 1974’e kadar Türkiye için en önemli dış politika meselelerinden birini teşkil etmiştir. Türk Basını, Kıbrıs konusunu yakından takip etmiş ve kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Kıbrıs’taki terör eylemleri en çok *Hürriyet* gazetesinde ele alınmış, gazete Kıbrıs’a dair duyarlılığında diğer gazetelere nazaran milli duyguları üst seviyede tutmaya çalışmıştır. Türkiye’nin garantörlük haklarına dayanarak yaptığı girişimler

Soğuk Savaş Dönemi şartlarında yeni bir dönem başlatmıştır (Küçüköğlü, 2011: 811-812). 1963'te CHP yönetiminin, "taviz verilmeyecek" dış politikası Kıbrıs hususudur (Ulus, 1963: 1). Kıbrıs meselesi yönetimler nezdinde "Milli Dava" olarak görülmüş, Türkiye bu konuda Kıbrıs Türklerinin haklarını korumada hassasiyet gösterecek bir politika izlemiştir.

Kıbrıs meselesinde milliyetçi ve muhafazakâr çevreler gazete ve dergileriyle olduğu gibi eylemleriyle de Kıbrıs Türk'ünün yanında yer almış ve hükümetlerin Kıbrıs'ı önemseyen politikasını desteklemişlerdir. Kıbrıs bu yönüyle tüm kesimler için milli bir mesele haline gelmiştir. Necip Fazıl Kısakürek tarafından çıkartılan *Büyük Doğu* adlı gazete 1954 yılından itibaren Kıbrıs meselesini yakından takip etmiş, Kıbrıs tarihi ile ilgili bilgiler vermiş ve Kıbrıs "milli dava" olarak nitelenerek Türkiye'nin "baş meselesi" olarak görülmüştür (*Büyük Doğu*, 1954: 8). Necip Fazıl, Kıbrıs'ta Türklere saldırılar karşısında tüm dünyanın suskun olduğunu belirtmiş ve "İşkenceyle Kıydıkları Ada, Şehidimize" adlı bir şiir kaleme almıştır (*Büyük Doğu*, 1964: 2). Kısakürek duygularını şu mısralarla dile getirmiştir:

Bırak ağlasın!
Bayrak ağlasın!
Öldü...Doğuran
Kısrak ağlasın!

Peygamber atı
Burak ağlasın!
Dövünsün kılıç
Mızrak ağlasın!

İnsanlar yakın
Irak ağlasın!
Adada deniz
Toprak ağlasın!

Bırak, ağlasın
Bayrak ağlasın

1958 yılında Rumların adada Türklere karşı saldırıları ve Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlama girişimlerine karşı yapılan mitinglerde, "Ya Taksim Ya ölüm", "Kıbrıs Türktür ve Türk kalacaktır", "Kuvvet Kaynağımız, Damarlarımızdaki Kandır", "Kıbrıs'ı Yunanistan'a Terk Etmeyeceğiz", "İrkdaşlarımızı Ergeç Esaretten Kurtaracağız", "Yunanistan'a Haddini Bildireceğiz" gibi sloganlar atılmış ve dövizler taşınmıştı. Bu sloganlar muhafazakâr neşriyatta da yer almış ve Kıbrıs milli bir mesele olarak sahiplenilmiştir. Haziran 1958'de Eminönü Öğrenci Lokali'nde, Necip Fazıl ve Avukat Bekir Berk tarafından bir konuşma yapılmıştı. Bu konuşmada, Lozan konferansında "kayıtsız şartsız" İngiltere'ye terk edilen Kıbrıs üzerinde Türkiye'nin haklarının bulunduğu söylenmiştir. Kıbrıs Türklerinin hakkını korumak davası, memlekette bir "heyecan dalgası" yaratmıştı. Bu konuşmada Kıbrıs davası, Viyana'dan beri "imha edilmek istenen ve Anadolu'ya sıkıştırılan Türk milletinin" "direniş" ve "hareket"e geçişinin delili (*Sebilürreşad*, 1958: 359-360) olarak sunulmuştur. Bu

konuşmalarda Lozan Anlaşması’nı imzalayanlar “basiretsizlikle” suçlanmış, Kıbrıs meselesinde asıl düşmanın İngiltere olduğu belirtilmiştir. Çünkü Birinci Dünya Savaşı’nda Yunanlıları Türklere saldırtan da İngilizlerdi. Yine Arapları Osmanlı Devletine karşı kıskırtan ve hilafeti ortadan kaldıran da İngilizlerdi. İngilizlerin hedefi sadece Türklük veya Müslümanlık değil, “insanlık düşmanlığı”ydı. Hatta İngiltere kendi menfaati için tüm dünyayı ateşe atabilirdi. Kıbrıs meselesi ile ilgili yapılan konferansta İngilizlerin politikası teferruatıyla aktarılmıştır. İngilizlerin Müslüman/Türk düşmanlığının asıl sebebi “Türk milletinin asırlardır, İslâmiyetin koruyucusu, yardımcısı, bayraktarı ve İslâm âleminin lideri” (*Sebilürreşad*, 1958: 361) olmasından kaynaklandığı ileri sürülmüştür.

Kıbrıs Meselesi’nde, Enosis davasının ve Kıbrıs’ta dökülen kanların sorumlusu “çetecilerin elebaşısı Makarios” olduğu söylenerek ona şöyle seslenilmiştir: “Bay Başpapaz! Vatansever ve milliyetçi Türk çocukları sizden daha az cesur değildir. Hiç bir tehlike bizi Türk milletine hakikatleri söylemekten, gerçek tehlikeyi anlatmaktan, yılanın başını göstermekten men’edemez.” Kıbrıs meselesinde “Türk’e Türkten başka dost olmadığı” ileri sürülmüş, Kıbrıs hususunda “Allaha ve Mehmetçiğe” güvenildiği zikredilmiştir (*Sebilürreşad*, 1958: 363).

1964 yılında Türklere yapılan saldırılar artınca, yaşanan zulümler üzerine milliyetçi muhafazakâr kesim, hükümete askeri müdahale yapması konusunda baskı yapmıştır. Kemal Fedai Coşkuner tarafından çıkartılan *Fedai* dergisi, “Kıbrıs’ta Yunan Mezalimi, Ağla Ey Türk” başlığını taşıyan haberde, Kıbrıs’ta yaşanan zulümler için nutukların atılması ve mitinglerin yapılmasının anlamının olmadığı, fiili olarak adaya müdahale edilmesini istemiştir. Dergi, Kıbrıs’ta yaşanan olayları şu duygularla ifade etmiştir: “Eskiden Kıbrıs yaylalarında Bozkurtlar ulurdu. Sedaları Anamur dağlarına vururdu. Onlar hayâl oldular. Şimdi feryat sesleri geliyor. 20. asır medeniyeti ortasında hayvan boğazlar gibi katledilen insanların canhıraş feryadları geliyor?” (*Fedai*, 1964: 2).

Kıbrıs Meselesi Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)’nin gündeminde en önemli milli konularından birini teşkil etmiştir. MTTB Başkanı Yüksel Çengel, ABD başkanı Johnson’un mektubuna karşı bir mektup yazmış ve ABD’nin tavrı kınanmıştır. Çengel, mektubunda ABD’yi dünya lideri olarak tanımlamış, “Türk dostluğuna” vurgu yapmıştı. ABD’nin Kıbrıs meselesindeki tavrının gençler tarafından hoş karşılanmadığının belirtildiği mektupta ABD’den Kıbrıs mevzusunda desteğinin istenildiği mektup şöyle sonlandırılmıştır:

“Türk milletinin gençleri olarak, haklı milli davamız Kıbrıs meselesinde NATO içerisinde bağlaştığımız, Kore’de silah arkadaşımız Amerikan milletinden ve onun sayın yöneticilerinden davamız gerçeklerine uygun bir davranış, daha yakın bir ilgi ve daha kuvvetli bir destek beklemekteyiz. Kıbrıs davasında Türk haklarının barışı, adaletin ve Batı dünyasının savunduğu ideallerin başarısı olacaktır” (Duman & Yorgancılar, 2018: 88).

Kıbrıs meselesi hakkında 11 Kasım 1968 tarihinde MTTB başta olmak üzere diğer milliyetçi teşekküller Taksim’de büyük bir miting yapmıştı. Kıbrıs mitinginde, “Ordu Kıbrıs”, “Tural Paşa Hazırız”, “Türkler Müslüman Kaldıkça Kıbrıs Bizimdir”, “Hedef Kıbrıs” gibi dövizler taşınmış, konuşmalarda Kıbrıs’a askeri müdahale yapılması, patrikhane ve ruhban okulunun yurt dışına çıkartılması ve Ayasofya’nın tekrar camiye dönüştürülmesinin Yunanistan’a iyi bir cevap olacağı dile getirilmiştir. Savaş ihtimali

üzerine MTTB, “Kıbrıs Gönüllüler Ordusu” kurmak amacıyla faaliyete geçmiş, kısa sürede buraya 14.000 gönüllü kaydı alınmıştır (Burak, 1969: 49).

Mücadele Birliği, *Yeniden Milli Mücadele* (YMM) adlı dergilerinde “Kıbrıs’ın feryadına kulak veriniz” manşetini kullanarak Kıbrıs hususunda duyarlılık göstermiştir. Ayrıca “Milli Mücadeleciler” Kıbrıs’ta Türkler’e karşı yapılan katliamların sorumluluğunu Türkiye’nin “gayr-i milli” dış politikasına bağlamıştır. Onlara göre Türkiye II. Dünya Savaşı’nın getirdiği ortamda tarihi hakkı olan Kıbrıs üzerinde etkin bir politika yerine “korkak, mütereddit, renksiz ve milli hedeflerden uzak” dış politika göstermiştir. Bu durum Rumlar’a cesaret vermiştir. DP yönetimi Kıbrıs meselesinde milli bir politika izlese de süreklilik arz etmemiştir. 1960’tan sonra Kıbrıs Türkleri sahipsiz kalmıştır. Hâlbuki Türkiye, “Türk’ün din ve kan kardeşi olan milyonlarca insanın esaret ve ızdırabının sembolü”ydü ve politikasını buna göre yapmalıydı. YMM konu ile ilgili şu ifadeleri yazmıştır:

“Milletimizin hayatını garanti altına alacak gerçekten hür, gerçekten milli ve kudretli Türkiye: Bütün insanlığın zulme karşı hürriyetinin davacısı hamî devlet. İslam alemininin manevî, kültürel ve siyasî önderliğini yapacak kuvvetli millet ve esir Müslüman Türklerin hürriyeti davasını benimseyen milli politika hedefine vardığı gün, bütün meseleler gibi Kıbrıs meselesi de, milletin haysiyetine uygun şekilde çözülecektir.” (*Yeniden Milli Mücadele*, 1970: 14).

1974 Kıbrıs Harekatı’na kadar muhafazakâr ve milliyetçi tüm çevreler Kıbrıs’a ehemmiyet vermiş ve Kıbrıs meselesi milli duyguyu sürekli canlı tutmuştur. 1974 yılında MTTB’nin yayın organı olan *Milli Gençlik* dergisi, Necip Fazıl ve Mustafa Müftüoğlu ile bir röportaj gerçekleştirmiştir. Bu röportajda Necip Fazıl, Türkiye’de Kıbrıs meselesine hakkıyla önem verilmediğini ifade etmiş, Yunan, İngiliz, ABD ve Rusya’nın politikalarını izah etmeye çalışmıştır. Müftüoğlu ise Kıbrıs’ın tarihi yönünü özetledikten sonra, Türklerle asırlardan beri düşmanlık beslendiği ve bu düşmanlığın son örneğini de Kıbrıs’ta Rumlar tarafından görüldüğünü ifade etmiştir. Ona göre, Türk ordusunun adaya harekatı Türklerin haklarını korumak ve dünyaya Türk askerinin şanını göstermek babında önemli bir gelişmedir (*Milli Gençlik*, 1974: 17-24).

Muhafazakâr düşünürlerin ilgilendiği diğer bir konu Rusya’daki, Yunanistan’daki ve diğer bölgelerdeki Türklerdir. Bu dönemde Anadolu coğrafyası dışındaki Türkler hakkında “Esir Türkler”, “Esir Türk İlleri” gibi ifadeler kullanılmıştır. Osman Yüksel Serdengeçti’nin “Hıra Dağı Kadar Müslüman, Tanrı Dağı Kadar Türk” terkibi onu diğer muhafazakâr düşünürlerden ayırmaktadır. Bu bakımdan Serdengeçti’nin Turancılık görüş ile muhafazakarlığı terkip ettiği görülmektedir. Serdengeçti Rusya’daki dış Türklerin hepsine birden “Türkistan” adını vermiş, manasının bütün “esir Türk yurtları” olduğunu belirtmiştir. Serdengeçti’ye göre Türkiye’nin dış politikasından dolayı Türkler ihmal edilemezdi. “Türkiye Türkleri, esir Türk kardeşlerinin davaları ile ilgilenmekle, uğraşmakla kat’iyen zaafa uğramaz”dı. Serdengeçti Türkiye’deki Türklerin “dış Türklerin davalarıyla” ilgilenmediği için zayıfladığını düşünmüştür (*Serdengeçti*, 1960: 14). İslam dünyasının birçok coğrafyasına duyarsız kalmayan *Serdengeçti*, Türk dünyasına özellikle Sovyetlerdeki Türklerle özel bir ilgi göstermiştir. Türkistan’ı yakından takip eden *Serdengeçti*, “Türklüğün Perişan Hali” adlı yazı köşesinde duygularını şöyle dile getirmiştir: “Ben bir Türküm!.. Perişanım!.. Çünkü Türklük perişan!.. O ağlarken ben gülemem, O ölürken ben kalamam!..” (*Serdengeçti*, 2016: 199). Sovyetlerdeki Türklerin ve Türklüğün “kızıl cellatlar” tarafından yok edildiği, “kanlı Balkanlarda” Sırp milliyetçileri ve Bulgar komünistlerin yüz binlerce

Müslüman Türk’ü imha etmekle meşgul olduğu, İran’da Türklerin Türkçe konuşmaları ve Türkçe neşriyat çıkarmalarının yasak olduğu gibi konuları aktaran Serdengeçti, “Türklüğün perişan hali”ni betimlemiştir. Serdengeçti, Türkiye’de bile Türklüğe düşman olanların olduğunu belirterek Türklüğün yok edildiğini, hükümetinde buna ses çıkarmadığını eleştirmiştir. Müslüman Türklerin tek hamisinin Türkiye olduğunu ifade eden Serdengeçti, “perişan” halde bulunan Türklere şöyle seslenmiştir:

“Ey kimsesiz insanlar! Kanlı Makedonya dağlarından, Pamir yaylasına, Altay dağlarından İtil-Oral vadilerine kadar uzanan ülkelerde, kızıl zorbaların zulmü altında, can veren, can çekişen kardeşler!.. Ey Sibirya’nın uçsuz bucaksız , donmuş, topraklarında yatan genç sıcak vücutlar!.. size sesleniyoruz: bir gün gelip intikamını alacağız!..” (*Serdengeçti*, 1949: 6).

Serdengeçti görüşlerinde Türk hükümetinin Turancılık karşıtı politikasını eleştirirken aynı zamanda Sovyetlerdeki “esir Türkler” üzerinden komünizm eleştirisi yapmaktan da geri durmamıştır. Aynı zamanda yaşanan zulümlerin gerçek kaynağının komünizm olduğunu da ileri sürmektedir.

Necip Fazıl için Anadolu Türklüğü öncelikli olmasına ve Turancılık düşüncesini benimsememesine rağmen (*Büyük Doğu*, 1944: 2) Kıbrıs meselesinde olduğu gibi Anadolu dışındaki dış Türkler meselesinde de duyarlıdır. Bu hususta Ağustos 1965 yılında MTTB lokalinde verdiği “Esir Türkler” adlı konferansta Rusya ve Çin’deki Türklerin ahvalini gözler önüne sermiştir. Necip Fazıl, şimdilik esir Türkleri anmakla yetindiklerini, zamanı gelince Türkiye dışındaki Türkleri kurtaracağını belirtmiştir. Öncelikle Türkiye’deki Türklerin kurtarılmasını savunan Necip Fazıl, “manen esir olan ruhi duvarları yıkmadıkça” dışa yardım etmenin imkansızlığını vurgulamıştır (Kısakürek, 1965: 16).

Diğer muhafazakâr milliyetçi dergi olan *Fedai*, dış Türklerle olan kültürel münasebetlerini arttırmak ve Sovyetler Birliğindeki Müslüman Türkler hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için Dışişleri Bakanlığı’na bağlı bir “Dış Türkler Dairesi” açılmasını gerekli görmüştür (Fedai, 1963: 11). Dergi yazarlarından Hızır Bek Gayretullah tarafından kaleme alınan “Turancılık ve Dış Türkler” yazısı, Türkiye’nin sınırları dışında Türklerin bulunduğu ve onlardan söz etmenin birtakım çevrelerce “kafatasçılık ve şovenistlikle” itham edildiğinin sitemiyle başlamıştır. Gayretullah yazısında “Dış Türkler” tanımını şu şekilde ele almıştır:

“Tarih, Türk milletinin Orta Asya’dan türediğini, eski dünyanın üç kıtasında at oynattığını kaydetmektedir. Biz, Çin seddinden Viyana kapılarına, Urallardan Yemen’e, Hindden Sahralara kadar büyük imparatorluklar kurmuşuz. Yıllar asırlar geçmiş ve biz, son imparatorluğun son parçası olan Anadolu’da kala kalmışız. Peki, o topraklarda hiç, bizden bizim kanımızdan olanlar kalmadılar mı? Kaldılar, işte, bugünkü durumlarıyla, bu Türk topluluklarına ‘Dış Türkler’ diyoruz.”

Dış Türkler, yazara göre Türkistan, Kafkasya, Azerbaycan, Kerkük, Kıbrıs, Gümölcine, Balkanlar ve Kırım’da sayıları Türkiye’deki Türk nüfusundan 2-3 kat fazla olan kitledir. Yazar dış Türklerin halini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Moskof bir taraftan bu Türk illerine pranga vururken, öte yandan da Çinlerle birlikte günümüzden bir buçuk, iki asır önce Türkistan'a pençe atıyorlar. Moskof ve Çin, komünizme

kaymalarıyla de bütün felâket ve mezalimler hususiyetle Müslüman Türkleri buluyor. Ama Türkler, Türklük haysiyetine; İslâmlık şerefine hanel getirmiyorlar. Demirperde gerisinde Neron'un arenasında gaddar hayvanlarla pençeleşen masum gladyatörler gibi, kızıl pençelerine göğüs geriyorlar.” (*Fedai*, 1964: 5).

Her türlü emperyalizmin son bulduğu zamanda “mazlum Türklerin” haklarını savunmanın neden suç olduğunu soran Gayretullah, esaretteki Türklerin davalarını “hür insanların gözü önüne sermek” ve dış Türklere manevi destek olmayı “milli ülkü” açısından önemli olduğunu belirtmiştir (*Fedai*, 1963: 5).

Mücadele Birliği'nin yayın organı *Yeniden Milli Mücadele* dergisi, “Esir Türk İllerinden ve İslâm Âleminden” başlığıyla bu konuyu sayfalarına taşımıştır. Dergi haberinde Kızıl Çin ve Komünist Rusya'nın zulmü altındaki Doğu Türkistan'da Türklere yapılan zulme ve asimilasyona değinmiştir. Yazının içeriğine göre, aynı zulüm ve asimilasyon Doğu Türkistan ile sınırlı değildi. Bu zulmün diğer örnekleri Yunanistan'daki Türklere de yapılmaktaydı. Türkiye'de gelişen “Milli Mücadele” Batı Trakya'daki “Helen emperyalizmine” son vereceğini ve anti-emperyalist mücadelenin zaferle sonuçlanacağını belirtmektedir (*Yeniden Milli Mücadele*, 1970: 14). Türk illerinin dışında Çad ve Hindistan gibi uzak bölgelerde Müslümanların dertleriyle ilgilenen YMM, Kıbrıs meselesine yakın ilgi göstererek hemen hemen her sayıda bu konuyu gündemine taşımıştır (*Yeniden Milli Mücadele*, 1970: 4).

Sezai Karakoç, Türkistan ve Doğu Türkistan'ın esaret altında olmasını İslam dünyasının parçalanıp bölünmelerine ve liyakat sahibi yöneticilerin olmamasına bağlamıştır. Ona göre Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla İslam dünyasında sorunlar daha da artmıştı ve Osmanlı Devleti'nin yerini dolduracak henüz bir devlet çıkmamıştı. Bundan dolayı diğer Türk illeri olan Azerbaycan ve Özbekistan da esirdir. “Eğer Osmanlı Devleti yıkılmamış olsa ve güçlü bir devlet olarak yaşama yolunu bulsaydı, Doğu Avrupa'nın şu elli yıllık esareti mümkün olur muydu? Filistinlilerin başına gelen felaket mümkün olur muydu” (Karakoç, 1990: 15) diyen Karakoç, Türk ve İslam dünyasının yaşadığı krizi buna bağlamıştır. Bu esareten kurtulmanın yolunu da İslam dünyasının yeniden dirilişi ve birliğiyle mümkün olabileceğini düşünmektedir.

Muhafazakârların dış Türklere meselesinde öne geçen meseleleri Kıbrıs veya Rusya'daki Türkler olmasına rağmen Türkiye sınırları dışındaki tüm Türkler ilgi alanlarıdır. Bu bağlamda Türkiye'nin siyasi sınırları dışında kalan Türk nüfusunun bulunduğu yerler ihmal edilmemiştir. Buna göre Musul, Kerkük ve Batum vatan topraklarıydı ve Türkiye'nin siyasi sınırlarının dışında bırakılması Lozan Anlaşması'nı imzalayanların “basiretsizliği” idi. Ancak buralar yine de “vatan” olmaktan çıkmamıştı (*Sebilürreşad*, 1958: 359-360). Ayrıca MTTB tarafından 1958'de Batı Trakya Türklerine yapılan zulümler gündeme getirilmiş, 1959'da Irak Devlet Başkanına bir telgraf gönderilerek “Rusya'da yıllardır yapılmakta olan Türk katliamlarının benzerinin yine komünistlerce Kerkük'teki “ırktaşlara” aynı ideolojik gayelerle yapılmak istendiği” ifade edilmiştir (Taylak, 1969: 253-264).

II. Dünya Savaşı ve sonrasında yoğun tartışmalara sahne olan dış Türkler meselesi hem iç politika hem de dış politikayı etkilemiştir. İktidarların konuya yaklaşımının yanında aydınlar nezdinde de farklı yaklaşımlar söz konusudur. Soğuk Savaş sonrası ise dış Türkler meselesi gündeminden düşmemiştir.

Sonuç

Muhafazakâr düşüncenin dış Türkler meselesine milli duygularla yaklaşımı ve dış Türkler hususundaki hassasiyetleri bariz bir şekilde görülmektedir. Rusya’daki Türkler hususunda ise komünizm karşıtlığıyla birlikte ele alınan bir yaklaşım söz konusudur. Burada dış Türklerin bağımsızlığı ve Türk Birliği hususu Türkiye’deki sağ-sol ideolojilerin fikri tartışmaları gölgesinde yapıldığı görülmektedir. Kıbrıs meselesinde ise milliyetçi ve muhafazakâr çevreler gazete ve dergileriyle olduğu gibi eylemleriyle de Kıbrıs Türkünün yanında yer almış ve hükümetlerin Kıbrıs’ı önemseyen politikasını desteklemişlerdir. Kıbrıs bu yönüyle tüm kesimler için milli bir mesele haline gelmiş ve milliyetçiliği diri tutan bir olay olmuştur.

Muhafazakârlar açısından dış Türkler meselesinde öne geçen konu Kıbrıs ve Rusya’daki Türkler olmasına rağmen Türkiye sınırları dışındaki tüm Türkler de ilgi alanlarıdır. Bu bağlamda Türkiye’nin siyasi sınırları dışında kalan Türk nüfusunun bulunduğu yerler ihmal edilmemiştir. Onlar Musul, Kerkük ve Batum gibi yerleri vatan toprakları gibi görmekte ve buraların Türkiye’nin siyasi sınırlarının dışında bırakılmasını Lozan Anlaşması’nı imzalayanların “basiretsizliği”ne bağlamışlardır. Bu fikriyatla gerek yaygın organlarında gerekse de miting meydanlarında Türkiye dışındaki Türklerin hakları savunulmaya çalışılmıştır. Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç, Osman Yüksel Serdengeçti gibi isimlerin yanında Yeniden Milli Mücadele Birliği ve Milli Türk Talebe Birliği gibi kuruluşlar da konuya hassasiyet göstermişlerdir.

Kaynakça

“İslam ve Türk Alemleri: Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat”, *Sırat-ı Müstakim*, C. 1, S. 19, 31 Aralık 1908.

“Kıbrıs Meselesi”, *Sebilürreşad*, C. XI, S. 273, Temmuz 1958, s. 359-360.

“Rusya Müslümanlarının Muhafaza-i Milliyet Cihadları ve Rusların Buna Mukabelesi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. 5, S. 116, 24 Kasım 1910.

“Rusya’da Müslümanlara Tazyikat”, *Sırat-ı Müstakim*, C. 4, S. 103, 25 Ağustos 1910.

Ayvazoğlu, Beşir, *Tanrı Dağı’ndan Hira Dağı’na: Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.

Burak, Osman “Tarih Boyunca Milli Türk Talebe Birliği”, *Milli Gençlik*, Özel Sayı, Ocak 1969.

Büyük Doğu, C. II, S. 21, 3 Mart 1944.

Büyük Doğu, II, S. 29, 17 Mayıs 1946.

Diplomat, “Kıbrıs Davası”, *Büyük Doğu*, Y. 21, S. 1, 30 Eylül 1954.

Doksan Çolak, Çağrı, “Türkiye’de Türkçü–Turancı Düşüncenin Kökleri Ve Irkçılık–Turancılık Davası “, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2014,

Duman, Doğan&Yorgancılar, Serkan *Türkçülükten İslamcılığa MTTB*, Maarif Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2018.

Eroğlu, Hamza, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini Yaratın Tarihi Süreç ve Son Gelişmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVIII, Sayı: 54, Kasım 2002, s. 735-795.

Fedai, S. 1, Ağustos, 1963.

Fedai, S. 9, Nisan 1964.

Fedai, S.6. Ocak 1964.

Karakoç, Sezai, “Birliğin Gücü”, *Diriliş*, C. 7, S. 79, 19 Ocak 1990.

Kasım, Kamer, “Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Kıbrıs Sorunu”, *Akademik Bakış*, C. 1, S. 1, Kış 2007,

Kısakürek, Necip Fazıl “Dış Türkler”, *Büyük Doğu*, Y. 22, C. 1, S. 1, 22 Eylül 1965.

Küçükkoğlu, Bayram “Kıbrıs Sorununa Dair Yaklaşım ve Algıların Türk Basınına Yansımaları (1954-1974)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 48, Güz 2011, s. 811-812.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara 1993.

Milli Gençlik, C. 2, S.1, Aralık 1974, s. 17-24.

Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler, Türk Milletinin El Kitabı*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010.

Ozan, “İşkenceyle Kıydıkları Ada, Şehidimize”, *Büyük Doğu*, Y. 21, S. 2, 7 Ekim 1964.

Özdoğan, Günay Göksü: “Turan”dan “Bozkurt”a Tek Parti Döneminde *Türkçülük(1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Özersay Kudret, *Kıbrıs Sorunu: Hukusal İnceleme*, Ankara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi No: 32, Ankara, 2009.

Serdengeçti, Y. 12, S. 32, Mart 1960.

Serdengeçti, Osman Yüksel, *Mabetsiz Şehir, Bir Millet Neden Ağlar*, Bütün Eserleri I, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2016.

Serdengeçti, Y. 3, S. 8, Ekim 1949.

Taylak, Muammer, *Saltanat, II. Meşrutiyet ve I. Cumhuriyet'te Öğrenci Hareketleri*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s. 253-264.

Tuna, Işıl, “1950-1960 Yıllarında Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları”, *Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2016, s.85-91.

Tüzün, Süleyman “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi 1939-1945)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, Ankara, 1998.

Ulus, 10 Ocak 1963.

Vatansever, Müge “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, Özel S. 2010, 2012, s. 1526.

Yeniden Milli Mücadele, , S. 9, 31 Mart 1970.

Yeniden Milli Mücadele, S. 30, 25 Ağustos 1970.

Yeniden Milli Mücadele, S. 34, 22 Eylül 1970.

Makalenin Türü : İnceleme Makalesi

Geliş Tarihi : 26.10.2022

Kabul Tarihi : 23.11.2022

The Fundamentals Of Militarism In Turkish Literature

Türk Edebiyatında Militarizmin Temelleri

Şener Şükrü YİĞİTLER*

Abstract: Militarism as an ideological structure that establishes its foundations with the concepts of power struggle, oppressor-oppressed nations and military values such as obedience, discipline, combativeness and aggression of the armies, which are the main actors of this struggle, of the social Darwinian theses that have influenced the whole world since the 19th century. In the period between the world wars, it lived its golden age in Turkey and all over the world. The discontent arising from the territorial nation-state borders drawn by the First World War and the imperialist economic sharing picture created an intense workload for the propaganda of national literatures. Nationalism, which can be identified as the prominent ideology of Turkish literature, as in all national literatures, was the 19th century when it became the ‘spirit of the time’. At the end, it gives the appearance of a strong castle rising among the imaginary values of the empire. Based on this fortress metaphor, it can be said that militarism, which was easily attached to the dominant ideology of the period as a result of the defeats repeatedly up to the War of Independence, constituted the arsenal of the fortress of nationalism. The founding poets and writers of Turkish literature carry the mortar and construction materials of this latest and most ‘modern’ outbuilding of the nation-state, which can be considered as a complex structure. In this article, the historical foundations of militarism in Turkish literature, and the poets and writers who worked, developed and structured these foundations and thus created a nationalist/militarist literary pedestal for later periods are examined.

Key Words: Tanzimat Era, National Literature, nationalism, militarism, fundamentals.

Öz: Darwinci tezlerin güç mücadelesi, ezen-ezilen uluslar kavramlarıyla ve bu mücadelenin baş aktörleri konumundaki orduların itaat, disiplin, savaşkanlık, saldırganlık gibi askerî değerleriyle kuran bir ideolojik yapı olarak militarizm, iki dünya savaşı arasındaki dönemde, Türkiye’de ve bütün dünyada altın çağını yaşamıştır. I. Dünya Savaşı’nın çizdiği teritoryal ulus-devlet sınırlarının ve emperyalist ekonomik paylaşım tablosunun ortaya çıkardığı hoşnutsuzluklar ulusal edebiyatlara propagandaya yönelik yoğun bir iş yükü çıkarmıştır. Yenileşme Dönemi Türk edebiyatının, bütün ulusal edebiyatlarda olduğu gibi, öne çıkan ideolojisi olarak tespit edilebilecek milliyetçilik, özellikle ‘zamanın ruhu’ haline geldiği 19. yy. sonunda imparatorluğun muhayyel değerleri arasında yükselen muhkem bir kale görünümü verir. Bu kale metaforundan hareketle, Kurtuluş Savaşı’na kadar üst üste alınan yenilgilerin de bir sonucu olarak dönemin hâkim ideolojisine kolaylıkla eklenen militarizmin, milliyetçilik kalesinin cephaneliğini oluşturduğu söylenebilir. Kompleks bir yapı olarak değerlendirilebilecek ulus-devletin bu en son ve en ‘modern’ müştemilatının harcını ve malzemesini Türk edebiyatının kurucu kadrosu olarak kabul edilen şair ve yazarlar taşırlar. Bu makalede Türk edebiyatında militarizmin tarihsel temelleri ve bu temelleri işleyip geliştirerek yapılaştıran ve böylece sonraki dönemler için milliyetçi/militarist bir edebiyat kaidesi meydana getiren şair ve yazarlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Milli Edebiyat, militarizm, milliyetçilik, temeller.

Bu makale, yazarın “Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1938) Romanlarında Militarizm” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Militarizm ve milliyetçilik arasındaki ilişki siyam ikizlerinin biyolojik ve fizyolojik ortaklık durumuna fazlasıyla benzer; biri var olmazsa diğeri de var olamaz. Ulus devletleri ortaya çıkaran Fransız Devrimi'nden (1789) önce militarizm var kalabilmek için farklı değerlere tutunurken, bu tarihî dönüm noktasından sonra göbek bağıyla bağlandığı yeni kardeşiyle ve onun sayesinde tarih boyunca hiç olmadığı kadar serpilip gelişmiş; bunun karşılığını da fazlasıyla vermiştir. Askerî değerlerin sivil alanı kapsayacak şekilde yaygınlaşmasını ifade eden militarizmin, neşvünema bulduğu ideolojik bir yaşam alanı olarak milliyetçilikle bu denli uyumlu bir simbiyoz içinde olmasının nedeni milliyetçiliğin tam da ulusal ve uluslararası barışın tehlikeye girdiği, güvenlik paranoyasıyla askerinin siyasi ve idari karar süreçlerindeki etkisinin artarak demokrasinin zayıfladığı toplumsal kırılma anlarında yükselişe geçmesidir. Militarizmi, “savaşı ve savaş hazırlığını normal ve arzu edilir bir sosyal etkinlik olarak algılayan yaklaşım ve bir dizi kurumsal oluşum” (1992: 124) olarak tanımlayan Michael Mann'ın savaş hazırlığını bütün barış zamanına hâkim kıldığı tanımına paralel olarak Alfred Vagts'a göre “militarizm savaş zamanından çok barış zamanında gelişir.” (1959: 15). Militarizmi, “askerî altkültüre ait değerlerin toplumun egemen değerleri olarak algılanması” olarak genel bir çerçeve içinde tanımlayan Michael Howard, “milliyetçiliğin neredeyse dünyanın her yerinde belli bir ölçüde militarizmle özdeşleştiğini” (1979: 101-110)¹ kaydeder. Milliyetçiliğin vatan borcu, şehitlik gibi pek çok kavramla normalleştirdiği militarizm, askerî değer ve pratikleri yüceltir ve böylece sivil alanı şekillendirir.

21. yy'da “ordu-millet” olmakla övünen ülkelerin başında, Fransız Devrimi'yle ilk ulus-devlet ve vatandaşlarını zorunlu askerliğe tabi tutmasıyla ilk “ordu-millet”² olarak anılan Fransa veya militarist bir devlet kurumlaşmasının ilk ve en güçlü temellerini atan Almanya yerine, geç modernleşen ve 2000'li yıllara kadar güven oylamalarında orduya her seferinde en yüksek notu veren Türkiye'nin gelmesi

¹ Konuyu tarihsel ve antropolojik bir çerçeve içine almaya çalıştığımız bu bölümde militarizmin daha çok milliyetçilikle ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Militarizmin, başka tanımlamalarda öne çıkarılan ordunun siyasal ve toplumsal hayatta etkin rol alması; her türlü toplumsal sorunun çözümünde şiddet kullanımının meşru görülmesi; disiplin, itaat, hiyerarşi gibi askerî değerlerin yüceltilmesi; erkekliğin şiddet kullanımı, kadınlığın korunma ihtiyacı ile özdeşleştirilmesi kapsamında değerlendirmesi genel olarak çalışmanın İkinci Bölümü'nde yapılacaktır. Söz konusu tanımlamalar için bkz. Martin Shaw, *Post-Military Society: Militarism, Demilitarization, and War at the End of the Twentieth Century*, Temple University Press, Philadelphia, 1991; Ilene Rose Feinman, *Citizenship Rites: Feminist Soldiers and Feminist Antimilitarists*, New York University Press, New York, 2000; Laura Sjoberg vd., *Gender, War and Militarism, Feminist Perspectives*, ABC-CLIO, California, 2010; Cynthia Cockburn, *Buradan Baktığımızda, Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi*, Çev. Füsün Özlen, Metis Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009; Cynthia Enloe, “Feminizm, Milliyetçilik ve Militarizm” *Vatan-Millet-Kadınlar*, Der. Ayşe Gül Altınay, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2013, ss. 203-226.

² 1803 yılında İngiltere'de yayımlanan ve Fransızların ihtilal sonrasında kurulan vatandaş ordularıyla “ordu-millet” (*military-nation*) haline gelerek komşu ülkeler için tehdit oluşturduğunu öne süren (yazarı belirsiz) eser için bkz. *The French Considered as a Military Nation Since The Commencement of The Revolution*, Egerton Press, Londra, 1803. Akt. A. G. Altınay ve Tanıl Bora (2002). “Ordu Militarizm ve Milliyetçilik”, *Milliyetçilik: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Ed. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 154.

militarizmin optimum şartlarla buluştuğunda kendine tarihsel, kültürel ve siyasi gerçeklikler yarattığını göstermesi açısından önemlidir. Ulus-devletleşme sürecinin yaşandığı 19. yy'dan iki dünya savaşının yaşandığı 20. yy'a geçişte söz konusu ülkenin demokrasi geleneği engel teşkil etmediği sürece milliyetçilik ideolojisinin militarizme neredeyse kendiliğinden evirildiği siyasi bir konjonktür vardı. Almanya, İtalya ve Japonya II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar militarizmin son kaleleri olduklarına inanarak ayakta kalmaya çalışırken, bu şiddet yüklü ideoloji hâlihazırda kendine geç modernleşmiş ülkeler ve Üçüncü Dünya ülkeleri arasında bereketli bir yayılma alanı buldu.

Militarizm örnekleri açısından adeta zengin bir deney laboratuvarı özelliği gösteren modern Türkiye siyasi tarihinin oluşturucu unsurları arasında etkili bir role sahip “ordu-millet” söyleminin, başka bir ifadeyle militarist *genesis*'in ve bunun tarihselliğinin iddia edildiği gibi “ulusal bir öz”e taalluk edip etmediğini tespit etmek için yenileşme dönemi Türk edebiyatına bakmak, milliyetçiliğin kendini dönemin şartlarına uydurarak “zamanın ruhu”na yani militarizme dönüşme yeteneğini göstermesini anlamak ve bu çalışmayı sağlam bir temel üzerine oturtmak açısından son derece önemlidir. Nitekim militarizmi bir öz olarak bulmaya çalıştığımız her yerde en kuvvetli özcülük mimarı olarak karşımıza çıkan yine milliyetçiliktir (Belge 2009: 15-53). Bütün özcü düşünceler gibi milliyetçilik de hammaddesi olan ulusun varlığını varoluşundan önce gelen bir cevhere/töze/esasa bağladığı için kolektif bilinci harekete geçirmek için ulusal kimliklerin mistikleştirilmesine, yüceltilmesine ve tabulaştırılmasına özen gösterir.

Milliyetçiliğin militarizm ile olan bağı güçlendiği oranda şiddete başvurma ihtimali artar. Vatan uğruna ölmek de öldürülmek de şehitlik ve kan kültüründen beslenen, dinî içeriğin fazlasıyla ulusallaşabildiği şiddet övgüsüyle dolu bir edebiyatın doğmasına neden olur. Milli Mücadele yıllarında özel bir vurgu yapılan din, savaştan zaferle çıkılması ve sistemin tek partili yönetime kilitlenerek kendini sağlamlaştırmasıyla ulusun taşıyıcı öğelerinden biri olmaktan çıkar. İslamiyet öncesi Türk tarihine özel bir ilgi gösterilir; Türk Tarih Tezi'nde Selçuklu ve Osmanlı tarihlerine şöyle bir temas edilerek Orta Asya'ya uzanılır. Orta Asya Türklerinin göçebelikten gelen sürekli savaş hali ulusun “özel” niteliklerine kanıt olarak gösterilerek bir “savaşkanlık/kahramanlık miti” yaratılır.

Ancak bütün eski göçebe kavimlerde olduğu gibi avcılık ve atıcılık sayesinde savaşçılık yetenekleri temayüz etmiş toplulukların bütün coğrafyalarda bulunduğu bilinmektedir. Türk tarihinin bilinen ilk metinleri olan Orhun Yazıtları'nda anlatılanlar doğal olarak belirgin bir şiddet dozu içerir:

“Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vaz geç, pişman ol! Disiplinsizliğinizden dolayı, beslemiş olan kağanına, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hâle saktun. Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi? Mukaddes Ötüken milleti, gittin! [...] Kanın nehir gibi koştı. Kemiğin dağ gibi yattı.” (Ergin 2009: 41)

Alıntıdaki disiplin arzusuna ve şiddet yoğunluğuna karşın Orhun Yazıtları'ndaki hâkim ruhun militarizm olduğu söylenemez. Göçebe toplumların hepsinde görülen şiddet ve savaşla iç içe hayat tarzı bir tercihe dayanmadığı gibi toplumdan ayrı bir askerî zümrenin geri kalanları kendi isteklerine göre şekillendirmesi de söz konusu değildi. Göçebe toplumlarda herkes iyi kötü savaşçıydı ve savaşlar *teritoryal* vatan için değil, beslenme kaynaklarının iyi durumda olduğu geçici göç yerleri için yapılıyordu. Aynı şekilde, Osmanlı kurumlarını incelediği çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun militarist sayılıp sayılamayacağı konusuna Belge, yine, bazı haklı çekincelerle yaklaşmaktadır. Bugün “askerî değerlerin bütün topluma mal edilmesi” olarak tanımlanan militarizmin o günün şartlarında “sivil” ve “askerî” ayrımını anlamlı kılacak şekilde var olmadığını belirtirken militarizmin modern bir kavram olduğunun altını çizerek (Belge 2005: 176.)³

Militarizmin, bugünkü anlamıyla, milliyetçilikler çağından önce ortaya çıktığını iddia etmek tarihsel olguları bugünün perspektifinden değerlendiren *perennialist* bir bakış açısının sonucudur. Milliyetçi analistlerin iddia ettiğinin aksine Türk halk edebiyatı geleneğine ait metinler olan Battal Gazi, Köroğlu, Dede Korkut Hikâyeleri gibi askerî başarıların art arda sıralandığı metinlerde ise vurgulanan henüz millet değil, din ögesidir. Örneğin, Dede Korkut hikâyelerindeki dinî motifleri incelediği çalışmasında Adem Tutar, İslamiyet öncesi Türk inanışları ve İslam'a dair pek çok izler tespit etmiştir. Hikâyelerde “Tanrı kültü, dağ kültü, ağaç kültü, su kültü, ata kültü, Allah inancı, peygamber inancı, Kur'an-ı Kerim inancı ve ibadet” (Tutar 1996: 241-254) gibi öğelerin iç içe kullanıldığı görülür. Burada, tespit edilmesi gereken sorun Cumhuriyet elitinin Osmanlı öncesi Türklerinde görmek istedikleri seküler toplum yapısının, cengâver ve savaşçı millet algısının otantik metinlerle doğrulanmıyor oluşudur. Yeni rejim, yaratmak istediği yeni vatandaşa gerekli olan motivasyonu sağlamak için Türklerin en eski ulus olduğunu ve ilk “ordu-millet” olarak tarihe geçtiğini ileri sürerken kuşkusuz bunu geçersiz kılan tarihî olguların farkındaydı. Bu yüzden en büyük imdadı yine yakın mazisinde bulabiliyordu. Bu maziye açılan kapının anahtarı ise kuşkusuz geç Osmanlı dönemi yazarlarının elindeydi.

a. Namık Kemal

Türk edebiyatında vatan ve savaş propagandası Tanzimat neslinin edebî faaliyetleriyle başlamıştır. Bu nesil Batı tarzında bir düşünce sisteminin temellerini atmak için edebiyattan en fazla istifade edildiği bir dönemin eseridir. Şerif Mardin bu dönemde edebiyatın rolünü, “Gerçekten, ‘kitap’ ne kadar ‘hürriyet’ yaratıcısı olmuşsa, ‘edebiyat’ın da Osmanlı İmparatorluğu’nda millî bir ‘bütün’ fikrini getirmiş bir toplumsal öge olduğunu görüyoruz.” (2002: 86) şeklinde ifade etmektedir. Vatan kavramı ilk kez Genç Osmanlılarla birlikte, özellikle Namık Kemal'in çabalarıyla, romantik hislerle dolu ideolojik bir mekâna dönüşmüştür. “Vatan ve hürriyet şairi” Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre* (1873) adlı tiyatro eserinde, Ahmet Cevdet Paşa'nın

³ Benzer şekilde, İdris Küçükömer Osmanlı'da tımar ve zeametlerden belli miktarda asker yetiştirilmesi zorunluluğunun bir sonucu olarak “üretim örgütü üstüne *oturtulmuş* bu çeşit askerî ile imparatorlu[ğun], devamlı bir *yarı seferberlik halinde*” olduğunu; bunun da “Osmanlı devletinin *asker-devlet* yapısını” belirlediğini kaydeder, ancak militarist bir toplumsal yapıdan söz etmez. İdris Küçükömer, *Batılılaşma Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2013, s. 45 (Vurgular orijinal).

tespitiyle Türk köylüsünün “vatan” denince aklına getirdiği köy meydanını (1980: 114) ortadan kaldırmak için milli romantizm içinde değerlendirilebilecek tutkulu bir dil kullanır.

Namık Kemal, Fransızların devrim sonrasında yekpare bir ordu gibi hareket eden yapısının Osmanlılık idealine tatbik edilebileceğine inanıyordu. Namık Kemal’in vatan konusundaki hissiyatını düşünceye dönüştürdüğü Tanzimat’ın ilanından sonraki ilk makalesinin “Hubbü’l-Vatan Mine’l-İman” olduğu düşünülmektedir. Burada, Osmanlı milleti olarak görülen vatandaşlar arasındaki bir dil ve fikir birliğine, vatani sevmenin imandan olduğunu vazedenden hadisten gelen akidenin de eklendiği görülmektedir. “Bu makalede vatan mefhumu ve vatan kelimesi üzerinde ısrar ediş, onun Kemal’e ait olduğunu farz ettiriyor. Kemal, Avrupa’dan döndükten sonra yazılarında aynı şeyi ısrar eder” (1948: 74) diyen Mehmet Kaplan, Namık Kemal’in düşüncelerinin *Vatan yahut Silistre*’nin (1872) bütün satırlarına dağıtıldığını belirtmektedir.

Namık Kemal “Hürriyet” başlıklı makalesinde (1869: 1-2) Fransız ulusal marşı *La Marseillaise* üzerinden romantik bir vatan savunması tablosu çizmeye çalışmıştır. Marşın ilk kıtasının çevirisini de verdiği makalede Ahmet Hamdi Tanpınar’a göre kendisinde gördüğü fazla heyecanların da etkisiyle (2011: 226) ateşli bir vatanseverlik söylemi geliştirmiştir. Namık Kemal “Marsilyalı” anlamına gelen ve aslında Namık Kemal’in düşündüğü gibi vatansever fikirlerden çok devrimci idealler besleyen ve bu yüzden de III. Napoléon döneminde bir süre yasaklı kalan marşın ilk kıtasını şu şekilde çevirmiştir: “Ey ehl-i vatan gel gidelim şan günüdür bu / Zulm açtı yine karşımıza kanlı âlemler” (Namık Kemal 1869: 1). “Vatan Türküsü”nde söz konusu marşın etkileri açıktır. Ancak Namık Kemal’in Osmanlı vatanseverliği, Fransız marşından farklı olarak kuvvetli bir fedakârlık, ölüm ve şehitlik vurgusuyla yüklüdür. Vatan uğruna ölmenin adeta *nomos*’laştığı bu eserde vatandaşların hayat hakkından önce vatanın bekası gelir ve bu nedenle de şiddet şiirin dil ve anlam kabından taşar. Eserin sonuna gelindiğinde İslam Bey ve Zekiye’nin kavuşması üzerine askerlerin bir ağızdan söyledikleri marşın başındaki ulusal coşkunun yerini sona doğru ölümü hiçe sayan bir pervasızlık alır (Göçgün 2009: 96).

Namık Kemal yarım kalan tarihî romanı *Cezmi*’de (1880) de “vatan uğruna ölümü” yüceltir. At binme, silah kullanma konusunda son derece yetenekli bir genç olan Cezmi’nin eğitimi ve yetiştirilmesiyle özel olarak ilgilenen babası gibi “asker oğlu asker” olan amcası ona askerlik hakkında bütün bildiklerini aktarır:

“Askerliğin şânı gülerek ölmek ve hatta ölümler bile gülmektir. Asker gözyaşını, şehit olduğu zaman vücudunu süsleyen yahut düşmanını öldürdüğü zaman kılıcından o düşmanın üzerine dökülen kan damlalarında görür. Asker gerçekten asker ise, mezarının en karanlık köşesinde cennete (açılan) bir pencere bulur. Asker gerçekten asker ise, bedeni topraklar altında yatarken ruhunun gökyüzünde, adının halkın övgülü dilinde gezineceğini düşünür de yerin altını üstüyle eşit ve belki de altını üstünden daha üstün görür. Asker gerçekten asker ise, rahat döşeginde ölüp de şöylece bir mezara atılvermek ile şân meydanında şehit olarak mezara bedel bir milletin kalbinde yatmak arasında ne kadar fark olduğunu pek kolay bilir.” (Nâmık Kemal 2003: 62)

Ölümün hayatın yerine konarak olumlandığı, şehitliğin en yüce şeref olarak görüldüğü bu militarist anlayış “vatan”ı her türlü değerden, vatan sevgisini her türlü sevgiden yüksek kılmakla kendini normalleştirir. Nitekim ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere, savaşlarla geçen geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Namık Kemal’in mirası egemendir. Şehsuvaroğlu bununla ilgili olarak Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Anadoluculuk ve Kemalizm düşünceleri için onun bir “nirengi noktası” oluşturduğunu yazar (2008: 86).

Cemil Meriç, “Namık Kemal’i takip eden bütün şair ve ediplerin onun çocuğu,” (1986: 94) olduğunu belirtirken Kurtuluş Mücadelesi sırasında yazdığı hikâyelerle Milli Edebiyat’a moral/motivasyon desteği sağlayan Yakup Kadri Karaosmanoğlu da Namık Kemal’den geriye kalan mirasın sahipsiz kalışından yakınır (1329: 102-104). Kendisinden sonraki nesiller üzerinde büyük bir etki gösterse de Namık Kemal’in çağdaşlarıyla uyum içinde çalıştığını, onları “vatan” bir edebiyat üretmeye yönlendirmeyi başardığını söylemek güçtür. Onun bir Osmanlı ümmeti ve Osmanlı vatansızlığı inşa etmek için çağdaşlarını cesaretlendirmek amacıyla yazdığı mektuplar Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Namık Kemal külliyyatının en beğendiği ürünleri arasındadır (Tanpınar 2011: 235).⁴ Onun edebî mirası içinde Selahaddin Eyyubi, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim’e yer vererek bir Türk-İslam *pantheon*’u inşa ettiği *Evrak-ı Perişan*’ın⁵ (1872), İstanbul’un fethini anlattığı *Barika-i Zafer*’in (1872), Osmanlı tarihinden kahramanlık tabloları çizdiği *Silistre Muhasarası* (1873) ve *Kanije*’nin (1874), hatta yarım kalan *Osmanlı Tarihi*’nin (1888) özel bir yeri vardır.

Ancak onun genç nesilde gördüğü miskinlik Servet-i Fünun ve Fecr-i Atı edebiyatında tam bir ilgisizliğe dönüşecektir. Milli Edebiyat dönemine kadar onun gibi kitleleri etkisi altına alan bir kalem bulamayan Türk edebiyatı Namık Kemal’e kuşkusuz çok şey borçluydu. Türk edebiyatında “ordu ve edebiyat” arasında organik bir bağ kurularak ortaya konan üretimde önemli payı olan Namık Kemal, imparatorluktan ulus-devletleşmeye giden sürecin edebî cephesini takviye eden Türkçü/Turancı edebiyat için, istemsiz de olsa, yol gösterici işaretleri bırakarak gözlerini yumduğunda Osmanlılık ve İslamcılık hareketleri imparatorluğun kurtuluşunu getirecek birleştirici ve azmettirici ruh olarak savaş alanlarında dolaşmaya devam ediyordu.

b. Mehmet Emin Yurdakul

Kendisiyle ilgili hemen bütün kaynaklarda, aşağı yukarı benzer gerekçelerle “milli şair”⁶ olarak tanımlanan Mehmet Emin [Yurdakul] için çarpıcı ve radikal bir ifadeyle “tek kişilik propaganda ordusu” (2010: 287) diyen Erol Köroğlu’nun dayanak noktası, rakamlarla da ortaya koyduğu gibi, çok sayıda basılarak orduya dağıtılan

⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu mektuplar hakkında şöyle der: “Namık Kemal, tarihe 93 Muharebesi diye geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Recâizade ile Abdülhak Hâmid’e yazdığı mektuplarında âdeta vatanî şiir yazmaları için yalvarır. Kemal inanmaktadır ki böyle bir devirde vatana iki şeyin hizmeti olabilir. *Ordu ve Edebiyat*.” Kâzım Yetiş, *Nâmık Kemal’in Türk Dili ve Edebiyatı İle İlgili Görüşleri ve Yazıları*, Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 51-52 (Vurgu bana ait).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İskender Pala, *Namık Kemal’in Tarihi Biyografileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

⁶ Örneğin bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, İstanbul, 1979, s. 60.

kitaplarıdır. Nitekim Milli Edebiyat gibi yeni bir akımın öncü isimleri arasında yer alan bir şairin, orduya dağıtılan kitapların aranan ismi hâline gelmesi başka bir durumla izah edilemez.

Mehmet Emin'in "milli şair" unvanı, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in "milli hatip"liği gibi milli davaya hizmet ettiği ölçüde kendisine layık görülmüştür. Bu nedenle işlevseldir ve bugün Mehmet Emin'in bir edebiyatçıdan çok bir Türkçü olarak anılmasının sebebi de budur. Mehmet Emin döneminin aşırı politize ortamının aradığı isimdi ve tam bir aksiyon adamıydı: Türk Ocağı'nın yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisini çıkarma fikri ona aittir. Çanakkale Savaşı'nın "şiir ve azametini tesbit ve onu gelecek nesillere nakletmek" (Tevetoğlu 1988: 47) için oluşturulan İstanbul Edebî Heyeti'nin başını Ahmet Ağaoğlu'yla birlikte çeker. Türk Ocağı'nın "1 Numaralı Resmî Kurucusu" (Tevetoğlu 1988: 35) sıfatıyla yaptığı açılış konuşmasında gençlere ateşli bir söylev veren, "Türkocağı'nın ilk başkanı sayıl[an]" (Tevetoğlu 1988: 33) ve ocağın 1918'de ilk kez kurulan 'Hars ve İlim Hey'eti'nde Halide Edip, Hamdullah Suphi, Ahmet Ağaoğlu, Köprülüzade Mehmet Fuat, Hüseyinzade Ali Turan ve Ziya Gökalp gibi isimlerle yer alan ve yine İttihat ve Terakki'nin son kongresinde kongre başkanlığına M. Şemsettin Günaltay'la birlikte seçilen isim hep odur.

Dönemin savaş şartları içinde milli reflekslerin uyandırılmasında ve Namık Kemal vatanseverliğinin Türk milliyetçiliğine evrilmesinde ve daha da geliştirilerek Trablusgarp'tan başlayıp I. Dünya Savaşı'na kadar alınan seri yenilgilerin panzehiri olarak görülen Panturanizm'in kültürel propagandasına dönüşmesinde Mehmet Emin'e büyük görevler düşmüştür. 1898 tarihli *Türkçe Şiirler* kitabıyla Yeni Lisan hareketinin çok erken örneklerini veren Mehmet Emin'in bu çıkışı bir hayli ilgi toplamıştır. Onun başlattığı bu kültürel propaganda İttihat ve Terakki için çok elverişli görülmüş ve şair bu tarihten itibaren çeşitli memurluklara getirilmiştir. İttihat ve Terakki'nin ideolojisine uygun bir savaş, devlet ve vatan övgüsünün basit ancak coşkulu bir anlatımla verildiği şiirlerini I. Dünya Savaşı sırasında *Ey Türk Uyan* (1914) ve *Türk Sazı* (1914) adlarıyla yayımladıktan sonra *Tan Sesleri* (1915), *Ordunun Destanı* (1915), *Dicle Önünde* (1916) kitaplarıyla "Biz Nasıl Şiir İsteriz?" şiirinde en baştan ilan ettiği sosyal yaklaşımdan gittikçe uzaklaştığı görülür. Bu kitaplarındaki şiirlerinde çıkış noktası yaptığı halkçılığını sivil bir militarizme dönüştürme çabası sezilir. Savaşın kaybedildiğinin iyice belirginleştiği dönemde propaganda içeriğini bir miktar azaltarak daha insani manzaralar çizdiği *Hastabakıcı Hanımlar* (1917) kitabından sonra, daha önce yayımladığı şiirlerini bazı değişiklikler ve eklemelerle *Turan'a Doğru* (1918) ve *Zafer Yolunda* (1918) adıyla yeniden yayımlamıştır.

Halkın hamaset duygularını ayakta tutan, başlıklarında Türklüğe vurgu yapan şiirlerinin Türkçülüğün geri planda tutulduğu II. Abdülhamit döneminde bile sansüre uğramaması (Köroğlu 2010: 291) Mehmet Emin'le başlayıp gelişen Türklüğü ve kahramanlığı öven şiirlere olan ihtiyacı göstermesi açısından kayda değerdir. Çok az Türkçü şair Mehmet Emin kadar güçlü ve coşkulu şiirler yazabilmiştir. Mehmet Emin'in tarih dışı Türklük düşüncesi dönemin milliyetçilik hassasiyetlerini beş bin yıl öncesine götürecek kadar kuvvetlidir. *Türk Yurdu*'na ithaf ettiği "Ey Türk Uyan"da, "Ey milletim! Sen bundan tamam beşbin yıl evvel / Altaylar'da yaşarken / Tanrı'n sana dedi ki, 'Ey Türk ırkı, bu yerden / 'Güneşlere süzülen kartal gibi uç, yüksel!" (Tevetoğlu

1988: 163). Bir sonraki bölümde değineceğimiz Ziya Gökalp'ın kan bağı ve kafatası yerine din, dil ve ahlak gibi kültürel özellikler üzerine kurulu milliyetçilik sisteminden farklı olarak Mehmet Emin'in eserlerinde belirli tonlarda soy milliyetçiliğinin izlerine rastlanır. *Türkçe Şiirler*'in üçüncü şiiri olan ve yine 1897 Yunan Savaşı sırasında yazılmış “Yunan Sınırını Geçerken”de, “En güzel yüz bize çirkin, biz severiz Türk yüzü. / En iyi öz bize fenâ; biz isteriz Türk özü. / Milletimiz alkışlarız: anıldıkça Türk sözü. / Biz Türkler'iz; biz bu kanla, biz bu adla yaşarız!” (Yurdakul 2007: 33) diyerek aynı anda hem tine hem kana dayalı bir özcülük düşüncesi sergiler.⁷

Mehmet Emin'in kitaplarının binlerce baskı yaparak orduya dağıtıldığı daha önce belirtilmişti. Kışlada, cephe, askerî hastanelerde böyle yaygın bir dolaşıma sahip eserlerin içeriği de asker ve orduyla ilgili olmak zorundaydı. Şairin *Türkçe Şiirler*'de yer alan ve şöhretini büyük oranda borçlu olduğu “Anadolu'dan Bir Ses yahut Cenge Giderken” şiirinde yukarıda işaret edilen ırk düşüncesine din ögesi de eklenmiştir: “Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur”. (Yurdakul 2007: 31). Ne var ki, I. Dünya Savaşı'nın bitimine doğru Arap cephelelerinde karşılaşılan milliyetçilik hareketleri ve alınan kötü sonuçlarla Mehmet Emin'in şiirlerindeki İslami içerik gitgide silinmiş ve 1915 tarihli

⁷ İnci Enginün, Mehmet Emin'in şiiri hakkında şunları kaydeder: “Yunanlıların saldırışı üzerine şiirlerini yazmaya başlayan Mehmet Emin, askerleri, onların da arkalarında bıraktıkları aileleri ve cepheadaki başarılarını anlatırken, kahramanlıktan merhamete kadar bütün duyguları işleme fırsatı bulur. Bu şiirlerinden bir kısmını *Servet-i Fünun*'da yayımlayan Mehmet Emin, çok hassas bir noktaya dokunmuştur. Aynı tarihlerde Servet-i Fünun şairleri de benzer konuları işlemektedirler, fakat hiçbirinin dili Mehmet Emin'inki gibi sokaktaki insana hitap etmez.” İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2012, s. 575-576. Gerçekten de *Servet-i Fünun* dergisinin 1897 Türk-Yunan (Teselya) Savaşı için hazırladığı 1313 tarihli Nüsha-i Mümtazesi'nde yayımlanan yazı ve şiirlere bakıldığında Mehmet Emin'inkiler kadar halka inilmese de genel anlamda Servet-i Fünun edebiyatı düzeyi için daha anlaşılır bir dilin yakalandığı görülür. Derginin imtiyaz sahibi Ahmet İhsan Bey'in önsözünde hazırlanış sebebini, “...*şu emniyye-i hayriyyemizi hızla husule getirmek için varid-i hatır olan ilk vasıtaya tevessül ettik. Bu nüsha işte o teşebbüsümüzün semeresidir...*” şeklinde açıkladığı özel sayıda söz konusu giriş yazısıyla birlikte toplam otuz üç eser bulunmaktadır ve bunların yalnızca on dördü özel sayının çıkmasına neden olan savaşla ilintilidir. Bu eserler şunlardır: “Askerlik-Osmanlılık”, “Kırmızı Merkublar” (Recaizâde Mahmut Ekrem), “Bir Yunan Generalinin Tefekkürat ve Tahayyülatı” (Samipaşazâde Sezaî), “Vasiyet” (A. Nadir), “Osman” (Uşşakizade Halid Ziya), “Nakiye Hala” (Ahmet Hikmet), “Osmanlılıkta Askerlik” (Yaveran-ı Hazret-i Şehriyâriden Ali Rıza), “Şefkat” (H. Nâzım), “Osmanlılarda Muhabbet-i Vataniyye” (Nijat Ekrem), “Milano'dan Geçerken” (Rüşti Necdet), “Ordu-yı Hümayûnda Bir Şair” (Abdülhak Hâmid), “Topal” (Hüseyin Cahid), “Eytam-ı Şühedaya” (Cenab Şehabettin) ve “Hasan'ın Gazası” (Tevfik Fikret). Ahmet İhsan aynı önsözde Nüsha-i Mümtaze'ye giren diğer yazıların varlığını şu şekilde açıklamaktadır: “*Nüsha-i mümtazemiz esasen “Servet-i Fünun” heyet-i daimi-i tahririyesiyle gazetemize ihda-yı asar buyuran üdeba-yı kiram tarafından muharrer makalat ve manzumat ile tertip ve tezyin olunarak bilahare varid olan birkaç parça eser-i nefis de bunlara mezc ve ilave edilmiştir.*” *Servet-i Fünun Nüsha-i Mümtazesi*, İstanbul, 1313 (1897). Türk edebiyatında Teselya Savaşı'nı (1897) konu alan ve savaştan kısa süre sonra yayımlanan dört roman için ayrıca bkz. Ahmet Mithat, *Gönüllü*, Tercüman-ı Hakikat Gazetesi-Kırkambar Matbaası, Dersaadet, 1314 (1898); Ahmet Rasim, *Asker Oğlu*, Malumat Matbaası, Kostantiniyye, 1315 (1899); Abdullah Zühdü, *Şanlı Asker*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1315 (1899); Fazlı Necip, *Dilâver*, Osmanlı-Asır Matbaası Şirketi, Selanik, 1318 (1901). Teselya Savaşı'nın Türk edebiyatındaki yeriyle ilgili tez çalışmaları için ayrıca bkz. Erol Ülgen, “1897 Türk-Yunan Savaşının Türk Şiirindeki Akisleri”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1993; Cafer Şen, “1897 Osmanlı-Yunan Muhârebesi'nin Türk Edebiyatındaki Akisleri”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1997.

Tan Sesleri kitabının 1918'deki baskısı *Turan'a Doğru* adıyla yeniden yayımlanmak üzere yerini Turancı öğelere terk etmiştir.⁸

Milli refleksler konusunda doğru zamanda doğru hamleyi yapmayı bilen Mehmet Emin'in "Ey Türk Uyan" şiirinin sonunda tekrar ettiği uyanma çağrısı milli edebiyat, milli iktisat ve milli bilinci sağlayacak kişilerden önce hepsinin teminatı olarak görülen askere yönelir: "Bir asker ol, silahını tak kuşan; / Bir şair ol, milliyeti dalgalat; / Bir işçi ol, ocağını yak, kıskan; / Bir âlim ol, hakikati parıldat!.." (Tansel 1969: 142). Mehmet Emin'in İstanbul Edebî Heyeti'yle 1915'te çıktığı 10 günlük Çanakkale gezisinin izlenimlerinden yola çıkarak kaleme aldığı "Çanakkale Gazileri" şiiri aynı yıl *Ordunun Destanı* adıyla kitaplaşır. Mehmet Emin'in bu ve vatan/ordu özdeşleşmesi kurduğu diğer bütün şiirlerinde canını ve malını seve seve feda etmeye hazır, vatansız askerler şiddet ve ölüm dolu savaş sahnelerinde bir bayram yeri coşkusuyla savaşır: "Şu dağlarda, şu bellerde geçmişlerle yarıştık. / Yayılım ateş eyliyerek düşmanlarla çarpıştık. / Kanlar saçtık, yara aldık, devlet için çalıştık. / Koç-yiğitler! Yiğit kimdir? Korkak kimdir, seçelim!" (Tansel 1969: 26). Atalarıyla yarışan Türk askerinin kahramanlığının ve cesaretinin kökenleri daha önce de belirtildiği gibi "ulusal öz"de ve tarih öncesindedir. Yeni Türk nesillerinin yapması gereken tek şey o özü bulmaktır: "Haydi yavrum, kendine sen de 'yiğit er' dedir; / Büyüdüğün gaziler ocağına can getir; / O cenkleri kazan ki, senin büyük 'Türk' adın / Yedi-iklim dört bucak içer'sine ün salsın; / Beşyüz yıllık ecdadın / Kabirlerde titreyen kemikleri öç alsın" (Tansel 1969: 92).

Bazı şiirleriyle eski Türklere ve mitolojiye dayalı epik bir destan yaratmaya çalışan Mehmet Emin, "Ey ırklara altın destan yazanlar!" (Tansel 1969: 108) diye söz ettiği büyük komutanlardan ve "Ey Türk Uyan" şiirinde İslamiyet öncesi ve sonrası kahramanlardan oluşan anakronik bir resmigeçit sahnesi kurar. (Tansel 1969: 133) Aynı şiirde Türklerin sanata, bilime ve medeniyete yaptığı katkılar, dünya tarihindeki yeri ve etkisi gururla dile getirilir. I. Balkan Savaşı'nda (1911) alınan ağır yenilginin ardından kapanan Avrupa macerası karşısında Türk aydınının bir çıkış kapısı olarak gördüğü Turan düşüncesi Mehmet Emin'in şiirleriyle Milli Edebiyat envanteri içine iyice yerleşir. Ruslara meydan okuyan cesur bir sesle kaleme alınmış "Aç Bağrını Biz Geldik" şiiri savaşın devam ettiği 1915 yılında yayımlanır ve iki kıtası marş olarak bestelenir: "Ey sevgili memleket / Aç bağrını biz geldik; / Sana necat, hürriyet / Vermek için yükseldik. // Aç bağrını Oğuz'un / Toprakları can bulsun; / Evlatları Moskof'un / Zincirinden kurtulsun" (Tansel 1969: 147). Mehmet Emin'in şiirleri propagandayı yaygınlaştırma, toplumun tümüne yayma çabası içinde değerlendirilebilir. Milli heyecanları ölüm-kalım mesabesine getiren çağrısı genç yaşlı, kadın erkek herkes için geçerlidir. "Ninni" şiirindeki, "Ninni, büyük günler geldi ninni; / Irkını seni çağırıyor ninni; / Bir ilâhi ses yükseldi ninni; / Turan diye haykırıyor ninni" (Tansel 1969: 244) dizeleri Yurdakul'un seslenişini beşikten mezara yaydığını gösterir. "Her bucağı bir mezarlık ve bir yangın yeri" (Tansel 1969: 131) olarak tasvir edilen; dini, dili, namusu,

⁸ Dönemin Turancı ideolojiye sahip diğer başlıca (kurmaca ve kurmaca dışı) eserleri şunlardır: "Halide Edip [Adivar], *Yeni Turan* (1912); Mehmet Ali Tevfik, *Turanlımın Defteri* (1914); Ömer Seyfettin, *Yarınki Turan Devleti* (1914), *Mektep Çocuklarına Türklük Mefkûresi ve Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Amelî Siyaset* (1914); Mehmet Fuat [Köprülü], *Turan'ın Kitabı, Ahlâkî ve Medenî Musahabeler* (1917), Müfide Ferit [Tek], *Aydemir* (1918).

yaşam hakkı tehlikede olduğu hissettirilen vatanın erkek yurttaşlarından kin, öç, intikam gibi tepkiler vermeleri beklenmekte; kadın ve çocuklara ise askere destek olmaları emredilmektedir. *Tan Sesleri* (1915)'nin ikinci baskısına eklenen “Ey İğnem Dik” şiirinde kadınlar topyekûn savaşın gönüllü levazımatçıları olarak boy gösterir: “Ey iğnem dik! Askere / Giyecekler yetiştir / Sınırdaki erlere / Hizmet aziz bir iştir! / Ey iğnem dik! Biçtiğim ay yıldızlı al bayrak, / Bütün Turan-ili'ne gölgesini yayacak!..” (Tansel 1969: 160) Yurdakul, soy milliyetçiliğine varan görüşlerini sosyal Darwinci tezlerle beslediği şiirlerinde de hayatta kalma mücadelesinin kol gezdiği bir kozmoloji çizer: “Yemek, yenmek! [...] İşte budur yaşamanın kanunu! / Seni yerler, yemez isen sen onu; / Böyle doğar, böyle ölür mahlukat” (Tansel 1969: 79).

Örneklerin bolluğundan da anlaşıldığı gibi, Mehmet Emin'in şiirlerinde milliyetçi/militarist içeriği tespit etmeye yönelik bir zorluk yaşamak mümkün değildir. Nitekim onun şiirindeki bu eğilimleri saptamak bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Eserlerinden yola çıkarak bir portresini oluşturmaya çalıştığımız Mehmet Emin, Türk düşünce sisteminde kültürel milliyetçiliğin bir tarafa bırakılarak etnik Türkçülüğün yerleşmesinde rol oynayan önemli isimlerinden biridir. Türk Ocakları'nın 1912 tarihli nizamnamesinin 2'nci maddesinde “en çok yardıma muhtaç bölge” ekseninde yaşanan tartışmalarda ocağın faaliyet sahasıyla ilgili “bilhassa Türkiye” (Koroğlu 2010: 241) ifadesinin bir süreliğine kaldırılmasını sağlayan, Turan'a müştak, *irredentist* düşüncelere sahip Türkçülerden biri olduğu ayrıca kaydedilmelidir.

c. Ömer Seyfettin

Ömer Seyfettin ordudan ayrıldıktan sonra *Hüsn ve Şiir* dergisini Ali Canip ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin maddi desteğini sağlayan Ziya Gökalp'le birlikte dönüştürerek çıkardığı *Genç Kalemler* (1910-1912) dergisi ile Selanik'in İstanbul'a kıyasla denetimden uzak ve özgür ortamında edebiyat hayatına girdi. “‘Dilde ve edebiyatta ‘millî benliğe dönüş’ ruhunu benimsemiş” (Parlatır ve Çetin 2014: XIX) dergi, o yıl Diyarbakır'dan Selanik'e geçtikten sonra İttihat-Terakki çatısı altında geniş bir gençlik kitlesini etrafına toplayarak faaliyetlerine başlayan Ziya Gökalp'in “Yeni Hayat” düşüncesinin bir bakıma edebiyata uygulanmasıydı ve derginin ortaya çıkardığı “Yeni Lisan” hareketi ve ondan mülhem Milli Edebiyat akımı Türkiye'nin uluslaşma evresine tekabül eden edebiyat olarak kayıtlara geçecekti.

Edirne Askerî İdadisi ve sonrasında İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'deki “sert askerlik havasının” Ömer Seyfettin'in kişiliğine ve edebiyatına etkilerini tespit eden Tahir Alangu, yazarın Balkan Savaşları'ndan önce ordudan ayrılarak Selanik'e geçişini “İrtica Haberi” adlı öyküsünde anlattığını kaydeder (2010: 149). Ali Canip'le el ele vererek bir dil devrimi gerçekleştireceği *Genç Kalemler*'e kadar kaleme aldığı şiir, çeviri ve makale türündeki eserlerinden ayrı olarak şimdiye kadar tespit edilebilen iki telif eserinden biri olan “At” adlı öyküsünde Ömer Seyfettin'in kahramanını at üstünde görürüz. Alangu'nun birçok biyografik unsur içerdiğini belirttiği bu öyküde atın üstünde dörtnala gitmenin zevkini duyumsayan bir subayın eski zaman süvarilerinin devrine yetişememiş olmaya hayıflanması bir tür şiddet ve kaba kuvvet özlemiyle birlikte verilir. Subayın “silahsız, kansız ve azametsiz olduğu kadar, harap edici olan medeniyet mücadelesinde” ve “pis bir barış dünyasının içinde” (2010: 133) hissettiği sefalet ve eski

güzel günlere özlemle atını kırbaçlayışı birçok öyküsünü “bir zabitin cep defterinden” derleyen Ömer Seyfettin’in *Genç Kalemler* hareketini başlatmasının öncesinde içinde yaşadığı çağa dair düşüncelerini ele verir. Eski fetihler, destansı kahramanlıklar çağı artık çok geride kalmıştır. Ömer Seyfettin’in “Türklerin yaşamak hakkı yokmuş” (2013: 132) serzenişinde, imparatorluğu üç yüz yıl elinde tuttuğu topraklardan çıkmak zorunda bırakan Balkan Savaşları’na acı ve esefle karışık bir kahırlanma vardır.

Ömer Seyfettin’in sözünü ettiği “yaşamak hakkı,” başka bir deyişle “hayat hakkı” konusu milliyetçi paradigmada önemli bir yer tutar. Emperyalizm modelinin dağılıp kendi içinden ulus-devletleri doğurmaya başladığı 19. y’da savaşlar da “fetih-işgal” ikiliğinden çıkıp hayatın bütününe kapsayacak alanlara yayılmıştır. Savaşlar topyekûnlaştığı ölçüde bir var olma/var kalma durumuna dönüşmüştür. Bu dönemde, ulus-devletler 18. yy’da Fransız ve Amerikan devrimleriyle ortaya çıkan “cumhuriyetçi yurtseverlik”ten farklı, saldırgan, şiddet yüklü ve faşizan bir etnik milliyetçiliğe ihtiyaç duymuşlardır.⁹ Milliyetçi/muhafazakâr ideolojiler, bu arayışla uyumlu olarak, bilimsel alanda getirdiği devrim niteliğindeki etkisi çoğu dinsel gerekçelerle göz ardı edilen Charles Darwin’i ve evrim teorisini sosyal alanda çok elverişli bir araç olarak değerlendirmişlerdir. Böylece, 19. ve 20. yy’ın milliyetçilik tezahürü dediğimiz bir sosyal militarizm doğmuştur. İdeolojik altyapısını milliyetçi/emperyalist düşünceye dayandıran sosyal Darwinizm, Osmanlı İmparatorluğu’nun egemen olduğu topraklarda adeta bir deney alanına kavuşmuştur. Bağımsızlık mücadelesi veren uluslar ve onlara nispeten uluslaşmada geciken Türkçüler Nietzsche, Darwin ve Spencer gibi isimlerin eserlerindeki “güç istenci” ve “en güçlünün hayatta kalması ilkesi”ni birbirleriyle girdikleri amansız bir yarışın kuralları olarak görmüşlerdir. Ömer Seyfettin de milliyetçilik/militarizm dozunu yükselttiği öykülerinde sosyal Darwinci düşüncelerini açıkça ortaya koymuştur.

Nitekim, Ömer Seyfettin’in “zamanın ruhu”ndan kaynaklı ve “milli benlik çağrısı” gereği olduğu söylenerek gerekli bulunan bu hınç, kin ve intikam içeriği (Burcu 2004: 141-149) yazarın makale ve öykülerinde dolaysız bir saldırganlığa dönüşür. Yukarıda, Türkçü düşünürlerin geç kalındığına hükmettikleri uluslaşma yolunda toplumsal bünyeye hız kazandırmak için yüksek dozlarda militarizm enjekte ettikleri belirtilmişti. Silah üstüne yemin etme gibi ritüellerin uygulandığı kuruluş günlerinden iktidarı ele geçirmek için gerçekleştirdiği silahlı suikastler ve baskınlara kadar militarist bir organizasyon şeması izleyen İttihat ve Terakki’nin sosyal Darwinci umdelerinin etkisinin fazlasıyla hissedildiği yazılarında barış ve savaş konusundaki düşüncelerini paylaşan Ömer Seyfettin, “1) Milletleri harp değil sulh mahveder. 2) Sulh’cu ve sükûn’cu bir millet ikinci bir milletin hücumuna maruz kalmasa bile kendi kendine taaffün eder” (1993: 24) demektedir. Ömer Seyfettin, kendisiyle aşağı yukarı aynı dönemde yaşamış Fütüristler’in manifestosuyla uyumlu fikirlerini muhtemelen daha önce belirttiğimiz filozof ve yazarların eserlerinden alıyor, aktüaliteye ve günün siyasi konjonktürüne uydurarak çok verimli bir şekilde yeniden üretiyordu.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Maurizio Viroli, *Vatan Aşkı*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1997, (IV. ve V. Bölümler).

Yazıldığı dönemde çocuk okuyucu kitlesini hedef almasalar bile bugün Türk çocuk edebiyatının kanonik sayılan örneklerinin ciddi bir kısmı Ömer Seyfettin'e aittir. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın "ideal çocuk" üretimindeki milliyetçi hassasiyetleri artıran etkisini incelerken Ömer Seyfettin'i çağdaşlarından ayrı şekilde ele alan Öztan, yazarın bugün de aynı geniş okuyucu kitlesine hitap ettiğini belirtirken onun edebî başarısına da işaret etmiş olur. (2011: 52-53). Gerçekten de, Milli Edebiyat'ın kanatları altında palazlanan Türk çocuk edebiyatı milliyetçi propaganda içeriğinden asla tümüyle azade olmamıştır. Örneğin, "Primo: Türk Çocuğu" gibi ulusalpedagojinin önemli eserlerinden biri olan "Beyaz Lale" öyküsünde de Bulgar komutanRadko'nun işlediği bütün savaş suçları, fecaat ve şenaatler ulusun var olması için gerekligörülür ve bu görüş Ömer Seyfettin'in çocuklar için ders veren bir amca üslubuyla kaleme aldığı "Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi" yazısındaki şu düşüncelerle birebir örtüşür:

"Milletlerin mefkûreleri daima taarruzîdir. Tedafüî ve korkak düşünceler mefkûre sayılmaz. Bir milletin taarruzî ve millî bir mefkûresi olmazsa o millet korkak ve emelsizdir. Zayıftır. Allah'ın kanunu cezasını verir. O kanun da:

Ezmeyen ezilir...[sic] (1993: 87)

Aynı yazıda, "Bir çocuk nasıl Türk milliyetperveri olur?" sorusunu maddeler halinde cevaplayan Ömer Seyfettin milliyetçi Türk çocuklarının Türkçeyi sevdiklerini, dillerini konuşup yaygınlaştırdıklarını, milletlerini din gibi kutsal saydıklarını, Türklük düşmanlarına karşı koyduklarını, askerlik, tüccarlık, sanatkârlık, memurluk yaparak Türklüğe hizmet ettiklerini, vücutlarını "izcilik ve idmanla", bilgi düzeylerini "bilgi ve fenle", hissiyatını "millî mefkûre" ile geliştirdiklerini öğütler (1993: 93). Ömer Seyfettin, düşünce atlasındaki ince, kırmızı militarizm çizgilerini borçlu olduğu Ziya Gökalp'in "mekfûre" kavramını, "umumi hayatı kuvvetlendirmek, dünyadaki galiplerin üstüne çıkarmak, ona yıkılmaz bir istikbal hazırlamak 'Türklük mefkûresi'dir" (1993: 79) diyerek bir güç istencine tahvil eder. Ömer Seyfettin, Gökalp'in "Kızılelma" şiirindeki hayali ülkenin neresi olduğuna cevap aradığı "Kızılelma Neresi?" (1917: 418-420) adlı öyküsünde de Gökalpçi düşünceyle paralellikler kurar ve çocuklar için basitleştirmek adına üç madde sayar: "1) Lisan muhabbeti 2) Millet ve din muhabbeti 3) Vatan muhabbeti" (Ömer Seyfettin 2001: 358). Kitleyi mobilize etmek kadar "ideal çocuk"lardan "iyi asker"ler üretmek için de edebî verimlerinin bir kısmını çocuklara sarf eden Türkçülerin başında gelen Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin'i derinden etkilemiştir.

Ömer Seyfettin gibi, dönemin yükselen milliyetçiliğini ve zenofobik kaygılarının toplumun geneline olduğu kadar yeni neslin "müstakbel askerleri" olacak çocuklara da yayılması için Türk düşünce ve edebiyat dünyasının önemli isimlerinin katkıları olmuştur. "Ziya Gökalp, Aka Gündüz, Hüseyin Ragıp ve Mehmet Emin *Çocuk Dünyası*'nda, Yusuf Akçura ise *Talebe Defteri*'nde çocuklara milliyetçilik propagandası yapmıştır." (Öztan 2011: 51). Genel anlamda, Balkan Savaşları'nın travmatik etkilerinin atlatılması ve üst üste alınan yenilgilerin "ideal çocuk"un inşasına halel getirmemesi için Türk aydın ve yazarları milli gururu okşayan ve militarist ruhu çağırان eserler vermişlerdir. Türkçülüğün önde gelen bu isimlerinin yanı sıra, "Rodoslu Ahmet

Kemal'in "Öç Duygularından", A. Rıza'nın "İntikam Öğüdü", Mehmet Rıfat'ın "İntikam", M. Cemaleddin'in "Türk Öcü", Hüseyin'in "İntikamı Unutma" S. Korkud'un "Türk Gücü" gibi şiirleri çocuklara yönelik didaktik/pedantik dergilerde yayımlanmıştır. Ne var ki, bu şair, öykücü ve orta düzey aydınların hiçbiri Ömer Seyfettin'in öyküde başardığını başaramamıştır.

d. Ziya Gökalp

Yeni Osmanlılar-Jön Türkler çizgisindeki Türk entelijansiyası ile İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'in kurucu kadrolarına aktarılan mirası temsil eden bir fikir adamı olarak Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul'un pratikte başardığını teoride kavramsallaştıran isimdir. İttihat ve Terakki üyeliğiyle başlayıp Cumhuriyet'in "gayri resmî ideoloğu" olmaya giden iniş çıkışlarla dolu kariyeri gibi Ziya Gökalp'in düşünce yapısında da bir düz çizgisellikten bahsedilemez. I. Dünya Savaşı öncesinde siyasi bir proje olmaktan ziyade romantik bir ideal olarak kalan Turancılığı da, Cumhuriyet döneminde ırka dayalı Türkçülük düşüncesi de o günün şartlarında ivedilikle sistemleştirilmesi gereken Türk milliyetçiliğinin bir türlü tanımlanamayan, sürekli içinde bulunduğu kaptan taşan yapısından kaynaklanmaktadır. Namık Kemal'in mirasına ters düşmeyi göze alarak Osmanlılık ve liberalizm düşüncelerinden kurtulmaya çalıştığında bile tutarlı bir sistem ortaya koyamamış olması Ziya Gökalp'i şiirlerinde iyice hırçınlaştırır.

Türkçülüğün Esasları'nın (1923) ikinci bölümünü ayırdığı Türkçülüğün programı konusunda iktisadi Türkçülük ve korporatizm hakkındaki görüşlerini dile getiren Gökalp'in ekonomik bir modelden çok milli bir kültür korporasyonu öngördüğü görülür. Uriel Heyd, Ziya Gökalp'in ulusal çıkarları belli kısıtlar altında tutan ve ulusa sadakatin ahlak ve uluslararası hukuka takaddüm etmemesini talep eden Batı Avrupalı liberal görüşleri kabul etmediğini göstermek için "müteşair" sosyoloğun ünlü "Gözlerimi kaparım / Vazifemi yaparım" dizelerinin geçtiği *Vazife* şiirini kullanır (1985: 65):

Ziya Gökalp *Harp Mecmuası*'nın Kasım 1916 tarihli 14. sayısının kapağında kullanılan görselle birlikte yayımlattığı "Asker ve Şair" şiirinde propaganda faaliyetlerine aktif olarak katılmayan şairlere tehdit yollu uyarılarda bulunur. Derginin kapağındaki fotoğraftan bahsederken "Galiçya'da siperinde uyuyan / Bu nefere dikkatle bak, ey şair! / Şair odur, senin yazın hep nesir, / Uyuyan sen, odur sezen ve duyan." sözleriyle iki özne arasında bir karşılaştırma yaptıktan sonra vatansızlığını takdir ettiği askeri betimler. Fotoğrafta, cephedeki askerin göğsünün üstünde tuttuğu bombayla birlikte uyuduğu görülür: "Bebeğiyle yatan küçük kız gibi / Hep göğsünde durur nazlı bombası." (Ziya Gökalp 1976: 38). Şiirini, cephede kanını seve seve akıtan askerin destanını yazmaya yanaşmayan şaire üşengeçliği yüzünden en ağır cezanın müstahak olduğu düşüncesiyle bitirir.

Gökalp, makalelerinde gösterdiği itidali şiirlerinde çoğu zaman gösteremiyor; şiddeti, ölümü, kin ve intikam duygularını yüceltici, hırçın eserler kaleme alıyordu. Edebî kısıtlılıklarla malûl, çoğu zaman en ilkel ve saldırgan duygulara hitap edecek kestirme yollar arayan şiirlerinde hücum marşlarının, askerî kıta yürüyüşlerinin ritmi

duyuluyordu. Ancak, bu şiirlerde sürekli bir dengesizlik ve uygun adımı bir türlü tutturamayan bir acemilik vardır. Büyük bir ciddiyetle kaleme aldığı çoğu şiirinde okuyanın zihninde elindeki tahta kılıcı sallayan, blöfçü, çocuksu bir kahraman canlanırken, çocuklar için yazdığı şiirlerinde yoğun bir şiddet ve nefret diline kaydığı görülür. Gökalp'in "Çocuklar için" notuyla yayımladığı "İlahî" adlı şiirde kin ve intikam duygusu, "Yüce Tanrı! biz üçyüz bin şehidi, / Unutmadık, sinemizde kinler var! / Kadın, çocuk denilmedi kesildi; / Yemin ettik kalmayacak bir Bulgar!" dizeleriyle hedef göstererek verilir. Aynı şiirde Gökalp, "beş bin yıllık ezeli ordu-millet" (Ziya Gökalp 1998: 89-90) tarifıyla tarihin ve 18'inci yy'dan sonra ortaya çıkan milletlerin dışına çıkardığı Türklere yardım etmesi için Tanrı'dan yardım ister. "Durma Vur!" şiirindeki savaş ajitasyonu kendiliğinden ortaya çıkması beklenen kin ve intikam hislerini kutsallaştıran bir dile sahiptir. "Durma, Yunan, durma, kibrini artır! / Türklüğün başına hakaret yağdır! / Uyuyan bir kavme bu zillet azdır!" (Ziya Gökalp 1998: 103) Yine, *Kızıl Elma* (1914) kitabında bulunan "Asker Duası" adlı şiirde: "Yolumuz gazâ, sonu şehadet, / Dinimiz ister sıdk ile hizmet, / Anamız vatan, babamız millet" (Ziya Gökalp 1998: 91) dizeleriyle bizim erken Cumhuriyet dönemi edebiyatında tespit etmeye çalışacağımız bütün militarist görüş ve düşünceleri tek üçlükte bir araya getirmiş gibidir.

Ziya Gökalp Cumhuriyet dönemindeki düşüşünü *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (1918) eserindeki vurguyu muasırlaşmak üzerinde yoğunlaştırdığı eseri *Türkçülüğün Esasları*'yla (1923) önmek istedi; ancak eserini tamamlamadan hayatını kaybetti. İttihat ve Terakki'nin merkez komisyon üyeliği geçmişi Ziya Gökalp'in Cumhuriyet kadrosuna tam anlamıyla girişini her zaman için engelledi. Ancak Gökalp'in Selanik'e gidişinden sonra *Genç Kalemler* dergisinin yazı kadrosuna katılması, Türkçü hareketin en önemli merkezlerinden biri üzerindeki İttihat ve Terakki'nin etkisini pekiştirecek, Türk milliyetçiliğini güçlendirerek edebî anlamda Ziya Gökalp'in kaleminden daha yetkin sayılabilecek isimlere kavuşmasını sağlayacaktı.

e. Mehmet Akif Ersoy

Mehmet Akif Ersoy'un askere yönelik yazdığı şiirlerinde İslamcı düşüncenin ağırlıklı olarak yer alması onu yukarıda değinilen ve hepsi de Türkçülük akımının önde gelen isimleri arasında yer alan Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin'den ayıran önemli bir özelliktir. Mehmet Akif'in dizelerinde imparatorluğun güç kaybına uğramasının temel nedenleri arasında gördüğü İslamî değerlerin toplumsal hayattan geri çekilişine duyulan derin üzüntü kadar klasik İslam anlayışında yeri olmayan inançlara yönelik büyük bir tepki vardır. Onun "Çanakkale Şehitlerine" (Ersoy (y.t.y.): 474-475) "Cenk Şarkısı" (Ersoy (y.t.y.): 614), "Ordunun Duası" (Ersoy (y.t.y.): 623) şiirleri İslam'ın cihat anlayışının çağın militarist/emperyalist reel-politiği karşısında alması gerektiği ideal şekli belirleyen savaş temalı şiirleridir. Özellikle "Çanakkale Şehitlerine" şiirinde emperyalist saldırıya güçlü bir meydan okuma vardır. Bu şiirde bütün şiddeti ve yoğunluğuyla çarpıcı bir savaş tasviri bulmak da mümkündür. Yine bunun gibi *Safahat*'ın üçüncü kitabı olan "Hakkın Sesleri" (Ersoy (y.t.y.): 236-264), 19. yy. sonu itibarıyla Müslüman halkların uğradıkları zulüm, kıyım ve

katliamların canlı bir tablosunu sunarak Müslümanları bilinçlendirmek ve düşmana karşı ayağa kaldırmak üzere yazılmıştır.

Mehmet Akif, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Almanların yanında girişine dair görüşlerini “Binbaşı Ömer Lütfi Bey”e atfettiği “Berlin Hatıraları”nda dile getirmiş, Almanları Doğu'nun kurtarıcısı olarak gördüğünü ifade etmiştir: “Değil mi bir anasın sen. Değil mi Almansın! / O halde fikr ile vicdana sâhip insansın. [...] Bilir misin ki senin Şark'a meyleden nazarin, / Birinci def'a doğan fecridir zavallıların. (Ersoy (y.t.y.): 374-375) Akif'in de yöneticileri arasında yer aldığı *Sırat-ı Müstakim*'de, “Almanya'nın hedefi Doğu'yu koruyup uygarlaştırmak, Doğru'ya doğru Osmanlılarla birlikte gitmek. Doğu'yu Alman ticaret ve sanayii için geniş bir dolaşma yeri yapmak... İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri için çekici ve büyük bir program!..” (Aktaran Cevdet Kudret 1961: 5) şeklinde Alman militarizmini ve muhtemelen farkında olmadan Alman emperyalizmini destekleyici yazılara yer verilmiştir.

Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular (1962) adlı çalışmasında Karpat, Mehmet Akif'in topluma kazandırmaya çalıştığı görüşlerini ele alırken şu önemli tespitlere yer vermektedir:

“Akif'te Osmanlı İmparatorluğunun harbçi, gaza ruhu ve kuvvetin halktan evvel geldiği düşüncesi bütün çıplaklığı ile meydana çıkar. Ona göre insan şehit olmak için yaratılmıştır ve değeri harp alanındaki başarısile ölçülür. Tarih ise bir kahramanlık destanıdır ve insan destanı yazmakla dünya üzerindeki sorumluluğunu yerine getirmiş olur. Bu görüşler hiç şüphe yok Osmanlı İmparatorluğunda altı yüz sene süre ile uygulanmıştır. Hattâ İmparatorluğun son altmış, yetmiş yılında yenileşme çabaları yanında bu kahramanlık felsefesinin bir tarih görüşü olarak okul kitaplarına kadar sokulduğunu görüyoruz.” (1971: 16-17)

Karpat'ın ifade ettiği gibi, son yıllarında imparatorluğu çöküşten kurtarmak için Osmanlı'nın “fütuhatçı” ruhunu geri çağırmayı çare olarak gören İslamcı yazar ve düşünürler yoğun bir faaliyet göstermişlerdir. İslamcılık akımının en önemli temsilcilerinden biri olan Mehmet Akif, Osmanlı'nın parlak devirlerinin “ilâ-yı kelimetullah” için savaşıyor, bu uğurda ölümü göze alan askerlerine şiirlerinde hayat vermiş, böylece büyük tehlike içinde gördüğü vatanın ve İslam'ın kurtuluşuna çalışmıştır.

f. Yahya Kemal Beyatlı

Adını, eserin içinde birkaç ayrı yerinde ve epigrafında yer verdiği “Eğil dağlar eğil, üstünden aşam / Yeni tâlim çıkmış varam alışam” şeklindeki bir asker türküsünden alan Kurtuluş Savaşı yazılarının toplandığı kitabı *Eğil Dağlar*'da (1970) Yahya Kemal çağdaşlarının milliyetçi görüşlerinin periferisinde kalan gelenekçi bir çizgi benimsemiş görünür. Tarihsel bir Türk/İslam yorumundan çıkan bu bakış açısı Türklüğü, İslam'ın taşıyıcısı olması özelliğiyle Batı dünyasının hedef tahtasında görür. Milliyetçi saldırganlıklardan arınmış ancak ötekilik kurgusunu geleneksel bir dinler tarihi üzerinden ihdas eden Yahya Kemal'in bu yazılarında politikanın, sosyo-ekonominin gerçeklerini bulmak zorlaşır. 17. yy'dan başlayarak 1881'de Osmanlı Devleti'ni hazinesinin iflasını ilan etmeye götüren her anlamdaki çöküş, Batılı devletler

karşısındaki devamlı gerileme hali ve bunun nedenleri Yahya Kemal'i ilgilendirmez. Başka bir deyişle, onun şiirlerinde imparatorluğun son iki yüzyılında askerî yenilgilerle iyice belirginleşen her alandaki çöküşü değil, şanlı zaferlerin elde edildiği yükseliş devirlerinin debdebesi vardır. Osmanlı aydınlarından Cumhuriyet elitlerine miras kalan beka sendromunun kaynağı olduğu belirtilen 93 Harbi'nin üzerinden atlayarak Osmanlı Devleti'nin son zafer kırıntıları olan Kırım Savaşı (1856), Plevne Müdafası (1878) ve Teselya Savaşı'nda (1897) tevakkuf etmeyi seçer.¹⁰ Bu tercihleriyle Yahya Kemal, fetih günlerinin coşkusuyla ve geleneğin kendisi olarak gördüğü dinle özdeşleştirdiği bir tarihi kazanılacak bir zaferle yeniden ihya/telafi etme arayışında olduğunu gösterir. "İslam'ın son ordusu" dediği Türk ordusunu, Peygamber'in ve alperenlerin maneviyatını üzerinde taşıyan "Osmancığın öz evlâdları" (Beyatlı 1970: 216) olarak değerlendirir. Onun Osmanlı ile yeni Türkiye arasında kurduğu bu devamlılık ilişkisinin tarihsel, kültürel ve kurumsal varlıklar arasındaki en somut ve en güçlü kurumu ordudur. Ordu, Kurtuluş Savaşı'nın başaktörü olmanın yanı sıra dinin de taşıyıcısıdır: "Çünkü bu son askerî, resmî bir seferberlik emri değil, doğrudan doğruya Allah'ın sadâsı silâh altına çağır[mıştır]" (Beyatlı 1970: 216).

Fransa'da aldığı eğitimin Yahya Kemal üzerindeki etkisi Fransız Devrimi'yle doğan düşünceleri yerinde hissedip yaşamasıdır. Devrimin ortaya çıkardığı "vatandaş ordusu" yapısı ve onun mündemici olan "ordu-millet" düşüncesi Yahya Kemal'i burada ikna etmiş olmalıdır. Aynı şekilde, hocası Albert Sorel'in derslerinden, sohbetlerinden edindiği intibaların, eserin birçok yerinde tekrarladığı, Vigny'ye ait "Kurdun Ölümü" (Beyatlı 1970: 71) şiirinin onu derinden etkilediği, Fransa'dan dönüşünde kaleme aldığı bu yazılardan açıkça anlaşılmaktadır. "Ordu-millet" ifadesini Türk edebiyatında edebî/estetik bir düzeye taşıyan ilk isim Yahya Kemal'dir. Bu, aynı zamanda, onun şiirini oluşturan öğeleri vermesi açısından anlamlıdır. "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinde tarihsel ve geleneksel bir fonun önünde resmigeçit yapan müminlerin bir ordu şeklinde tasviri vardır: "Ordu-milletlerin en çok döğüşen, en sarpı / Adanmış sevdiği Allah'ına bir böyle yapı" (Beyatlı 1974: 10). Şiirin genel bütünlüğü içinde kurulan yumuşak ve manevi atmosferin, "ordu-millet"in¹¹ belirdiği yerde, "döğüşmek" ve "sarp" kelimeleriyle bir anda sertleşmesi şairin bir başka şiiri "Akıncı"daki "Bin atlı, akınlarda çocuklar gibi şendik" (Beyatlı 1974: 22) dizesindeki savaş coşkusunu bilince çıkaran ruh halini yansıtır.

Savaş propagandasının en güçlü içeriklerinden biri olan dini bu denli öne çıkaran Yahya Kemal'i, buna rağmen, çağdaşlarından çok daha yumuşak kılan, Kurtuluş Savaşı'nı onun yukarıda sözü geçen kitabında "hayatta kalmak" ve "bağımsızlık" için verilmiş haklı bir savunma savaşı olarak değerlendiren serinkanlı yaklaşımıdır.

g. "Kalemli Ordu" ve "Kurtuluş Savaşı Milliyetçiliği"

¹⁰ Beyatlı, a.g.e., s. 252. Yahya Kemal'in şiirlerinde Türk-İslam tarihinden yer verdiği olaylar arasında, kronolojik sırayla, Malazgirt Savaşı, Üsküp'ün Fethi, Niğbolu Savaşı, İstanbul'un Fethi, Otranto Seferi, Çaldıran, Mercidabık, Ridaniye, Mohaç Savaşları ve Kıbrıs'ın Fethi zikredilebilir.

¹¹ Yahya Kemal bu ifadeyi yeni şiirde eksikliğini hissettiği bir şiir üslubu ve şair tavrı olarak da kullanmıştır. Bkz. Yahya Kemal Beyatlı, *Edebiyata Dair*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2008, ss. 17-19.

I. Dünya Savaşı, aynı zamanda, Osmanlı askerî ve sivil entelijansiyanın propaganda faaliyetleri için ilk kez bu denli organize olduğu savaştır. Türkiye’de savaş edebiyatının ve militarist/milliyetçi değerlerin yerleşmesinde etkin bir rolü olan *Harb Mecmuası* 1915’te yayına başlamıştır. Baskı kalitesinden zengin görsel ve yazınsal içeriğine kadar döneminin yayın kalitesi standartlarının çok ilerisinde olan dergi *Servet-i Fünun* dergisini de çıkartan Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı’nda basılmış, 27 sayıyı tamamlayarak 1918’de son bulmuştur. Savaş şartları gereği bütün yayınların baskı kalitesinden ödün verdiği bir dönemde parlak kuşe kâğıda cephelerdeki manzaraları gösteren bol sayıda fotoğraf ve resimleri, dönemin ünlü şair ve yazarlarının kaleme aldığı yazı, şiir ve “makale-i mahsûsa”ları ve dönemin padişahı Sultan Reşat’ın Çanakkale için yazdığı gazelini basan dergi I. Dünya Savaşı boyunca 20 para gibi cüzi bir fiyatla (savaşın son yılına geldiğinde muhtemel ekonomik sıkıntılar nedeniyle son üç sayı hamur kâğıtta; 25. ile 26. sayılar birkaç ay gecikmeyle tek cilt halinde) okuyucuya ulaşmıştır.

Birinci sayısında yer alan “Niçin Çıkıyoruz?” başlıklı imzasız yazıda dönemin dinî ve milli hassasiyetleri uyaran, fedakârlık ve kahramanlık bekleyen, savaş yanlısı ve resmî söyleminin aynen tekrarlandığı görülür: “İşte Harp Mecmuası, varlığımızda bu mühim inkılâbı yapan, en büyük ve en kuvvetli düşmanlar karşısında neslinin ve dininin ananesine uygun bir kahramanlık ve fedakârlıkla cenkleşen muazzam ordumuzun altın destanını yazılar ve resimlerle ebedileştirmek, onu bütün dünyanın gözleri önüne yaymak için çıkıyor” (1915: 3-6). Asker/sivil aydınların, topyekûn savaşın verilebilmesi için ulusal coşkunun seferber edilmesi gerektiği konusunda zımnî bir fikir birliğine vardığı ve cephe gerisi ile cephe arasındaki mesafenin ortadan kaldırıldığı bu ilk dünya ölçekli çarpışmada Ahmet Ağaoğlu Osmanlı Devleti için savaşın kaçınılmazlığını anlattıktan sonra Osmanlı Devleti’nin Müttefik kuvvetlerin yanında savaşa katılmasının haklı göstermek için dinî gerekçeler sunar.¹²

Harb Mecmuası’na yazı ve şiirleriyle katkı sağlayan yazarlar (Ziya Gökalp, Abdülhak Hamid, Ağaoğlu Ahmet, Cenab Şehabettin, Mithat Cemal [Kuntay], Ahmet Refik, Falih Rıfkı [Atay] (F. R. imzasıyla), Süleyman Nazif, Hakkı Süha) yukarıdaki türden milliyetçi/mukaddesatçı bir propagandayı etkin bir biçimde kullanmışlardır. Her sayıda askerlerin cepheden yazdıkları, “Yaşayan Ölümler” veya “Mübarek Şehitlerimiz”¹³ bölümünde fotoğraflarıyla yer verilen askerlerin öldükten sonra üzerlerinden çıkan mektuplar ve asker yakınlarının ifadeleri derginin savaşa katılım konusunda ulusal bir coşku havasının yaratılması amacına ulaştığını düşündürebilir. Ancak Balkan Savaşları’ndan I. Dünya Savaşı’na kadarki kısa sürede gerçekleşen toparlanma Osmanlı Devleti’ni yıkıma götüren yenilgiden kurtaramadığı gibi arzulanan “topyekûn savaş”

¹² Bkz. Ahmet Ağaoğlu, “Türkiye’nin ve İslâm’ın Kurtuluşu”, *Harb Mecmuası*, S. 1, Teşrinisani 1331, (1915), ss. 7-9.

¹³ Örneğin, Burhan Cahit Morkaya’nın *Coşkun Gönül* (1925) romanında aynı taburdaki aynı isimli üç ihtiyat zabitiyle karıştırılması sonucu *Harb Mecmuası*’nın “Yaşayan Ölümler” sayfasında ismi geçen İhtiyat Zabiti Feyzi Bey’in hayatını kaybettiği zannedildiği görülür. Burhan Cahit, *Coşkun Gönül*, Burhan Cahit ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul, 1925, s. 390-391.

sistemini yerleştirememiş, 1918'e gelindiğinde Osmanlı ordusunda sayısı yarım milyonu bulan firar olaylarını engelleyememiştir.¹⁴

I. Dünya Savaşı yıllarında basılan az sayıdaki romanda kendine çok fazla yer bulamayan savaş konusu (Gündüz 1997: 999-1048) gazete ve dergilerde yayımlanan gerek günlük yazılar, gerek tefrikalar, hikâyeler ve şiirler yoluyla daha geniş birokuyucu kitlesine ulaşmıştır. Savaşa dair kamuoyu ilgisini uyandırmaya yönelik yayımlar arasında öne çıkan Türk Ocağı'na ait *Yeni Mecmua*'nın¹⁵ 1918'de yayımladığı *Çanakkale Nüsha-yı Fevkaladesi* savaşın son yılına yetiştirilmiş görüntüsü veren dikkate değer bir çalışmadır. *Yeni Mecmua*'nın bu özel sayısında dergi müdürü Mehmet Talat'ın önsözü, Sultan Reşat'a ait bir gazel ve Yahya Kemal'in buna tahmisi dışında on sekiz şiir ve on hikâye yer almaktadır. Söz konusu eserler haricinde Ruşen Eşref'in aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu altı askerle yaptığı röportaj, Ali Ekrem [Bolayır]'ın 1920 yılında *Ordunun Defteri* adıyla toplayacağı hikâye, şiir ve asker mektuplarından örnekler, Musa Süreyya'nın "Asker Türküsü", Vahid'in "Smaat-i Nakş ve Tebid-i Mefâhir", Halil Edhem'in "Harb-i Umumî'de Antika Eşya-yı Nefise Ticareti", İsmail Hakkı [Baltacıoğlu]'nun Çanakkale Müdafaası Nedir?", Raif Necdet [Kestelli]'nin "Vatana Hitap", Mehmet Emin [Erişirgil]'in "Çanakkale Hamaseti ve Medeniyet", Ahmet Emin Yalman'ın "Yaşamamızın Hikmeti", M. Zekeriya [Sertel]'in "Çanakkale Harbinin Psikolojisi" başlıklı yazıların hepsinin, Çanakkale'nin sağladığı maddi ve manevi kazanımlardan askere belli bir övünç payı ayrılarak ve Ziya Gökalpçi bir çerçeveden bakılarak kaleme alındıkları görülür (Koroğlu 2010: 225-233). *Çanakkale Nüsha-yı Fevkaladesi* Çanakkale'den Kurtuluş Savaşı'na giden çizgide Türk savaş edebiyatının en çok başvurulan kavramlarının belirlenmesi açısından önemlidir. Kurtuluş Savaşı'nı ele alan edebî ve düşünsel üretimde bu noktayı daha ayrıntılı görebileceğiz.

İsmail Çolak, *Milli Mücadele'de Kalemler Ordu* ismini verdiği çalışmasında dönemin eğitimcileri ve edebiyatçıların savaş konusunda ulusal bilinçlenme ve hareketlenme sağlamaya yönelik faaliyetlerini anlatır (2010). Çolak'ın "kalemler ordu" adlandırmasının, dönemin edebiyatçıların hikâye türünde ürettikleri eserleri sayı bakımından olmasa da içerik bakımından doğru yansıttığı söylenebilir. Kurtuluş Savaşı'nı ağırlıklı olarak gözyaşı, kan ve şiddet sahneleriyle okura sunan bu hikâyelerin öne çıkan örnekleri 1) vatan savunmasının maddi-manevi fedakârlıklar ve intikam duygusunun ağırlığını hissettirerek anlatıldığı (Peyami Safa'nın "Hınç", "Anadolu'da Bir Gece", "Gazi", Halide Edip [Adıvar]'ın "İlk Görünüş", "Himmat Çocuk", İzzet Ulvi'nin "Alsancak", Ferid Celâl'in "Memleket İçin", Celâleddin Said'in "Mehmetçik",

¹⁴ Aynı yıllarda ordusu çok daha kalabalık olan Fransa'da bu sayı 21.000'dir. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görülen firar olayları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erik Jan Zürcher, "Zorunlu Askerlik ve Direniş, Tarihi Çerçeve", *Devletin Silâhlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Der. Jan Lucassen ve Erik Jan Zürcher, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 1. Baskı, İstanbul, 2003, ss. 1-23. Asker alımına direncin Arap bölgeleri ve Doğu Anadolu gibi "vaktiyle askerlikten muaf Osmanlı vilayetlerinde özellikle yaygın bir olgu" olduğunu dile getiren Odile Moreau firari sayısının 1889 yılında 100 bin olduğunu kaydeder. Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askerî "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010, s. 160.

¹⁵ 1917-1918 arasında 66 sayı çıkan dergi 1923'e kadar yayıma devam etmiş ancak Mütareke ve Milli Mücadele dönemlerinde kapatılmıştır.

Falih Rıfki [Atay]'ın “On Yaşında Kahraman ve Gazi”, Mehmet Emin [Yurdakul]'un “Siperlerde”, Mustafa Necati'nin “Asil Ruhlar: Mütevazı Kahraman”, Mustafa Nihad'ın “Tekrar Dirilenler” adlı hikâyeleri); 2) düşman askerlerinin Anadolu halkına karşı işlediği zulüm ve savaş suçlarını konu alan (Peyami Safa'nın “Çakıllar”, Yakup Kadri [Karaosmanoğlu]'nun “Teslim Teslim!”, “Ceviz”, “Güvercin Avı”, “İssız Köy ve Dilsiz Kız”, “Muhacir Kerim Ağa”, “Küçük Neron”, Falih Rıfki [Atay]'ın “Alaşehir Harabelerinde”, “Kasaba Harabelerinde” Halide Edip [Adıvar]'ın “Vurma Fatma”, “Emine'nin Şahadeti” adlı hikâyeleri); 3) cephe gerisi ve özellikle İstanbul'daki hayatın ele alındığı (İzzet Ulvi'nin “Gözyaşı Değil, Kan...”, Ahmet Hikmet [Müftüoğlu]'nun “Asil Ecnebi” adlı hikâyeleri) şeklinde üç gruba ayrılabilir. *Türk Yurdu, Servet-i Fünûn, Hayat, Yeni Mecmua, Resimli Gazete* gibi dergi ve gazetelerde yayımlanan hikâyelerin büyük bir kısmı bu süreli yayımların sayfalarında kalmakla birlikte edebî kanonun önemli isimlerinin toplu eserleri çerçevesinde sonradan kitaplaştırılmışlardır. Edebî ve estetik öneminden çok, dönemin güncel tanıkları olmaları yönüyle değer taşıyan bu hikâyelerin çoğunun *Tetkik-i Mezâlim Heyeti*'nde yer alan yazarların köy ve kasabalarda şahit oldukları feci tablolara dair gerçekçi kayıtlarından oluştuğu görülebilir. Bu anlamda, heyetin savaş alanlarındaki gözlemleri sonucunda ortaya çıkan eserlerin okuyucuyu tema, içerik ve biçim açısından birbirinin fazlasıyla aynısı hikâyelerle karşı karşıya bıraktığı eklenmelidir.¹⁶

Fransız ve Alman milliyetçiliklerini karşılaştırırken ikincisindeki milliyetçilik heyecanının bir yenilgi ürünü olduğunu ve kurtuluş mücadelesi içinde öncelikle ulusun ortaya çıkartılmasına çalışıldığını tespit eden Bröckling, bu durumu “kurtuluş savaşı milliyetçiliği” diye adlandırır (2008: 132). Geç Osmanlı-Milli Mücadele dönemi aydın ve yazarlarının içinde oldukları şartlar Bröckling'in tanımlamasına fazlasıyla uygundur. 93 Harbi'nin travmatik etkilerini sürdürdüğü, imparatorluğun her anlamda bir çöküş yaşadığı ve sonrasında Anadolu'nun işgale uğradığı bir siyasal süreçte asker/sivil aydınlar ve yazarlar için ülkenin askerî potansiyelini harekete geçirmek bir zorunluluk oluşturmuştur. Erken Cumhuriyet dönemi ve bu dönemde yazılan romanlar değerlendirilirken, erken Cumhuriyet dönemi aydın ve yazarları için Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşip Lozan'da ulusal ve uluslararası barışın akdedildiği 1923 yılından itibaren bu zorunluluk durumunun tümüyle ortadan kalkması da giderek azaldığının hatırdan çıkarılmaması gereklidir.

Sonuç

Türk edebiyatında militarizmin temellerine inildiğinde, 93 Harbi'yle başlayıp Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda devam eden yenilgiler zincirinin, İttihat ve Terakki liderlerini İslamcılık ideolojisini program dışı bırakarak Türkçü/Turancı reaksiyonlar geliştirmeye itmesinin önemli bir payı olduğu görülür. Bu çerçeveden bakıldığında, siyasal gelişmelerden fazlasıyla etkilendiği görülen geç Osmanlı-erken Cumhuriyet edebiyatında, ulus tanımının söz konusu “ordu-millet” tasavvuruyla uyumlu militer değerler üzerinden yapılmaya başladığı dikkat çeker. Büyük kısmı milliyetçi ideolojinin kalıp-yargılarından ödünç alınan verili özelliklerin ulusun özüne ilave edildiği bu

¹⁶ Bu benzerlik bazı durumlarda aynı olayların farklı hikâyelerde kullanılmasına kadar varır. Örneğin, Halide Edip Adıvar'ın “Emine'nin Şehâdeti” ile Falih Rıfki'nin “Kasaba Harabelerinde” öyküleri aynı olayı, bir kadının öldürülmesini anlatır.

tanımlamada, medenilik, savaşkanlık ve bütün anakronizmine rağmen, tarih öncesi devirlere uzanan ulus bilinci öne çıkartılmıştır. İslam'la şekillenen Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinin üzerinden atlanarak göçebe Orta Asya Türklerinde keşfedilen bu öz, bütün göçebe kültürlerde yaygın bazı özellikleri Türkler için alâmet-i farika saymasıyla “özcü”dür.

Burada incelenen eserlerin tamamı üzerinde gölgesi hissedilen 93 Harbi, gerek sivil halkın gerek askerlerin zihninde kronik yenilgi halinin semptomlarının belirlemeye başladığı savaştır ve baktığı her şeyde mukadder çöküşün alametlerini gören Osmanlı bürokrasisi ve aydınları için tam bir hüsrandır. Osmanlı Devleti’ni yıkılışa götürerek yeni bir devleti ortaya çıkaran savaşlar silsilesine şahitlik eden neslin ürettiği eserlere bakıldığında, Türk asker/sivil aydınları arasında yediden yetmişe bütün bireylerin aktif olarak savaş sürecine dâhil edildiği topyekûn savaş kavramının ve savaşı bir ‘hayatta kalma’ aracı olarak değerlendiren yönüyle de sosyal Darwinci bakış açısının büyük ölçüde kabul gördüğü anlaşılmaktadır. İncelenen yazarlar arasında özellikle Ömer Seyfettin tarafından bu görüşlerin savunulduğu ve edebi planda işlendiği görülür.

Sonuç olarak denebilir ki, devletin dağılmasının henüz mukadder görülmediği Tanzimat döneminde üretilen eserlerde görülen milliyetçi/militarist doz, beka kaygısının son haddinde yaşandığı Milli Edebiyat döneminde en üst seviyeye ulaşmış, bu edebiyat geleneği içinde yer alan şair ve yazarların eserlerinde sürdürülen bu öz, başta erken Cumhuriyet dönemi olmak üzere sonraki dönemlerde milliyetçi/militarist bir edebiyat geleneğinin üzerinde yükseleceği temel görevi görmüştür.

Kaynaklar

Ağaoğlu, Ahmet (1331). “Türkiye’nin ve İslâm’ın Kurtuluşu”, *Harp Mecmuası*, S. 1, Teşrinisani.

Ahmed Cevad (2013). *Kırmızı Siyah Kitap 1328 (1912-1913) Faciası*. Yay. haz. Güngör Geçer, 1. Baskı, İstanbul.

Ahmet Cevdet Paşa (1980). *Ma’rûzât*. Yay. haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Alangu, Tahir (2010). *Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Atay, Falih Rıfkı (2010). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Beyatlı, Yahya Kemal (2008). *Edebiyata Dair*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Beyatlı, Yahya Kemal (1970). *Eğil Dağlar İstiklâl Harbi Yazıları*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.

Beyathı, Yahya Kemal (1974). *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları.

Bröckling, Ulrich (2008). *Disiplin, Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Burcu, Ebru, “Ömer Seyfettin’den “Millî Benliğe Dönüş” Çağrısı: Primo Türk Çocuğu”, *Bilig*, S. 30, Yaz 2004: 141-149.

Bürhan Cahit (1925). *Coşkun Gönül*. İstanbul: Burhan Cahit ve Şürekâsı Matbaası.

Çalışlar, İzzeddin (2010). *On Yıllık Savaş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çolak, İsmail (2010). *Milli Mücadele’de Kalemli Ordu*. İstanbul Yitik Hazine Yayınları:

Enginün, İnci (2012). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ersoy, Mehmet Akif (y.t.y.). “Çanakkale Şehitlerine”, “Cenk Şarkısı”, “Ordunun Duası” *Safahat*, Yay. haz. Ahmet Eğilmez. İstanbul: Tepe Yayınlar.

Genç Kalemler Dergisi, Yay. haz. İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara: 2014, s. XIX.

Gündüz, Osman (1997). *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema-Cilt 2*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Güven Gürkan Öztan (2011). *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Harp Mecmuası (1915). “Niçin Çıkıyoruz?”, S. 1, Teşrinisani 1331: 3-6.

Heyd, Uriel (1985). *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, London: Luzac and Componay, 1950. Akt. Taha Parla, *Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leiden, E.J. Brill.

Howard, Michael (1979). “War and the Nation State”, *Daedalus*, The MIT Press, Vol. 108, No. 4, Fall.

Kaplan, Mehmet (1948). *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1329). “Edebiyatımız Niçin Vatanperverâne Âsârdan Mahrumdur?”, *Rübâb*, S. 50, 7-8.

Karpat, Kemal (1971). *Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Kestelli, Raif Necdet (2002). *Ufûl*, İstanbul: Şule Yayınları.

Köroğlu, Erol (2010). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mann, Michael (1992). *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Oxford and New York: Basil Blackwell.

Mardin, Şerif (2002). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, Cemil (1986). *Kültürden İrfana*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Moreau, Odile (2010). *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askerî “Yeni Düzen”in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Namık Kemal (1869). “Hürriyet”, *Hürriyet*, Londra. S. 5. 6-8.

Nâmık Kemal (2003). *Cezmi*. Yay. haz. Yakup Çelik. Ankara: Akçağ Yayınları.

Namık Kemal (2011). *Vatan yahut Silistre*, Yay. haz. İlhan Bahar. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, İstanbul: 1979.

Ömer Seyfettin (1917). “Kızılelma Neresi”, *Yeni Mecmua*, C.1, S. 21, 418-420.

Ömer Seyfettin (2001). “Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi”, *Makaleler I*. Yay. haz. Hülya Argunşah, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ömer Seyfettin (1993). “Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi”, *Türklük Üzerine Yazılar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ömer Seyfettin (2013). *Balkan Harbi Hatıraları*, Yay. haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul: DBY Yayınları.

Ömer Seyfettin (1993). *Türklük Üzerine Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara:.

Göçgün, Önder (2009). *Edebiyat ve Fikir Dünyamızda Namık Kemal*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Öztan, Güven Gürkan (2011). *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Pala, İskender (1989). *Namık Kemal'in Tarihi Biyografileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şehsuvaroğlu, Lütfü (2008). *Milliyetçilik ve Namık Kemal*. Ankara: Elips Kitapları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi "Namık Kemal'in Hayatı ve Eserleri", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, 9. Baskı, İstanbul:.

Tevetoğlu, Fethi (1988). *Mehmet Emin Yurdakul*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tilly, Charles (1985). "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, Ed. P. B. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol, United Kingdom: Cambridge University Press.

Vagts, Alfred (1959). *A History of Militarism: Civilian and Military*. London: Meridian Books.

Viroli, Maurizio (1997). *Vatan Aşkı*, Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Yetiş, Kâzım (1996). *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı İle İlgili Görüşleri ve Yazıları*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Yurdakul, Mehmet Emin (2007). *Türkçe Şiirler* Yay. haz. Hasan Kolcu, Fatih Kıran, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ziya Gökalp (1998). *Kızıl Elma*. Yay. haz. Latif Uğurtekin. İstanbul: Kamer Yayınları.

Ziya Gökalp (1976). *Yeni Hayat-Doğru Yol*, Yay. haz. Müjgân Cunbur. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Zürcher, Erik Jan (2003). "Zorunlu Askerlik ve Direniş, Tarihi Çerçeve", *Devletin Silâhlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Der. Jan Lucassen ve Erik Jan Zürcher, Çev. M. Tanju Akad. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Zürcher, Erik Jan (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları.